Onze Gouden Eeuw

ONZE GOUDEN EEUW

ONZE

GOUDEN EEUW

DE REPUBLIEK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN
IN HAAR BLOEITIJD

[illegible]

Dr. P. L. MULLER

[illegible]

[illegible] TOEZICHT VAN

J. H. W. UNGER

Archivaris der Gemeente Rotterdam

III

De laatste jaren.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF.

Koning Willem III.

Zwartekunstprent van J. Smith naar G. Kneller.

ONZE

GOUDEN EEUW

DE REPUBLIEK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN
IN HAAR BLOEITIJD

GESCHETST DOOR

DR. P. L. MULLER

Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden

GEÏLLUSTREERD ONDER TOEZICHT VAN

J. H. W. UNGER

Archivaris der Gemeente Rotterdam

III

De laatste jaren.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF.

DERDE HOOFDSTUK.

De tijd van Willem III.

De leiders der Nederlandsche Republiek hebben waarlijk niet met een licht hart de taak op zich genomen, die hun na 1672 door de omstandigheden op de schouders was gelegd. Want zij wisten, dat die taak hun te zwaar was. Maar zij hadden geen keus. Zij moesten de erfenis van Johan de Witt, of liever de erfenis der Triple Alliantie, aanvaarden. Door het aangaan van dat verbond had de Republiek een verplichting op zich genomen, waarvan zij zich niet kon ontslaan. Nu zij, haast boven bidden en wenschen, de vuurproef van 1672 doorstaan had, moest zij aan het hoofd blijven van de Europeesche coalitie, die zich tegen Lodewijk XIV gevormd had; deed zij dat niet, dan liep haar bestaan onmiddellijk gevaar. Haar deelnemen aan den Europeeschen oorlog was dan ook wel degelijk een Nederlandsch belang, 't was niet alleen ter wille van het Europeesch evenwicht, dat zij streed, maar ook voor haar zelf. Toch was er een aanmerkelijk onderscheid, zoowel wat haar stelling in Europa als wat haar staatkunde betrof, tusschen 1674 en 1668. Want wat Johan de Witt gedaan had, alleen om het belang van Nederland,

dat deed Willem III in de eerste plaats ter wille van Europa. Toch zou men zich vergissen, als men meende, dat hij niet overtuigd was evenzeer het belang van Nederland te dienen. Geheel anders dan zijn vader, dacht hij om eigen grootheid en om die van zijn geslacht eerst in de tweede plaats; op zijn wijze was hij evengoed een patriot als Johan de Witt dat was geweest, maar hij voelde zich geroepen, om de belangen van den staat te vereenigen met die van Europa; hij meende dat het zijn plicht was, beide, de Republiek en Europa, te redden van de Fransche overheersching; hij streed tegen het Frankrijk van Lodewijk XIV, zooals zijn overgrootvader dat gedaan had tegen het Spanje van Philips II.

Spotprent op Willem III als (beren-)leider der verbonden mogendheden.

Dat geeft aan het tijdperk, 'twelk de Republiek thans was ingetreden, een geheel eigenaardig karakter. Of zij wilde of niet, werd zij gedwongen door haar leider, om voor Europa op de bres te staan. Dat, wist Willem III vooruit, kon niet geschieden zonder tegenkanting van velen; om dat te kunnen doorzetten, had hij, veel meer nog dan zijn voorvaderen, behoefte aan groot, ja in vele opzichten, onbeperkt gezag. De omstandigheden lieten hem niet toe dat gezag op wettige wijs te verkrijgen; daarom ontzag hij zich niet dingen te doen en nog minder dingen toe te laten, die voor de ontwikkeling van ons staats- en volksleven, voor de belangen van Nederland in 't algemeen, allerverderfelijkst zijn

geweest. En tevens dwong hij de Republiek tot een overspanning harer krachten, die geboet is geworden met een toestand van verslapping en voortdurenden achteruitgang, welke Nederlands achttiende eeuw heeft gemaakt tot het treurigst denkbare contrast met de gouden eeuw, die er aan voorafging.

Toen de overheerde provinciën door de Franschen ontruimd waren, was de Prins zoo goed als oppermachtig in de Republiek. Niet alleen was zijn populariteit grooter dan die van een zijner

Oranje, Nederlandts Veldt en Zee-Heer.
Zinneprent op de verkiezing van Willem III tot Kapitein-Generaal en Admiraal.

voorgangers, hoe weinige aantrekkelijkheid voor de groote volksmenigte de koele, in zichzelf gekeerde jonge man, die er zoo ziekelijk uitzag, ook scheen te bezitten, maar zelfs de regenten waren, om zoo te zeggen, niet veel meer dan zijn dienaren. Hoewel in de meeste regeerings- en zelfs in de meeste vroedschapscolleges zeer velen waren blijven zitten, die al onder het vorig bewind ambten hadden bekleed, was er nergens eenige oppositie. Integendeel, zij die aan den Prins het behoud hunner posten dankten, wedijverden met hen, die door hem voor 't eerst tot een ambt waren

verheven, om hem ter wille te zijn. De nieuwe raadpensionaris, de oud-griffier Fagel, die, wat zijn bekwaamheden betrof, een waardig opvolger van de Witt kon heeten, gedroeg zich van den beginne af meer als de dienaar van den Prins dan als die van de Staten van Holland. Zijn bevoegdheid werd dan ook niet besnoeid, en evengoed als de Witt bleven Fagel en zijn opvolgers in de eerste

Mr. Gaspar Fagel.
Kopergravure van J. Houbraken naar A. Schouman.

plaats de ministers van buitenlandsche zaken der Republiek, ministers echter, die steeds in overleg handelden met den oppersten leider, die aan de geheele, maar bovenal aan de buitenlandsche staatkunde de richting voorschreef. Hoewel er geen eigenlijk Secreet Besogne, als ten tijde van Frederik Hendrik werd ingesteld, gingen de meeste zaken, die de groote politiek raakten, door de handen van de sinds de Triple Alliantie voor de behan-

deling van alles, wat met dit verbond in betrekking stond, ingestelde en van ruime volmachten voorziene commissie uit de Staten-Generaal, die bestendigd bleef, ook lang nadat de Triple Alliantie was te niet gegaan, en er werd gezorgd, dat daarin alleen vertrouwden van den Prins zaten. Het krijgswezen hield de laatste geheel onder zijn toezicht, zoodat de Raad van State minder dan ooit te zeggen had en niets dan een administreerend lichaam bleef.

Anticurius van Loevesteyn, van wien na 't leven af geschildert zijn de qualiteyten, van 't edict met sijn factionisten.
Zinneprent ten gunste van Willem III en spotprent op zijn tegenstanders, d. z. g. Loevesteinsche factie.

Maar daarbij bleef het niet. De aanhangers van Oranje wilden evengoed vruchten plukken van de overwinning van 1672 als hun tegenpartijders van die van 1650. In de eerste dagen van 1674 werd, waarschijnlijk op aandrijven van Fagel, die als oud-pensionaris van Haarlem grooten invloed in die stad had, door de Haarlemsche afgevaardigden in de Staten van Holland het voorstel gedaan, om het stadhouderschap erfelijk te verklaren in de manlijke lijn. Zeer zeker een in een republiek zeer bedenklijke maatregel,

die echter zoo goed als geen ernstige tegenkanting vond en reeds na een week werd goedgekeurd, niet alleen in Holland, maar ook in Zeeland, waar men zich zoozeer haastte om het gegeven voorbeeld te volgen, dat de resolutie daarover in beide gewesten op denzelfden dag (2 Februari 1674) werd aangenomen.

Eenigszins zonderling klinken de argumenten, waarmede deze gewichtige verandering werd aanbevolen. Niet alleen heette het,

De Doot van het Eewigh Edict.
Spotprent op het Eeuwig edict en de de Witten.

dat het stadhouderloos bestuur slecht was, dat de koning van Engeland, met wien men op het punt stond vrede te sluiten, de erfelijkheid voorstond, welke daarentegen den landsvijand Frankrijk een doorn in het oog was, maar er werd beweerd, dat iedere republiek een hoofd bezat, zoowel Genua als Venetië (hoewel daar de doge's niet erfelijk waren), en dat zelfs de Engelsche republiek haar hoofd, den protector, de erfopvolging had verzekerd, een beroep, dat in een tijd, toen Cromwells bestuur als de afschuwelijkste tirannie werd afgeschilderd, een vreemden

indruk moet hebben gemaakt. Te meer, omdat bij het zeer persoonlijk karakter van het stadhouderschap erfelijkheid allicht aan onbekwame personen een macht in handen kon geven, welke voor de Republiek allernadeeligst kon zijn. Maar niemand waagde dergelijke opmerkingen te maken. Integendeel, het scheen wel alsof het volk den Prins geen macht genoeg meende te kunnen opdragen.

Toen Holland was voorgegaan, volgden natuurlijk de Staten-Generaal en maakten ook het Kapitein- en Admiraal-Generaalschap der Unie erfelijk. Ook Friesland en Stad en Lande bleven niet achter en droegen den jongen Hendrik Kasimir het tot nog toe door hem wel bezeten maar niet uitgeoefende ambt erfelijk op, niettegenstaande hij geen de minste bewijzen had gegeven van geschiktheid voor het staatsbestuur. De stroom der openbare meening liep geheel in monarchale richting.

De Groote Afgodt van Hollant 1674.
Spotprent op Willem III.

Toch zou 't weldra blijken, dat de natie aan geen herstel van landsheerlijke macht dacht. Een erfelijk hoofd met in sommige opzichten absolute macht wilde men bezitten, van een vorst wilde men niet weten. Zelfs in den nood van het jaar 1672 waren er maar enkele stemmen geweest, die zich in Holland voor een verheffing van den Prins tot graaf van Holland hadden laten hooren. En hoewel de Amsterdamsche burgemeester Hooft toen den Prins had verklaard, dat men, als er geen ander middel overbleef om het land te behouden, bereid was hem die waardigheid op te dragen, had

men daar toch slechts een manoeuvre in gezien, om den Prins de schuld van een nadeeligen vrede op den hals te kunnen schuiven.

Intusschen had in November van 1673 het Fransche garnizoen Utrecht ontruimd. De vroedschap, door den burgemeester van der Dussen, aan wien de Fransche bevelhebber bij den aftocht het

Den Dom gegeesselt en gewijdt.
Kopergravure van J. van den Aveele.

gezag had overgedragen, onmiddellijk bijeengeroepen, zond er bericht van aan de Staten-Generaal, met verzoek dat men de afgevaardigden der provincie in hun ouden rang opnieuw ter vergadering zou toelaten. Doch in plaats van een antwoord kwam een afdeeling Staatsch krijgsvolk, dat, zonder de vergunning van den magistraat af te wachten, laat staan hem den eed te doen,

de stad bezette. De generaal der artillerie graaf van Hoorne, die er weldra het bevel op zich nam, hield zelfs de sleutels der poorten en van het stadhuis in bezit; blijkbaar werden dus stad en provincie als veroverd gebied beschouwd.

De vroedschap had zich gehaast den Prins, die in het leger aan den Neder-Rijn was, bij afwezigheid der Staten, die natuurlijk onder deze omstandigheden niet konden worden bijeengeroepen, tot stadhouder te verklaren en tevens zijn bemiddeling bij de overige

Den ommegank der Roomsch-gesinden, gehouden binnen Uytrecht den 22 Augusti 1673, *zijnde H. Sacraments-dagh na den Nieuwen stijl.*

Spotprent op de processie te Utrecht.

gewesten in te roepen. Dat had een goede reden. De Staten van Holland toch waren allerminst gezind de provincie zoo maar in eens weder als lid der Unie te erkennen; zoo zij al daarin toestemden, wilden zij ten minste een strook lands, die aan haar oostgrens paalde, aan Holland afgestaan en verschillende andere geschilpunten in Hollands voordeel beslecht zien. En evenzeer wilde Friesland nu voorgoed een einde gemaakt hebben aan zijn verschil met Utrecht over den rang en zich den voorrang vóór dit gewest verzekeren. Zoo bleef de zaak slepen. Alles hing af van den Prins,

die eerst in Januari terugkwam en toen, voldoende verzekerd, dat de Utrechtsche aristocratie in alles zijn wil zou doen, mits de provincie maar opnieuw in haar rang als lid der Unie erkend werd, op den 23sten Januari zijn advies gaf, dat onmiddellijk door de Staten van Holland en, 2 Februari voorloopig, 20 April definitief, door de Staten-Generaal werd overgenomen. 't Luidde gunstig voor het eenvoudig herstel der provincie Utrecht in haar vroegeren

't Verloste Uytrecht.
Kopergravure van J van den Aveele.

rang. Zoo werd de Unie op den ouden voet hersteld. Want de Staten-Generaal voegden aan hun resolutie toe, dat ook Gelderland en Overijsel op gelijke wijze hun oude plaatsen weder zouden innemen. Van een herzien der Unie, waar thans zoo schoone gelegenheid toe scheen te bestaan, was geen sprake.

De Prins werd tevens op voorstel van Holland gemachtigd, om de regeering in de opnieuw toegelaten provinciën te veranderen. Met dit besluit gewapend, ging hij den 26sten April naar Utrecht,

verstelde er de wet en benoemde daarop nieuwe leden in het college van Geëligeerden en in de ridderschap. Toen bleek het, hoe hij zijn bevoegdheid opvatte. Niet alleen waren onder de nieuwe leden der ridderschap drie officieren, die, volgens de privilegiën, dit ambt niet mochten bekleeden, wat hij verontschuldigde met de verklaring, dat het slechts voor dezen eenen keer geschiedde, maar hij stelde ook geheel eigenmachtig een

Het Afdancken der Regeerende Heeren.
Kopergravure van J. van den Aveele.

negenden Geëligeerde aan, die president van het Statencollege zou wezen, en koos daartoe den tachtigjarigen, slecht befaamden heer van Rhede van Renswoude, terwijl Fagels neef Luchtenberg tot secretaris der Staten werd aangesteld.

Tegelijk verklaarde de Prins aan de op die wijze geconstitueerde vergadering, dat eenige heeren hem verzocht hadden een reglement op de regeering vast te stellen, dat hij er een ontworpen had, maar het niet wilde invoeren zonder hun advies. Terstond werd

het ter tafel gebracht en binnen tien minuten goedgekeurd, met verzoek aan den Prins, om het af te kondigen.

Men kan begrijpen, wat dit reglement behelsde. Alle macht in het gewest kwam van nu af in handen van den Prins. De thans met den vasten president der Staten versterkte Geëligeer-

Carel Rabenhaupt.

Naar een gelijktijdige kopergravure.

den, die vroeger voor hun leven zaten, zouden voortaan zonder nominatie periodiek door hem worden gekozen uit al de kanunniken, zooals men de bezitters der praebenden nog altijd placht te noemen; de vergeving der praebenden kwam nu in de oneven maanden, wanneer zij vanouds aan de Staten was toegekomen, in handen van den Prins, die daardoor een middel in handen kreeg,

om zijn aanhangers allerlei geldelijke voordeelen te bezorgen, terwijl de andere praebenden niet zonder zijn goedkeuring mochten worden vergeven. Evenzeer werd de begeving der vicarieën, uit welker opbrengst de predikantstraktementen gevonden werden, thans aan hem overgelaten, terwijl hem ook de verkiezing, zonder nominatie, van nieuwe leden der ridderschap werd opgedragen, ja zelfs het recht om deze, zoo noodig, voltallig te maken.

Batalhe voorgevallen tussen het France leger onder Condé en 't leeger van de Geallieerde (bij Seneffe) *op den* 11 *Augusti* 1674.

Naar een oude kopergravure.

Zoo werd de geheele regeering in het Sticht afhankelijk van den stadhouder; wie daar iets wilde beteekenen, moest zich tot hem wenden. De Staten, de ridderschap, de stadsregeering, allen hingen van hem af. Want ook de Utrechtsche vroedschap zou voortaan telken jare voor een derde door den Prins worden vernieuwd, en deze van hem afhankelijke vroedschap zou voortaan elk jaar de dubbeltallen voorgedragen, waaruit hij de burgemeesters en schepenen had te kiezen, welke ambten niemand langer

dan twee jaar achtereen mocht bekleeden. De maarschalken, schouten en andere ambtenaren zouden door hem zonder eenige nominatie worden aangesteld. Alle militaire ambten, welke de Staten te vergeven hadden gehad, stonden voortaan te zijner beschikking, terwijl zelfs van hem afhankelijk werd gemaakt wie namens Utrecht in de Generaliteitscolleges zou zitting hebben, daarde verkiezing daartoe door hem moest worden goedgekeurd Verleende hij zijn goedkeuring niet, dan moest een nieuwe keuze

Een deputatie uit de Staten van Gelderland biedt Willem III op het huis Zuylestein het hertogdom Gelre aan (28 Januari 1675).

Kopergravure van R. de Hooghe.

plaats hebben. Ook de leden van het Hof werden voortaan door hem uit drietallen verkozen. Op die wijze was Utrecht wel in naam een republiek, maar in werkelijkheid gold er slechts één wil, die van den stadhouder. Zelfs een absolute koning kon geen onbeperkter macht verlangen. 't Spreekt vanzelf, dat de Staten terstond na hun reorganisatie hem het erfstadhouderschap opdroegen.

Weinige maanden later werden ook Overijsel en Gelderland ontruimd. Behalve in de vesting Grave stond geen Fransch soldaat meer op den eigenlijk Nederlandschen bodem. De beide gewesten

verkeerden nu in gelijken toestand als Utrecht kort te voren. De oude regeeringscolleges bleven voorloopig hun ambt waarnemen. Doch de Prins haastte zich niet er eenige organisatie in te voeren, maar ging te veld. Een korps onder Rabenhaupt, den verdediger van Groningen, werd aangewezen om Grave te belegeren. Hij zelf voerde de hoofdmacht van het Nederlandsche leger naar België, waar hij de lange reeks veldtochten, waarvan dit ongelukkige land van nu af het tooneel en de inzet tevens zou wezen,

De Raad van State brengt aan Willem III advies uit over de opdracht van het hertogdom Gelre (10 Februari 1675).

Kopergravure van R. de Hooghe.

inwijdde met den geweldigen slag bij Seneffe, waarin de jonge Oranjevorst, die zijn eigen leermeester op het oorlogsveld moest wezen, het hoofd bood aan den beroemdsten veldheer der eeuw, aan den »grooten" Condé, en het Nederlandsche leger, voor 't eerst sinds de dagen van Frederik Hendrik, achting afdwong aan tegenstanders en bondgenooten.

Intusschen bleven Gelderland en Overijsel in bijna onhoudbaren toestand. Er bestond eigenlijk geen bestuur, want geen land- of kwartiersdag kon bijeenkomen. Alles wachtte op den

Prins, die eerst in November, na de eindelijke verovering van Grave, in Den Haag terugkwam en toen door de Europeesche staatkunde maanden lang werd in beslag genomen. Althans zoo scheen 't, ofschoon 't zeer de vraag is, of dit wachten niet ten doel had de groote verandering voor te bereiden, die 's Prinsen aanhangers wenschten te weeg te brengen.

Immers, Fagels broeder Nicolaas en diens verwanten, die te Nijmegen in de regeering zaten, hadden, blijkbaar op aandringen

Willem III bedankt voor het hem aangeboden hertogdom Gelre (21 Februari 1675).
Kopergravure van R. de Hooghe.

van den raadpensionaris zelf, die daartoe opzettelijk naar Gelderland was gereisd, aan de ridderschap van het kwartier voorgesteld, den Prins den titel en het gezag van hertog van Gelderland en graaf van Zutphen op te dragen. Zeker zou daartoe niet licht weder zulk een schoone gelegenheid komen, want op dit oogenblik durfde niemand iets tegen den Prins in te brengen. Was Gelderland voorgegaan, misschien zouden dan andere gewesten volgen. Nu eenmaal het stadhouderschap en kapitein-generaalschap erfelijk was verklaard, bestond er eigenlijk geen reden, om den Prins het landsheerlijk gezag te onthouden. Thans vormden

de Vereenigde Provinciën in naam een republiek, maar in werkelijkheid een statenbond, waarin enkele souvereine rechten aan den Prins van Oranje, andere aan de Staten der provinciën, die door hun samenstelling veelal van hem afhankelijk waren, enkele weder aan de gemeenschap, die door de Staten-Generaal vertegenwoordigd werd, toekwamen. Werd de Prins landsheer, dan werd de toestand in vele opzichten geregelder, konden veel gemakkelijker verbeteringen worden aangebracht. En (waar 't Willem III zeker

Het Hertogdom Gelder en Graefschap Zutphen opgedragen aen syn K. H. Wilhem Henrick.
Zinneprent op de genoemde gebeurtenis, door Romeyn de Hooghe.

vooral om te doen zal zijn geweest) tegenover het buitenland werd zijn positie veel sterker. De souvereine vorst van de Vereenigde Nederlanden, kon veel eerder als leidsman der Europeesche coalitie erkend worden dan de wel is waar hoog-aanzienlijke en vorstelijken rang bezittende, maar toch altoos ondergeschikte eerste ambtenaar eener republiek, hoe uitgebreide bevoegdheid hij ook mocht bezitten. Want dat het Willem III niet om een titel, om den schijn van vorstelijke waardigheid te doen was, dat begrijpt iedereen, en begreep zeker Fagel, die kenlijk de drijver der geheele manoeuvre is geweest, beter dan iemand.

Hoe 't zij, de voorloopige regeering van Nijmegen vroeg en verkreeg in Januari van 1675 verlof van den Prins, wien het bestellen der regeering door de Staten-Generaal was opgedragen, om zich met de ridderschap en de andere voorloopige stadsregeeringen van het kwartier, en desnoods ook met die der andere kwartieren, te verstaan over zaken, die het belang der provincie raakten, en op den daarop bijeengekomen voorloopigen landdag of liever de bijeenkomst der voorloopige kwartiersdagen, werd den 29sten Januari het eenparig besluit genomen, den Prins en zijn manlijken nakomelingen het oppergezag over de provincie onder den titel van hertog van Gelre en graaf van Zutphen op te dragen.

't Spreekt vanzelf, dat dit alles vooruit afgesproken was; niet alleen de in het bewind zijnde regenten en edelen, maar ook de gilden en colleges van gemeenslieden, die in Gelderland nog veel beteekenden, hadden hun toestemming gegeven.

De Prins achtte 't ongeraden, de aangeboden waardigheid aan te nemen, zonder de andere gewesten, waar hij stadhouder was, te raadplegen. En nu bleek 't, hoe diep de gehechtheid aan republikeinsche instellingen bij de Nederlanders gevestigd was. Alleen die regeeringscolleges stemden toe, welke vroeger sterk tegen de stadhouderlijke regeering waren gekant geweest, welke de eigenlijke partij van de Witt, die men nog altijd de »Loevesteinsche" factie noemde, hadden uitgemaakt en nu, door de wetsveranderingen der laatste jaren, grootendeels waren samengesteld uit personen, die alleen aan 's Prinsen gunst hun ambt te danken hadden of niet zelden hun vroegere houding door overgroote dienstvaardigheid trachtten te doen vergeten. De Staten van Utrecht; gedwee, ja willoos werktuig in zijn handen, natuurlijk het eerst, zij verklaarden zich ten zeerste ingenomen met het plan. In Holland daarentegen wel de ridderschap, die sedert haar aanvulling in 1674 even ijverige dienaresse van Oranje was als zij vroeger de Witt door dik en dun had gevolgd, en de regeeringen van Dordrecht, Gouda, Rotterdam en der meeste kleine steden, sommige met, andere zonder restrictie, bijna alle echter met opgave van zeer

verschillende redenen. Doch de steden, die in de laatste jaren meestal tegen de Witt hadden overgestaan, wier regenten in diens laatsten tijd meer en meer tot de Oranjepartij waren beginnen over te hellen, die in 1672 de eersten waren geweest om voor 's Prinsen verkiezing tot stadhouder te stemmen en daarop voor de erfelijkheid hadden geijverd, Delft, Leiden, Haarlem, Amster-

Het ondersoeck der Geesten door Jacob de L'ambre.
Spotprent tegen de z. g. Loevesteinsche factie.

dam en Enkhuizen, bleken de verheffing af te keuren. Het volk hield zich stil, populair is het plan in Holland zeker niet geweest; op de Amsterdamsche beurs daalden de effecten. Nog sterker sprekend echter was de houding der Zeeuwsche Staten, wier Oranjegezindheid van oudsher bekend was en die deze ook niet in de dagen van het stadhouderloos tijdperk hadden verborgen, maar voortdurend voor 's Prinsen verheffing nu op deze, dan op gene wijze hadden geijverd. De groote meerderheid der Zeeuwsche steden,

zelfs Veere, Willems eigen stad, waar in 1672 het eerst de volksbeweging was begonnen, verklaarden zich onbewimpeld tegen de aanvaarding der vorstelijke waardigheid, al werd ook opgemerkt, dat die Gelderland alleen aanging en voor de overige gewesten eigenlijk zonder beteekenis was.

De Prins wist nu reeds genoeg. Nog vóór het gevoelen van Zeeland was uitgebracht, bedankte hij de Gelderschen voor de hem toegedachte eer en de Utrechtsche heeren voor hun goedwilligheid. Maar hij was bitter ontstemd over den tegenstand, dien hij aan wantrouwen toeschreef, bovenal ten opzichte van Zeeland, aan welks Staten hij een krassen brief liet schrijven, die algemeen verspreid werd, maar, naar 't schijnt, op de openbare meening geen indruk maakte. Het volk, niet alleen de lagere klasse, maar de geheele natie, wilde in die dagen den prinsen van Oranje als hoofden der regeering alle mogelijke macht toestaan, maar hen geen souverein maken.

Misschien was de ietwat cynische opmerking, door den afgevaardigde van Alkmaar gemaakt, dat het volk liefst met eenen schijn van vrijheid gemompt werd, op dat oogenblik de juiste uitdrukking van de publieke opinie.

De Prins was populair, van een graaf of hertog wilde men niet weten.

Dat schijnt te eerder te kunnen worden aangenomen, omdat het wel duidelijk bleek, dat men geen souverein wilde (want al weten wij alleen wat de regenten deden, tegen den uitgesproken volkswil zouden zich deze in die dagen niet hebben durven verzetten, dat had hun het lot der de Witten voorgoed afgeleerd), maar daarentegen niemand aanmerking maakte op de nieuwe reglementen, welke de Prins terstond eerst in Gelderland en daarna in Overijsel invoerde, reglementen, waardoor deze gewesten even afhankelijk van hem werden als Utrecht al was.

Dat gold met name van de Geldersche steden, waar voortaan zoowel de raad zelf als de daaruit gekozen burgemeesters, schepenen en andere magistraten en de in de meeste steden aanwezige

colleges van gemeenslieden, meest zonder eenige nominatie, door den erfstadhouder zouden worden aangesteld naar believen. De laatste colleges, die vroeger nog vrij veel invloed hadden gehad op de benoeming der schepenen, soms ook op die der andere magistraten, verloren nu bijna elke reden van bestaan. Ook de Gedeputeerde Staten zouden eenvoudig door den stadhouder voor drie jaar worden aangesteld, wat natuurlijk ook gold van alle hooge ambtenaren en ook van de leden van het Hof en de Rekenkamer, terwijl het vervullen van alle voor Gelderland beschikbare plaatsen in de Generaliteitscolleges, de Staten-Generaal niet uitgezonderd, door den Prins op de vaste tijden zonder eenige voordracht zou plaats hebben.

In Overijsel was het reglement minder arbitrair. Daar bleven in de steden de colleges van gemeenslieden hun democratisch karakter en ook hun recht tot verkiezing van burgemeesters en schepenen behouden; alleen werden alle verkiezingen aan de goedkeuring van den erfstadhouder onderworpen. De overige verkiezingen hadden wel door den Prins plaats, maar wat de colleges (Gedeputeerde Staten, enz.) en plaatsen in Generaliteitscolleges betreft, uit voordrachten. Alleen de landdrosten en andere hooge ambtenaren werden onmiddellijk door hem aangesteld.

Op die wijze bleven in de drie provinciën alle oude misbruiken bestendigd; alleen was aan den Prins-Erfstadhouder een haast absolute macht over de regenten gegeven; maar overigens werd hun macht niet besnoeid. Het gevolg was, dat alle regenten kropen voor den Prins, dat zij tot alles bereid waren, om maar in ambten te komen of te blijven, maar zich daarvoor schadeloos stelden door zooveel mogelijk in letterlijken zin uit hun ambten munt te slaan.

Dat was het einde der met een omwenteling gelijkstaande regeeringsverandering van 1674. Geen betere regeling in de verhouding der regeerende machten was ingevoerd. Geen enkel misbruik was afgeschaft.

Het stadhouderschap en het kapitein- en admiraal-generaalschap waren erfelijk geworden, en den bezitter van die waardigheden was

een bijna absoluut gezag in een drietal gewesten toegekend, terwijl zijn invloed in Holland en Zeeland aanzienlijk was toegenomen. Maar een verbetering was dat niet. De regenten-aristocratie bleef

Hollands Hollende Koe 1690.
Spotprent op de macht van Willem Bentinck, graaf van Portland, in het vergeven van ambten.
Kopergravure van G. Bouttats.

het land beheerschen, thans echter op voorwaarde van steeds den Prins ter wille te zijn.

Een eenige gelegenheid is op die wijze ongebruikt voorbijgegaan. Ja, deze veranderingen in het bestuur hebben er krachtig toe medegewerkt, om de kiemen van bederf zoowel in staat als in maatschappij op den duur welig te doen opschieten.

't Is Willem III dikwijls bitter verweten. Want zoo iemand,

dan had hij de macht, om verbetering te brengen, te meer omdat het uit alles blijkt, dat hij zich de gebreken wel bewust was. Maar zeker had hij niet alleen schuld. De tegenzin tegen een opdracht van souvereiniteit dwong hem in zekeren zin om zich op andere wijze het gezag te verschaffen, dat hij noodig had voor het volhouden zijner Europeesche staatkunde. Voor geregelde, langzame verbetering had hij geen tijd. En zou hij in staat zijn geweest, tegen den zin der regenten, bij de zeer geringe deelneming der overige bevolking aan de staatszaken, werkelijke hervormingen in te voeren? Was hij daarenboven zich bewust op welke punten die vooral noodig waren? Wanneer men bedenkt, dat nog ruim een eeuw later de raadpensionaris van de Spiegel, een man, doorkneed in staatszaken en bezield met warme vaderlandsliefde, geen beter middel zag om de gebreken in den staat weg te nemen dan vermeerdering van de macht der prinsen van Oranje, terwijl hij overigens de regenten-regeering onaangetast liet, dan gaat men daaraan twijfelen.

In elk geval, de gelegenheid kwam niet weder. En door het nieuwe stelsel verspreidde zich het bederf oneindig veel sneller dan te voren. De regenten, die eenmaal op het kussen waren, stelden alles in het werk, om daar op te blijven en om ook hun vrienden en familieleden daar op te houden. En tevens zochten zij, daar zij van hun ambten leven moesten, hun ambten lucratief te maken door de kleine postjes voor geld te begeven, wat weder een prikkel te meer was, om die voor zich en de hunnen te bewaren. Zoo bracht het eene kwaad het andere tot rijpheid. Na eenige jaren kon men in sommige steden het stichtelijk schouwspel bijwonen, dat candidaten voor een ambt aan 's Prinsen vertegenwoordiger schriftelijk beloofden in alles volgens zijn aanwijzing te handelen, mits zij in hun ambt bevestigd bleven of althans op bepaalde tijden er opnieuw toe werden benoemd.

En tevens zien wij de regenten zich in groepen verdeelen en onder elkander verbinden, om alle anderen, zelfs mederegenten, die niet tot de factie behoorden, van de lucratieve ambten uit

te sluiten. De cabalen en tractaten van correspondentie schoten welig op en werden een kanker van het staatsleven.

Willem III deed er niets tegen. Hij liet allen hun gang gaan, als zij hem maar vrijlieten in zijn politiek en hem daartoe de middelen verschaften. Na 1674 kon hij kwalijk anders. Maar voor Nederland is dat noodlottig geweest.

't Is mijn bedoeling niet de vele, dikwijls zeer ergerlijke, ongerechtigheden, die op staatkundig terrein onder zijn bewind plaats hadden, hier te beschrijven. Liever wijs ik er op, hoe, van een andere zijde gezien, de jaren van dat bewind wel degelijk tot onze gouden eeuw gerekend mogen worden. In die jaren heeft de Nederlandsche Republiek onder leiding van Willem III de statenvrijheid (zooals men toen zeide, het Europeesch evenwicht zeggen wij) behouden, heeft zij Europa een dienst bewezen, waarvan het gewicht moeilijk te schatten is.

In 1673 was, zooals ik al opmerkte, de guerre de Hollande een Europeesche oorlog geworden tegen Lodewijk XIV. De strijd gold den Spaanschen Nederlanden en den linker Rijnoever. De coalitie trad daarbij verdedigend op. Den Nederlanders was uit den aard der zaak de bescherming van België opgelegd, want Spanjes krachten ging die ver te boven. Het beste gedeelte der strijdkrachten der Republiek werd jaren achtereen daartoe gebruikt. Op deze kwam het aan, want na 1674 bepaalden de keizerlijken en Duitschers zich tot de verdediging van den Rijn. Doch behalve rechtstreeks nam de Republiek ook zijdelings deel aan den strijd. Met Nederlandsch geld werden niet alleen een aantal Duitsche vorsten, de keurvorst van Brandenburg en de hertogen van Brunswijk-Luneburg en ook de koning van Denemarken, maar zelfs Keizer Leopold zelf, in zijn hoedanigheid van beheerscher der Habsburgsche landen, in staat gesteld krachtig aan den oorlog deel te nemen. Dat kostte ontzaglijke sommen, die 't moeite genoeg inhad op te brengen en van welker betaling alles afhing, daar Spanje wel even hooge, zoo niet nog hoogere

subsidiën beloofd had, maar bij volslagen onvermogen, na korten tijd ophield met betalen.

En daarenboven rustte de oorlog ter zee geheel op haar schouders. Gelukkig was de Fransche marine nog niet tegen de onze opgewassen; alleen in de Middellandsche Zee bezat Lodewijk XIV een oorlogsvloot, die in staat was niet alleen aan de Spanjaarden,

Keizer Leopold I.
Zwartekunstprent van P. Schenk.

maar ook aan de ter hulpe toegeschoten Nederlanders het hoofd te bieden. De strijd om het bezit van Sicilië kostte ons in 1676 onze eenige De Ruyter, wiens persoonlijke hoedanigheden de zwakheid der daarvoor afgezonderde strijdkrachten hadden moeten goed maken. Hij stierf, zooals hij geleefd had, als de verpersoonlijking van alles, wat er goeds en groots was in de Nederlanders van die dagen. Toch maakt zijn dood een weemoedigen indruk. Want hij en die met hem waren gezonden naar het Zuiden, werden

opgeofferd aan een staatkunde, die te veel van onze krachten eischte, en dat niettegenstaande de waarschuwingen, waar hij het zelf niet aan had laten ontbreken.

Een andere hulpvloot moest naar de Oostzee worden gezonden, waar Zweden, door Frankrijk aangehitst en met geld ondersteund, zich op onze bondgenooten Denemarken en Bran-

Slag bij de Etna, waarin de Ruyter doodelijk gewond werd. (22 April 1676).
Kopergravure van J. Luiken.

denburg had geworpen, een bestaan, dat het duur zou zijn te staan gekomen, wanneer Frankrijk zelf niet zoo voorspoedig ware geweest. Nederland echter bracht die strijd slechts weinig roem en nog minder voordeel. Onze zeelieden deden hun plicht en Cornelis Tromp handhaafde zijn ouden roem, maar zij hadden slechts ondergeschikte rollen te vervullen. En de voorspoed daar baatte niet bij den rampspoed, op elk ander oorlogstooneel.

Want zelden is een oorlog zoo ongelukkig gevoerd geworden

Michiel Adriaensz. de Ruyter.

Naar de Schilderij van F. Bol in het Rijksmuseum te Amsterdam.

opgeofferd aan een staatkunde, die te veel van onze krachten eischte, en dat niettegenstaande de waarschuwingen, waar hij het zelf niet aan had laten ontbreken.

Een andere hulpvloot moest naar de Oostzee worden gezonden, waar Zweden, door Frankrijk aangehitst en met geld ondersteund, zich op onze bondgenooten Denemarken en Bran-

Slag bij de Etna, waarin de Ruyter doodelijk gewond werd. (22 April 1676).

denburg had geworpen, een bestaan, dat het duur zou zijn te staan gekomen, wanneer Frankrijk zelf niet zoo voorspoedig ware geweest. Nederland echter bracht die strijd slechts weinig roem en nog minder voordeel. Onze zeelieden deden hun plicht en [illegible] baatte niet bij den rampspoed, op elk ander oorlogstooneel.

Want zelden is een oorlog zoo ongelukkig gevoerd geworden

als deze eerste coalitie-oorlog tegen Frankrijk. Met onuitputtelijke

Zinneprent op de Ruyter.
Kopergravure van Romein de Hooghe.

geestkracht hield Willem III den strijd gaande, maar hij kon niet goedmaken, wat de anderen te kort kwamen.

Toen 't aan Lodewijks diplomatie was gelukt den Noordschen

oorlog te doen ontbranden en de Groote Keurvorst, de eenige, die evenzeer met hart en ziel bij den strijd was, daardoor gedwongen werd al zijn krachten te wijden aan den strijd tegen Zweden, den vijand, die Brandenburg 't meest in zijn ontwikkeling belemmerde, en ook de overige Noord-Duitsche bondgenooten en de Denen verhinderd waren verder deel te nemen aan den strijd om België en den Rijn, werd Willems taak een hopelooze. Want Oostenrijk en het Duitsche Rijk voerden den oorlog meestal zóó slap, dat Lodewijk steeds de kern zijner macht tegen België kon wenden.

Naaukeurige afbeeldinge van het Zee-gevecht tusschen de machtige vlooten van Denemarcken en Sweden (11 en 12 Juli 1677).

Naar een gelijktijdige kopergravure.

En het zwakke en slecht aangevoerde leger der Spaansche gouverneurs-generaal bood den Prins maar geringen steun, terwijl de Belgische vestingen in zóó slechten staat waren gelaten, dat zij één voor één den vijand in handen vielen, vóór de Prins tot ontzet kon toesnellen. En deed hij dat nog bijtijds, dan bleek zijn leger meestal te zwak, om iets uit te richten.

In die dagen van methodisch oorlogvoeren had dat wel niet de noodlottige gevolgen, welke het heden ten dage zou na zich

sleepen, maar stuk voor stuk brokkelde toch de voormuur van België af en het gevaar, dat het geheele land zou overweldigd worden en dan de Republiek opnieuw aan den inval van den vijand zou blootstaan, naderde hoe langer hoe meer. 't Scheen of de fortuin aan Willem III steeds den rug toekeerde en al zijn inspanning wilde te schande maken. De slag bij Seneffe was wel is waar geen overwinning geweest, maar de jonge Oranjevorst

Belegeringh der Stadt Graeve (25 Juli—28 October 1674).

Kopergravure van R. de Hooghe.

heeft daar toch zijn naam als veldheer gevestigd; doch later had hij onafgebroken tegenspoed. Het beleg van Oudenaerde moest hij opbreken; de schuld lag, beweerde hij, aan de onhandelbaarheid der Oostenrijkers, met wie van toen af alle samenwerking ophield. Daarop nam hij, daar Rabenhaupt niet vorderde met het beleg van Grave, daar zelf de leiding op zich en wist eindelijk, ten koste van veel bloed, de stad in bezit te krijgen..

Maar het jaar 1675 was zoo goed als een verloren jaar, en

het volgende begon met een reeks van rampen aan de Schelde; trots alle inspanning kon hij niet beletten, dat zulke belangrijke steden als Valenciennes en Kamerijk bijna in zijn gezicht door den

Beleg van Valenciennes.
Kopergravure van J. Dolivar.

vijand werden vermeesterd. En hoewel daarop de Fransche aanval gestaakt werd, moest toch het door hem ondernomen beleg van Maastricht, dat den geheelen zomer van 1676 in beslag nam, na

veel nutteloos bloedvergieten bij de nadering van een Fransch leger worden opgebroken.

Met dat jaar was de oorlog beslist. Reeds had Engeland de

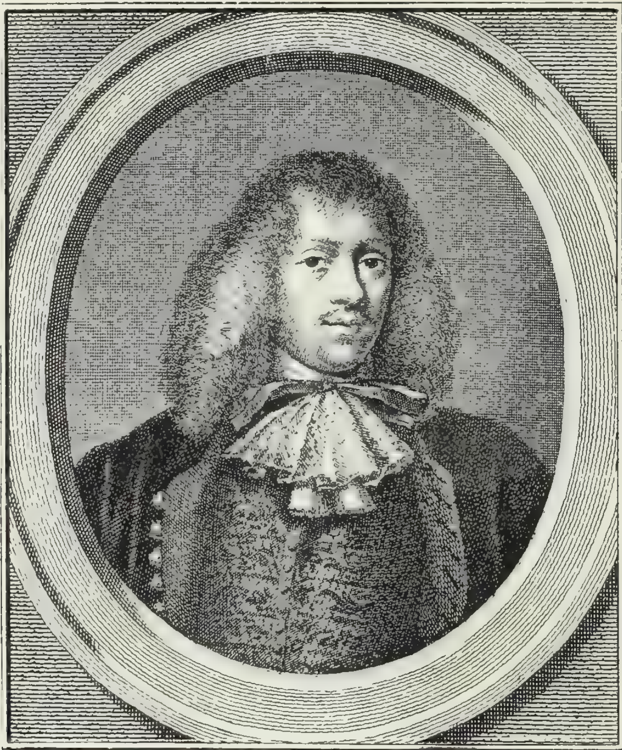
Beleg van Kamerijk.

Kopergravure van L. de Chatillon.

bijeenkomst van een vredescongres onder zijn bemiddeling teweeggebracht, hoe weinig kans er ook was, dat Oostenrijk en Spanje aan de eischen van Frankrijk zouden toegeven, die steeds

hooger stegen naarmate de oorlog voor Lodewijk gunstiger werd.

Op dat congres was van Beverningh nog eenmaal de eerste vertegenwoordiger der Staten, een bewijs, dat de oude regenten het hoofd weder opstaken. En zeer te verwonderen was dat niet. Dat eindeloos oorlogvoeren ter wille van belangen, die ons niet aangingen, althans niet rechtstreeks raakten, begon den Hollanders

Hieronymus van Beverningh.
Kopergravure van J. Houbraken.

uiterst bedenkelijk voor te komen. De handel leed betrekkelijk weinig, want de zee was bijna geheel open, maar met twee der Europeesche landen, die voor den handel van veel belang waren, Frankrijk, niettegenstaande alle beschermende rechten toch nog een onzer voornaamste klanten, en Zweden, dat de voornaamste leverancier van ijzer en andere, vooral voor den scheepsbouw benoodigde artikelen was, waren toch de betrekkingen òf geheel

Schoutooneel der voorvallen. A⁰. 1676.

Zinneprent op Willem III's werkzaamheid als veldheer

Kopergravure van Romeyn de Hooghe.

afgebroken, òf althans moeilijker geworden. De oorlog kostte ontzaglijke sommen en zonder nut. Al het geld, dat daaraan besteed werd, scheen als weggeworpen, de bondgenooten deden zoo goed als niets, of als zij iets deden, leden zij nederlaag op nederlaag. En zelfs de Prins kon, onder voortdurenden strijd met den Spaanschen landvoogd, die, in de vaste overtuiging, dat Nederland niet dulden kon, dat België veroverd werd, den geheelen last der verdediging op hem wierp, in niets slagen. Waartoe dan verder gestreden voor bondgenooten, die zich geen inspanning getroostten, die 't nooit met elkander eens waren en uit eigenbelang een strijd wilden voortzetten, die alleen door Nederlandsch geld gaande werd gehouden! De koning van Frankrijk bood goede voorwaarden; zelfs in België wilde hij Spanje die vestingen laten behouden, welke Nederland voor zijn dekking behoefde; waarom zou men dan den oorlog voortzetten? Alleen om den Keizer en den koning van Spanje gelegenheid te geven wat langer elke opoffering te weigeren? Evenmin als in de dagen vóór den Munsterschen vrede wilden de Nederlanders, die zoo spraken, — en zij werden dagelijks talrijker, — zich storen aan de bij de alliantie aangegane belofte om niet afzonderlijk vrede te sluiten. En dat was vooral het punt, waarop Willem III en de Hollanders (want in de meeste provinciën dachten de regenten anders) met elkander in botsing kwamen. De Prins was volstrekt niet afkeerig van den vrede, maar hij wilde dien gezamenlijk met alle bondgenooten sluiten; deed men 't afzonderlijk, dan zouden wel enkele voordeelen worden verkregen, maar die zouden weinig baten tegenover de nadeelen, welke het geheele bondgenootschap leed. Was eens de coalitie ontbonden, dan had Frankrijk vrij spel. De uitkomst heeft hem gelijk gegeven, maar 't laat zich begrijpen, dat de Hollanders hem niet geloofden.

Aan het hoofd der vredespartij trad Amsterdam, welks handelsbelangen meer dan die van eenige stad schade leden en welks regenten met bezorgdheid de alles aan het algemeen Europeesch belang ondergeschikt makende staatkunde van den Prins gadesloegen. Hoewel in twee partijen verdeeld, die zich

om de burgemeesters Valkenier en Hooft schaarden, trokken zij in dat opzicht één lijn. Want beide stelden de macht en zelfstandigheid van Amsterdam boven elk ander belang. Gedurig schaarden zich meer steden aan de zijde van de groote handelsstad. Ook in andere provinciën begonnen stemmen om vrede op te gaan. De Prins zocht tevergeefs meer samenwerking en meer krachtsinspanning van de bondgenooten te verkrijgen,

Le banquet de la Paix.
Zinneprent op den vrede te Nijmegen (gedeelte van een almanak).

hun duidelijk te maken, dat op die wijze de coalitie niet kon behouden worden. De bondgenooten wilden geen anderen vrede dan een voordeeligen en bleven daarom den vredehandel maar voor den vorm voortzetten, maar zij wilden of konden den oorlog daarom nog niet beter en krachtiger voeren. Alleen Brandenburg en Denemarken, die tegen Zweden aan de winnende hand waren (de Groote Keurvorst had sedert den slag bij Fehrbellin steeds voorspoed gehad en ook de Denen waren met Nederlandsche hulp

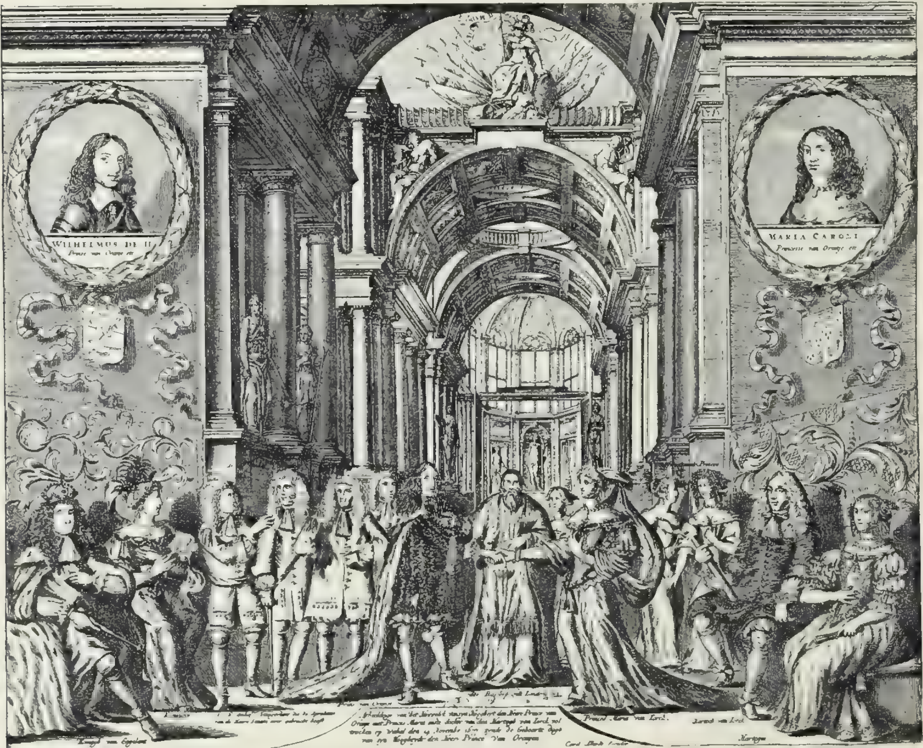
meester van de Oostzee geworden), deden hun plicht, zij 't dan ook ten eigen bate. Zoo geraakte Willem III hoe langer hoe meer in 't nauw. De veldtocht van 1677, die met de nederlaag van Mont-Cassel begon, was over 't algemeen rampspoedig. De algemeene vrede, hoe noodig ook, scheen verder verwijderd dan ooit; de afzonderlijke niet meer te vermijden. Slechts één hoop

Les effets du Soleil.
Zinneprent op den vrede van Nijmegen.

bleef. Als Engeland tegen Frankrijk partij koos, werd de coalitie als verjongd. In de hoop, invloed op de Engelsche politiek te verkrijgen, had Willem zijn huwelijk met Maria Stuart, de dochter van zijn oom Jacob, den hertog van York, wiens neiging tot het katholicisme al bekend was, in het einde van het jaar doorgezet. Hoe weinig hij daarbij aan zichzelf dacht bewijst het schrijven, waarin hij zijn rechterhand in Europeesche staats- en in krijgszaken, den graaf van Waldeck, van die gebeurtenis kennis gaf.

J'espère, voegt hij aan de korte mededeeling van de gebeurtenis toe, que ce sera pour le bien et le service de nostre estat et toute la cause commune et pour ma satisfaction particulière. Dat woord teekent hem geheel. Het belang van Nederland en het Europeesch evenwicht was voor

Afbeeldinge van het Houwelyk van den Prince van Orange met Princes Maria, voltrocken op Withal den 14 *November* 1677.

Naar een oude kopergravure.

hem één en tevens het eerste waar 't op aankwam; zijn eigenbelang kwam eerst daarna.

Voor een oogenblik scheen het middel doel te treffen. In het volgend jaar, 1678, begon toch Engeland, hoewel het nog altijd als bemiddelaar werkzaam bleef, een geheel anderen toon tegen Frankrijk te voeren. Des te meer echter spande de Fransche diplomatie zich in. D'Estrades, de eerste gevolmachtigde op het vredescongres, was een oude bekende van de Nederlandsche

Maria Stuart, gemalin van Willem III.

Zwartekunstprent van Nic. de Visscher.

staatslieden; hij kende de kaart van het land uitstekend, daar hij tweemaal, tijdens Frederik Hendrik en tijdens de Witt, vele jaren achtereen gezant in Den Haag was geweest en ook met Prins

Willem Hendrick Prinse van Oranje &: Maria Stuart, Oudste Doghter van de Hertogh van York te samen in den echt getreden den 14 *November* 1677.

Zinneprent op dit huwelijk door Romeyn de Hooghe.

Willem II over de hernieuwing van het bondgenootschap tegen Spanje had onderhandeld. 't Kostte hem niet veel moeite in verbinding met de Amsterdamsche vredespartij te treden. Gelukte 't op die wijze den afzonderlijken vrede door te drijven, vóór Enge-

land zich geheel door den Prins had laten overhalen, dan had Lodewijk zijn zaak gewonnen.

En 't is hem gelukt. Te beter, omdat ook van Beverningh, die voor Nederland den vredehandel leidde, niet minder sterk voor een spoedigen vrede ijverde. Tevergeefs zocht Willem door den slag bij Saint Dénis, in Augustus 1678, de kans te doen keeren, hoewel hij wist, dat de vrede zoo goed als gesloten was. Zelfs een volkomen overwinning zou zijn plan kwalijk meer gered

D'Estrades.
Naar een oude kopergravure.

hebben, een halve baatte hem in 't geheel niet. De vrede was onherroepelijk gesloten, de coalitie viel uiteen, door de schuld van Amsterdam.

En nu begon een moeilijke tijd, niettegenstaande met den vrede de welvaart opnieuw sterk begon toe te nemen. Overal staken de oude tegenstanders van het stadhouderschap het hoofd op, de burgerijen, den oorlog meer dan moede, lieten hen geworden. Een felle partijstrijd begon. De Amsterdamsche regenten beschuldigden den Prins van naar de souvereiniteit te staan, van

den staat op te offeren aan zijn bijzondere belangen en bedoelingen; hij hen wederkeerig van niet veel minder dan hoogverraad. Daarbij kwam, dat de staatkundige toestand van Europa steeds ernstiger bezorgdheid inboezemde. Wat Willem gevreesd had, gebeurde. De bondgenooten sloten één voor één vrede; eindelijk bleef niemand over dan de Groote Keurvorst, die, alleen gelaten,

Veldslag van St.-Denis bij Bergen en Henegouwen (14 Augustus 1678).
Kopergravure van J. Luiken.

gedwongen was al de vruchten van een roemrijken oorlog, die geheel Pommeren aan het Zweedsch gezag had ontrukt, op te geven, maar nu ook, door en door verbitterd, zich nauw bij Frankrijk aansloot. De Fransche invloed won weder snel veld in Duitschland. In 1680 en 81 begon Lodewijk, door de instelling der Chambres de réunion, zich, niettegenstaande den vrede, voortdurend nieuwe strooken lands toe te eigenen en ontzag zich

zelfs niet een stad van zoo groot aanzien en gewicht als Straatsburg, zonder schijn of schaduw van recht in bezit te nemen. Voor Spanje en ook voor het Duitsche Rijk werd de vrede erger dan de oorlog was geweest. Vergeefs zocht Willem III door nieuwe allianties aan de Fransche politiek paal en perk te stellen. Amsterdam

d'Avaux.

Naar een oude kopergravure.

volhardde in zijn staatkunde van vrede tot elken prijs en werd daarin door een aantal steden van Holland gevolgd. Met name was 't van Beuningen, die thans de oppositie tegen den Prins leidde. En de noordelijke gewesten sloten zich daarbij aan; de Friesche erfstadhouder verliet geheel de oude politiek zijner familie en trad openlijk tegen het hoofd van zijn geslacht op. Zelfs Zeeland

was niet meer zoo onvoorwaardelijk Prinsgezind als voorheen.

De Fransche gezant, de bekwame d'Avaux, had overal zijn hand in; de Prins beweerde, dat deze de eigenlijke leider der Hollandsche staatkunde was. In Engeland was weder een geheele omkeer gevolgd, in zijn laatste jaren bleef Karel II aan Frankrijk getrouw. De in 1683 uitgebarsten Turken-oorlog, die Weenen met den ondergang bedreigde, kwam het gevaar vergrooten. Een oogenblik scheen 't alsof 't uit was met het huis Habsburg. Maar

Consult van de medicijnen inde swaere siekte van den grooten Sultan ende remedie van hem haest te genesen.

Spotprent op de Turken na 't mislukt beleg van Weenen.

dit onheil werd afgewend, Weenen werd ontzet en de oorlog nam een voortdurend gunstiger keer. Maar tegen Frankrijk baatte dit weinig, want alle sedert 1680 door den graaf van Waldeck, meestal onder Willems medewerking en leiding, in den beginne met uitnemend gevolg, aangewende pogingen, om door verbindingen van Duitsche vorsten met Oostenrijk, het Duitsche Rijk in staat van verdediging te brengen, bleken op 't eind vruchteloos. Zelfs de wanhopige oorlogsverklaring van Spanje, waardoor deze mogendheid de andere hoopte mede te sleepen, leidde tot niets,

omdat zelfs het beleg en de verovering van het toen haast de gewichtigste vesting van Europa geachte Luxemburg niet in staat was Amsterdam van houding te doen veranderen. De stad verhinderde elke wapening der Republiek, voor een deel misschien, omdat haar nauw met d'Avaux verbonden regenten bezorgd waren voor een herhaling van wat in 1650 gebeurd was.

Doch Willem III was er de man niet naar, om zoo iets te beproeven, onder zoo nadeelige omstandigheden. Wat zou hij er

Vette Koe van Farao gy moet weeten, Dat gy van de magere kunt werden gegeeten.
Zinneprent op de kuiperijen van Frankrijk om Holland tegen den Prins en de andere provinciën op te zetten door Romeyn de Hooghe (1684).

daarenboven aan gehad hebben, Amsterdam een toestemming af te dwingen, die alleen iets beteekende, wanneer de stad haar gestand bleef? En dat was van deze kwalijk te verwachten. Zoo gingen zes jaren voorbij, drukkende, zorgvolle jaren voor iedereen, voor den Prins het meest.

Eerst het jaar 1685 bracht verademing. Evenals 1660 is het een jaar van algeheelen politieken ommekeer. Twee dingen waren 't vooral, welke dien veroorzaakten, beide van godsdienstig zoowel als van staatkundig belang.

De dood van Karel II zette de kroon van Groot Brittanje

op het hoofd van zijn nu openlijk katholiek geworden broeder, en deed niet onrechtmatige bezorgdheid ontstaan voor een aanval

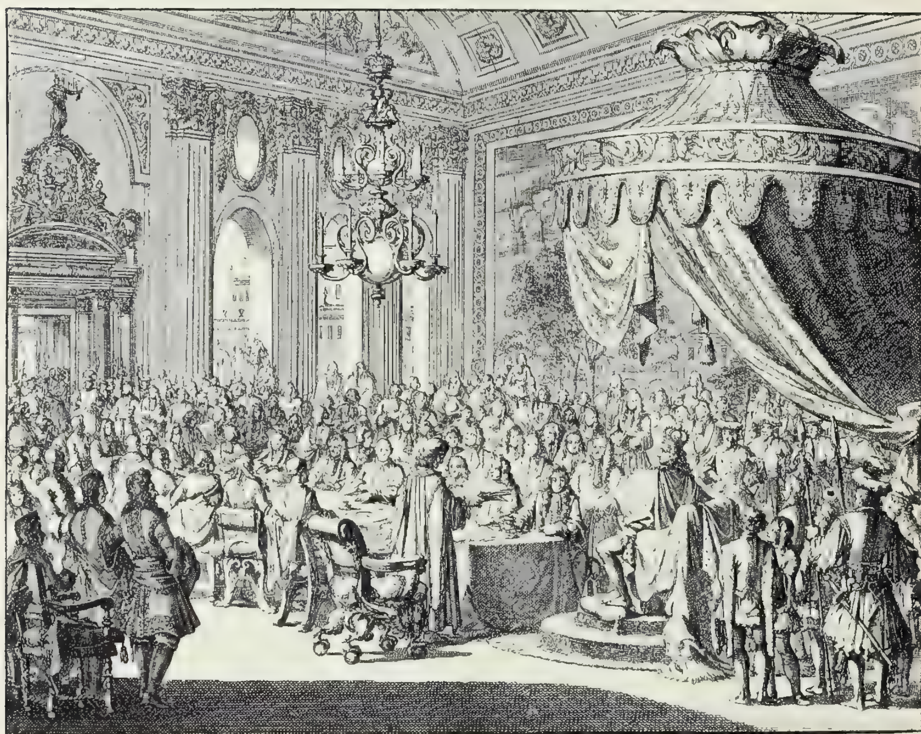
Prise de Luxembourg par l'Armée du Roy commandé par Monsieur le Maréchal de Créqui le Sept Juin, 1684.

Naar een gelijktijdige kopergravure met adres van J. Moncomet te Parijs.

op het Engelsche protestantisme. De herroeping van het Edict van Nantes wekte de verontwaardiging of de vrees op van de geheele wereld, vooral van de protestanten. Voor een oogenblik scheen het,

alsof de tijden der godsdienstoorlogen weder waren teruggekeerd.

Geheel Nederland raakte in rep en roer. Vriendschap met Lodewijk, den vervolger der geloofsgenooten, werd voor de Staten even onmogelijk als voor den Grooten Keurvorst, die niet alleen, evenals zij deden, den Réfugiés een toevluchtsoord, ja een nieuw vaderland verzekerde, maar zich ook weder

Herroeping van het Edict van Nantes door Lodewijk XIV op 8 October 1685.
Kopergravure van J. Luiken.

meer bij zijn neef Prins Willem aansloot, en zelfs medewerkte tot de, nu betrekkelijk gemakkelijke, verzoening van dezen met Amsterdam. Van toen af keerde de kans. Ook Hendrik Kasimir verzoende zich met den Prins, die nu, zonder vrees voor tegenstand van Nederlandsche zijde, aan de vorming eener nieuwe coalitie kon arbeiden.

Maar wat kon die baten, vooral nu Oostenrijk door den Turken-oorlog werd beziggehouden, zoolang Engeland er buiten

bleef. En Jacob II kon, hoe ongaarne hij ook het voorbeeld van

Tirannien tegen de Gereformeerden in Vrankryk.

Zinneprent op de ondersteuning door den Prins van Oranje en de Staten aan de Protestanten verleend (1685).

De Fransche Python, ofte wonder-draak dezes tijds.

Zinneprent op de Fransche vervolgingen in de Palts.

zijn broeder volgde, voor zijn op herstel van het katholicisme ge-

richte plannen geen anderen bijstand vinden dan Lodewijk XIV. 't Zou dus al veel zijn, wanneer Engeland niet aan diens zijde trad. De toekomst was dus allesbehalve veelbelovend, toen de door niemand verwachte en daarom toen ook door niemand voor echt gehouden geboorte van een zoon van Jacob II het Engelsche volk voor goed van den koning afkeerig maakte en zoodoende

Jakob II.
Kopergravure van B. Picart naar G. Kneller.

de aanleiding werd tot een der verbazendste en gevolgrijkste gebeurtenissen der wereldgeschiedenis, die door de Engelschen nog altijd the glorious revolution of 1688 of de Revolutie bij uitnemendheid wordt genoemd. Die gebeurtenis is slechts mogelijk geworden door de medewerking der Nederlandsche Republiek. Trouwens, 't was niet het minst in haar belang, althans zooals hij dat opvatte, dat Willem III den beroemden tocht naar Engeland ondernam.

Zooals de zaken in den zomer van 1688 stonden, dreigde

een oorlog zoowel aan den Neder-Rijn als in België, en welke bondgenooten de Republiek ook voor zich in 't veld kon brengen, zonder Engelands bijstand was op den duur geen goede afloop te verwachten, bij de overmacht, die Frankrijk op militair gebied bezat. En bij de nabijheid van het vermoedelijk oorlogsterrein kon een onge-

De Prins van Wales.
Zwartekunstprent van P. Schenk naar G. Kneller.

lukkig gevoerde oorlog de schroomlijkste gevolgen hebben; een herhaling van hetgeen in 1672 gebeurd was stond misschien te wachten.

Zoowel het belang der Republiek zelf als dat van Europa vorderde dus, dat Willem Frankrijk voorkwam, door Engeland te dwingen zich aan zijn zijde te stellen.

En daartoe was nu de gelegenheid. Door een bijna onverhoopten samenloop van omstandigheden was Engeland op denzelfden

Den 11 *dato vertreck van Hellevoetsluijs en arriviment aen Engelant inde Torbay en tot Exeter den* 15 *en* 16 *dato.*

Gedeelte eener kopergravure van J. van den Aveele.

Waare afbeeldinghe van de Rang en Ordre die de Nederlandsche hulp-vloot, onder het beleyd van den Prince van Orangie gehouden heeft int zeylen na Engeland.

Kopergravure van J. van den Aveele.

tijd rijp voor een omwenteling. Op Willem was bij de daar heerschende stemming de hoop van geheel de natie gevestigd. Zonder zijn tusschenkomst was er van een omwenteling geen heil te verwachten, althans niet voor Europa, misschien zelfs niet voor Engeland.

Maar hij kon niets ondernemen zonder de Staten, en 't was

L'Europe allarmée pour le fils d'un Meunier.
Spotprent op den toestand in Engeland.

de vraag of die zouden willen medewerken. Daargelaten het gevaar, dat men liep, als een goed gedeelte der strijdkrachten der Republiek de zee over was gestoken, was een onderneming als die, welke thans noodig was, gericht tegen een regeering, waarmede men in vrede verkeerde, een schreeuwende overtreding van het volkenrecht. Daarenboven konden de op hun zelfstandigheid gestelde regenten

kwalijk wenschen, dat de Prins in Engeland de koninklijke macht

't Heerlijck inhaelen van Sijn Hooghijt tot Londen den 2 Februarius 1689.

Gedeelte eener kopergravure van J. van den Aveele.

verkreeg, zij zouden dan nog meer aan hem ondergeschikt worden

S. Maj(esteit) sweert op de bybel, die van de Koningin gekust wierd, onder het grote pavillon, (gedragen) van 16 *barons.*

Gedeelte eener kopergravure van R. de Hooghe.

dan zij reeds waren. En ten slotte was 't ook de vraag of zij

zouden toestemmen tot een onderneming, die zulk een duidelijk protestantsch karakter droeg, dat zij de Republiek allicht de vijandschap van alle katholieke mogendheden kon op den hals halen.

Dat alles maakte de zaak voor Willem uiterst hachelijk. Doch met werkelijk merkwaardige bekwaamheid en geestkracht kwam hij alle bezwaren te boven. Terwijl hij verbonden met Brandenburg en de andere Noord-Duitsche vorsten voorbereidde, verzekerde hij zich

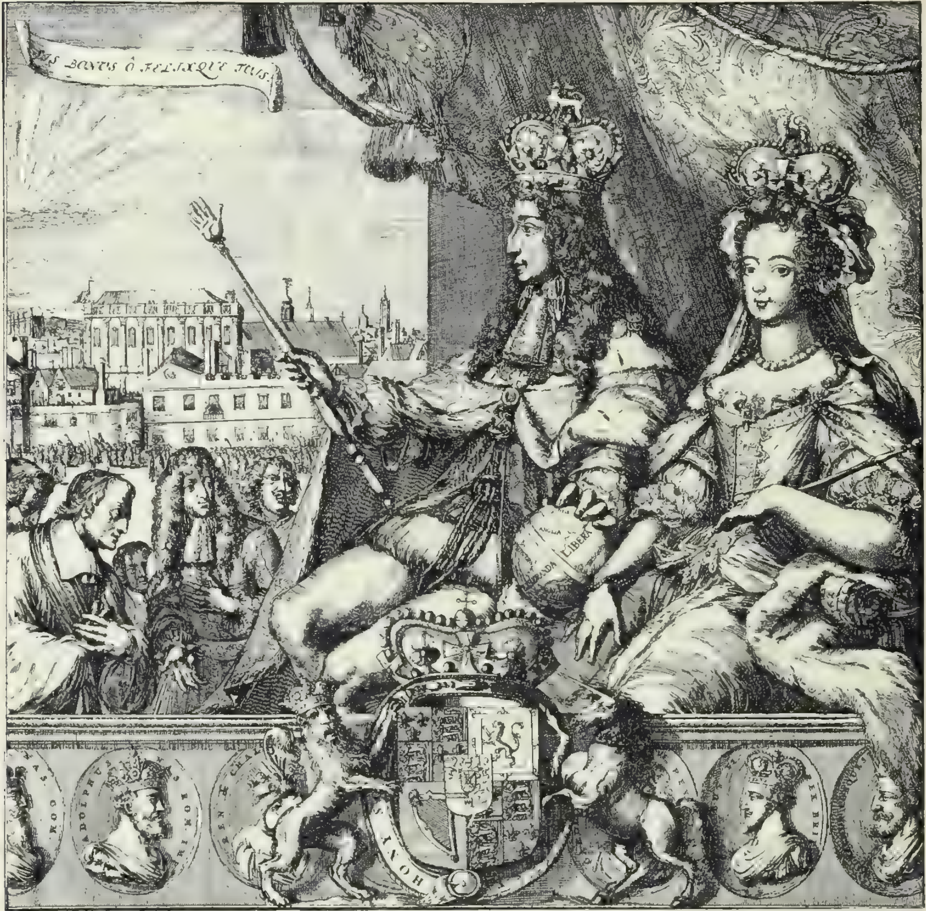

Het hoog en lager huys van Engeland. 1689.
Kopergravure van R. de Hooghe.

van de toestemming van Oostenrijk en Spanje. Het merkwaardige feit deed zich voor, wonderlijk gevolg van de politiek van Lodewijk XIV, dat de katholieke machten, met den Paus aan het hoofd, alleen in de zegepraal van het protestantisme in Engeland, haar behoud zagen. Zij verklaarden zich bereid de Republiek bij te springen tegen Frankrijk. Zoo werden de Staten gerustgesteld en zelfs overgehaald om hun land- en zeemacht ter beschikking van den Prins te stellen. Wetende, dat per slot van rekening alles

van Amsterdam afhing, verzekerde deze zich het eerst van de toestemming der Amsterdamsche burgemeesters. Toen hij die had, was 't overige gemakkelijk.

Lodewijk XIV werkte hem met zeldzame verblinding in de

Wilhelmus rex et Maria Regina.

Zinneprent op de aanvaarding der Engelsche kroon door Willem III en zijn gemalin, door R. de Hooghe.

hand. In plaats van terstond gebruik te maken van den strijd over het aartsbisdom Keulen en op den Neder-Rijn en België aan te vallen, wachtte hij af wat de Republiek zou doen en wendde zich toen tegen den Midden- en den Boven-Rijn.

Zoo werd het Willem mogelijk de onderneming behoorlijk voor te bereiden en uit te voeren.

Nederland heeft op die wijze aan Engeland terugbetaald, wat het verschuldigd was voor zijn steun in den strijd tegen Spanje. 't Heeft »Engelands godsdienst en vrijheid hersteld," zooals de titel van de bekende Nederlandsche beschrijving van de Engelsche omwenteling heet. 't Heeft daardoor Europa beveiligd voor de Fransche overheersching, Lodewijks politiek teruggewezen binnen de perken, en dat alles zonder iets voor zich te eischen. Glorie-

Groothans met de Privilegie-soeker.

Spotprent op de regenten van Amsterdam, naar aanleiding van de verkiezing van schepenen (1689 en '90).

rijker kon het zijn recht op een plaats onder de groote mogendheden niet bewijzen.

Van nu af aan stond het, onder Willems leiding, naast Engeland op de bres voor de statenvrijheid en het Europeesch evenwicht. Het aanvaardde een langen, moeilijken strijd, dien het wel is waar met eere bestond, maar die zijn krachten uitputte en de reactie teweegbracht, welke mede de achttiende eeuw tot zulk een treurig tijdperk onzer geschiedenis heeft gemaakt.

Dat alles gebeurde juist honderd jaar nadat het zich als

zelfstandige staat met moeite een plaats in Europa verworven had.

1588 tot 1688! Welk een tijd voor Nederland, welk een verschil tusschen het land, dat door den Engelschen beschermer als 't ware werd in den steek gelaten, en het land, van welks optreden 't afhing of de Engelsche omwenteling mogelijk zou wezen.

Welk een tijd om op terug te zien voor het geslacht van

Spotprent op de twisten tusschen Amsterdam en Willem III over het recht van benoeming van schepenen, enz. (1689 en '90).

het einde der gouden eeuw! Wat al roem was behaald in die honderd jaren, wat hadden de geslachten, die in die eeuw hadden geleefd, al niet gedaan, op elk gebied!

Ik weet niet zeker of de Nederlanders van 1688 dat volkomen beseften, soms is men geneigd er aan te twijfelen; in alle geval, een gevoel van n o b l e s s e o b l i g e, een streven om bij de voorvaderen niet achter te staan, bespeurt men in die dagen maar zelden meer. Reeds begint het volk in te slapen. Onder den gestadigen prikkel van een geestkracht als die van Willem III

houdt het nog de oogen open en blijft in beweging; tot zelfs een korten tijd na zijn dood blijft het nog onder dien invloed. Maar hoe langer hoe meer ziet men dien invloed afnemen; als Nederland eindelijk, in 1713, uitrusten kan van den langen strijd tegen Frankrijk, slaapt het in, voorgoed zou men kunnen zeggen; de overspanning, waarin die invloed het heeft gebracht, maakt

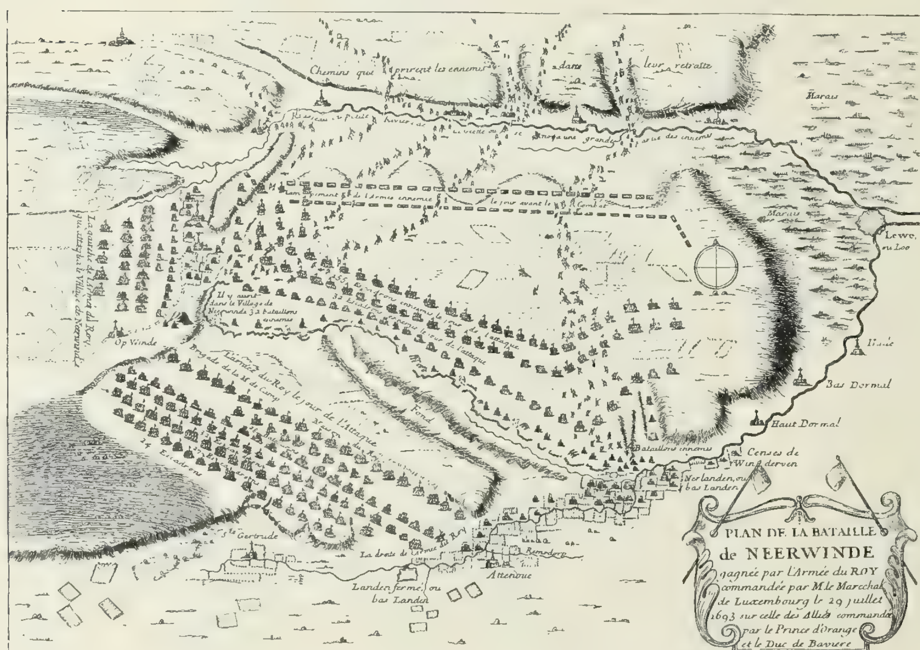

Swaar treffen tussen de gealieerde en france machten den 3. *Aug.* 1692.
Afbeelding van den slag bij Steenkerken.

plaats voor een doffen stilstand van alle organen, die als verroesten en verstijven, ja, haast zou men zeggen, tot bederf overgaan in die dagen van volkomen niets-doen.

Onze gouden eeuw doet denken aan een jaar. In haar eerste jaren tot aan het einde van het Bestand is 't het vroege voorjaar; alles ontluikt en alles groeit, maar 't ontbreekt niet aan koude dagen, aan geduchte stormen, die Nederland daarom niet erger deren,

omdat het zoo jong is. Na de harde stormen der godsdienst-twisten, die heel wat schade hebben aangericht, komt de tijd van de eigenlijke lente, de Mei van Nederland, waarin alles ontluikt, totdat in 1648 als 't ware de volle zomer is bereikt. De snel doorgestane stormen van 1650 hinderen schijnbaar weinig; de tijd van Jan de Witt is als een warme zomer, wel met slechte dagen er tusschen, maar over 't geheel toch een tijd, waarin men geniet van het leven.

Plan de la bataille de Neerwinde gagnée par l'Armée du Roy, le 29. Juillet 1693.

Naar een gelijktijdige kopergravure.

Dan breekt opnieuw, in 1672, een geweldige storm los. Nederland schijnt te zullen bezwijken, maar eindelijk is ook die uitgewoed en de Oranjezon beschijnt het land opnieuw. Maar de nazomer is toch dikwijls droevig en nevelachtig; het gevoel, dat het einde van den zomer gekomen is, begint ons te bekruipen. Dan, na 1688, begint een herfst, waarin Nederland nog vele schoone dagen beleeft, maar waarin wij de bladeren zien vallen en alles toont, dat de winter nadert. Eindelijk, met den vrede van Utrecht,

komt die; een winter, met langdurige en verstijvende koude, met eindeloos veel mist en nevel, die zelfs door heftige stormen niet worden verdreven; een winter, die een eeuw lang duurde. Want eerst in 1813 begint de lente opnieuw, al was 't niet een lente als die van 1588. En wie kan zeggen in welk jaargetijde wij nu zijn!

Maar hier behoeven wij niet verder te gaan dan de herfst. Als de winter begint, is de gouden eeuw voorgoed ten einde.

Oprechte Afbeelding van de Stad en Casteel Namen ... met al de attaques op deselve door de ge-allieerden.
Naar een gelijktijdige kopergravure (Juli 1695).

Zonderling zeker schijnt ons de toestand van de Republiek, nadat in het begin van 1689 de Prins van Oranje en zijn echtgenoote koning en koningin van Groot-Brittannië en Ierland zijn geworden. Een republiek, wier erfelijke eerste magistraat tevens een koning is! Voortaan mocht Willem III niet meer het »welzijn van den Staat", zooals hij 't placht uit te drukken, boven alles stellen. Gelijken plicht had hij tegenover zijn koninkrijken. Toch heeft hij eerlijk getracht voor beide gelijkelijk te zorgen. 't Is wel eens gezegd, dat hij van toen af

eerder koning van Nederland en stadhouder van Engeland had mogen heeten, dan omgekeerd. In zekeren zin is dat, dunkt mij, waar. Per slot van rekening wist Willem hier te lande zijn wil steeds door te drijven. Maar 't kostte oneindig veel moeite, en 't heeft allerminst goeden invloed gehad op onze staatkundige ontwikkeling. Want het cabaleeren en intrigueeren, het sluiten van contracten van

Beleg en verovering van Namen (Juli 1695).

Gedeelte eener kopergravure met adres van Tangena.

correspondentie nam hand over hand toe. Allerlei corporatiën, de Raad van State niet het minst, trachtten van Willems afwezigheid gebruik te maken, om zich meer macht toe te eigenen. Maar evenzeer zeker, zoo niet nog veel meer, werd daarvan misbruik gemaakt door zijn gunstelingen en afhangelingen. En bij het eigenaardig karakter van het stadhouderlijk ambt, konden vele der daaraan verbonden rechten niet behoorlijk uitgeoefend worden

door een vorst, die tevens een vreemde kroon droeg. De onafhankelijke regenten, ja zeker ook velen onder de burgerij konden kwalijk gelooven, dat hij zich nu nog zou vergenoegen met de vroeger door hem bezeten macht en zij meenden zich daartegen te moeten verzekeren, door pogingen om die macht te beperken. Met Amsterdam vooral gaf dit spoedig aanleiding tot groote moeilijkheden. De Amsterdamsche regenten beweerden uitsluitend voor de privilegiën te willen waken, maar Willem zag in hun optreden een op andere wijs beproefde hernieuwing hunner oppositie

De slag aan de Boyne (11 Juli 1690).
Kopergravure van J. Luiken.

van vóór 1685. Evenwel vond Amsterdam niet, als toen, steun bij de overige leden van Holland, en zoo konden, na veel strijd, in 1690 de in het vorige jaar gerezen geschillen over de verkiezing der schepenen te Amsterdam en de toelating van Willem's boezemvriend Bentinck tot zijn oude plaats in de ridderschap, niettegenstaande hij pair van Engeland was geworden, in der minne worden beslecht.

Gelukkig had de Prins voor Fagel, die bijna terstond nadat de tocht naar Engeland ondernomen was, overleed, in Antonie Heinsius,

den pensionaris van Delft (de Dordtsche pensionaris Ten Hove had het ambt maar een korten tijd waargenomen) een uitnemend opvolger gevonden, die niet alleen hem in Nederland verving, als hij in Engeland of te veld was, maar die zelfs zijn staatkunde voortzette, totdat de vrede van Utrecht het tijdperk van den strijd met Frankrijk over het Europeesch evenwicht afsloot; ja, die wist te bewerken, dat die staatkunde tot zoolang gevolg werd door de Republiek, niettegenstaande na Willems dood een tweede stadhouderloos tijdperk aanving, waarin alles te niet werd gedaan, wat Willem in de staatsinrichting had veranderd, en alles werd teruggebracht op den voet van vóór 1672.

Mr. Antoni Heinsius.
Kopergravure van L. A. Claessens naar G. van den Eekhout.

Merkwaardig genoeg, had Heinsius tot 1688 tot de leiders der oppositie behoord, evenals trouwens Fagel vóór 1672 een beslist tegenstander van 's Prinsen verheffing was geweest. Maar van het oogenblik af, dat hij het van Frankrijks zijde dreigend gevaar goed had ingezien, had Willem geen trouwer medestander, geen scherpzinniger uitvoerder van zijn wil. Heinsius nam als 't ware Willems Europeesche staatkunde in zich op; voor hem werd die de eenig mogelijke staatkunde. Daarom maakte hij daar alles aan ondergeschikt en voorkwam hij door zijn invloed haast alle conflicten, al was dat soms moeilijk genoeg.

Zoo gesteund, had Willem voor zijn buitenlandsche staatkunde de handen vrij. De Staten volgden hem, misschien niet altijd

AANKOMST VAN WILLEM III E...
Naar de schilderij van Lud. Backhuys ...

II TE ORANJEPOLDER

in het Mauritshuis te 's-Gravenhage

gewillig, maar zij volgden hem toch, en zij stelden hem steeds de middelen, die zij hadden, ter beschikking.

Zoo kon de oorlog van 1689 tot 1697 wel niet altijd voorspoedig maar toch altijd met eere gevoerd worden.

Met Engeland vereenigd, beheerschten wij de zee; slechts korten tijd trachtte Frankrijk dat te betwisten. Onze handel kon dus blijven bloeien; en 't was niet aan den oorlog te wijten,

Slag bij kaap La Hogue (29 Mei 1692).
Kopergravure van Romeyn de Hooghe.

dat de concurrentie met Engeland hoe langer hoe bezwaarlijker viel. Algemeene uitputting maakte een einde aan den strijd, die ten laatste ook te land voor Frankrijk een nadeeligen keer kreeg.

Wij hebben dien strijd niet in bijzonderheden na te gaan. 't Was een strijd, niet rijk aan overwinningen. De drie groote veldslagen in België, bij Fleurus in 1690, waarin bijna uitsluitend Nederlandsche troepen streden, bij Steenkerke in 1692, bij Landen en Neerwinden in 1694, waren alle nederlagen, maar nederlagen, die

steeds werden goedgemaakt door het genie en de geestkracht van Willem III. Eindelijk, in 1695, bekroonde de herovering van het in 1692 verloren Namen, Coehoorns meesterstuk, een zijner ondernemingen met geluk. 't Was zijn laatste daad op het oorlogsveld. Voortaan zou hij slechts den haast nog afmattender strijd in het

Desolaten Inventaris van de Franse Wracken.

Spotprent op den slag bij kaap La Hogue.

kabinet te voeren hebben. Maar, gelukkig of rampspoedig, eervol voor het Nederlandsche leger was die strijd in al zijn wisselingen. En niet minder heeft zich dat leger in Ierland met lauweren bedekt. In den beslissenden slag aan de Boyne wekten de Nederlandsche troepen ieders bewondering. Een Nederlandsch generaal, Rhede-Ginckel, bracht een jaar later aan het ongelukkigste aller volken in den wanhopigen kamp voor zijn zelfstandigheid den genadeslag

toe. Ook ter zee bewezen de admiraals uit de Ruyters school, de jongere Cornelis Evertszen, niet de minste uit het Zeeuwsche heldengeslacht, Almonde, Callenburgh, de Ruyters kapitein op zijn laatsten zeetocht, om maar enkele namen te noemen, dat onze zeelieden niet verbasterd waren, al was er geen de Ruyter of Tromp meer, om ze aan te voeren. De roemruchtige neder-

De son in 't hemelsteeken van den eevenaar.

Zinneprent op het winnen van den zeeslag bij kaap La Hogue en het verlies van Namen.

laag bij Bevesier kon haast als grooter triomf gelden dan de door overmacht behaalde overwinning bij La Hogue.

En toen, na korten tijd van door den in 1697 gesloten vrede van Rijswijk verkregen rust, na vijf jaren van eindeloos onderhandelen, om zonder nieuwen oorlog het vraagstuk der Spaansche erfopvolging tot een voor iedereen bevredigende oplossing te brengen, Willem III was gestorven met de zekerheid, dat zijn staatkunde toch zou zegepralen en dat de Republiek die zou blijven volgen tot het einddoel bereikt was, toen kon hij ook gerust zijn, dat de Nederlandsche land- en zeemacht haar plicht zou doen. Dat

hebben in den Spaanschen Successie-oorlog tal van met bloed gedrenkte slagvelden bewezen, de dijken en lage landen aan de Schelde om Eekeren zoowel als de vlakte aan den Donau, bij den Schellenberg en bij Hochstädt. En nog roemrijker haast zijn de namen

Gerard Callenburg.
Kopergravure van P. Tanjé naar J. Vollevens (1718).

van Ramillies en Oudenaerde en Malplaquet. En daarnaast kan menig beleg worden genoemd, waarvan één, dat van Rijssel, wereldbekend is geworden. Naast den roem van den genialen Eugenius van Savoye en van den, zoo al niet grooten dan toch verwonderlijk bekwamen Marlborough, blijft er altijd in de jaarboeken der krijgsgeschiedenis een eervolle plaats over voor het beleid van een Slangenburg,

een Coehoorn, een Ouwerkerk en van den eenigen loot van den Nederlandschen tak van het huis van Nassau, op wien de titels, maar niet de waardigheden van den kinderloozen erfstadhouder overgegaan waren, den jongen Prins van Oranje-Nassau, Johan Willem Friso, den stamvader van ons tegenwoordig vorstenhuis.

Johan Willem Friso.
Zwartekunstprent van J. Gole.

Zelfs in het verre Spanje hielden de Nederlanders hun naam op en toonden onder een aanvoerder als Fagel voor geen soldaten ter wereld onder te doen. En ook onze zeemacht deed haar plicht, al werd de rol, die zij te vervullen had, hoe langer hoe geringer en al groeide haar Engelsche mededingster haar hoe langer hoe meer boven het hoofd. Getuige het de baai van Vigos,

waar opnieuw een Spaansche zilvervloot te gronde ging, getuige het Malaga, de laatste groote zeeslag, door Nederlanders geleverd, als 't ware een afscheidsgroet van een nu uitstervend geslacht van helden!

En zoo was 't ook met onze staatslieden. Hop en Slingelandt, Buys en Goslinga, de medehelpers van Heinsius, bewezen, dat zij nog mannen van de daad waren, die, met den raadpensionaris aan het hoofd, den Nederlandschen naam hoog hielden.

Vygos cagados.

Spotprent op de nederlaag der Franschen en Spanjaarden bij Vigos (22 Oct. 1702).

Maar binnen in den staat was 't al anders. Daar was de winter al begonnen, terwijl buiten nog een herfstzon, zij 't ook met verbleekten glans, met haar laatste stralen de Republiek bescheen en verheerlijkte. Doch ik eindig, want de gouden eeuw was ten einde. De winterkoude der achttiende eeuw had Nederland bevangen.

VIERDE HOOFDSTUK.

Verandering in toestand en huishouding tijdens de tweede helft der zeventiende eeuw.

IGENAARDIG zeker, vooral voor ons, kinderen der negentiende eeuw, is 't op te merken, hoe in een tijd van zoo verbazende ontwikkeling op elk gebied als de zeventiende eeuw was, de staats- en rechtsinstellingen in Nederland zoo goed als geheel dezelfde bleven. Zelfs de groote veranderingen van 1650 en 1672 tot '74, veranderingen, haast aan omwentelingen gelijk, waren niet meer dan veranderingen in den vorm. Zij konden worden gemaakt en weder gewijzigd en te niet gedaan, zonder aan het eigenlijke wezen der staatsinrichting te raken. Het algemeen karakter der regeering bleef voor en na hetzelfde. Deze bleef een regentenregeering, een bestuur door colleges en hooge ambtenaren, die uitsluitend behoorden tot den adel en de aanzienlijke burgerij, die slechts op enkele plaatsen hun mandaat voor een deel ontleenden aan, overigens buiten de regeering staande, burgers, maar meestal uitsluitend aan hun eigen standgenooten, met of zonder medewerking van den stadhouder. De groote verandering van 1650 bracht teweeg, dat die regeeringscolleges bijna overal geheel vrij werden van elken invloed van

buiten; die van 1672 daarentegen maakte ze grootendeels meer of min volkomen afhankelijk van den stadhouder. Maar de betrekking der bestuurders tot het volk werd er niet door gewijzigd. Er werden ook geen instellingen opgeheven of nieuwe gemaakt. Met een in ons oog verwonderlijke, ik zou haast zeggen vermaaklijke, naïeveteit meende het volk buiten de regeeringskringen, dat alles, wat verkeerd was, verbeterd zou wezen, zoodra de regenten onder het gezag van den Prins stonden; verder strekten zich zijn wenschen nog niet uit. Zelfs de begeerte om, 't zij rechtstreeks, 't zij door van de regeering onafhankelijke personen, eenige contrôle op het bestuur uit te oefenen, wat in vroeger eeuwen toch veelal had plaats gehad, kwam niet op bij de burgerij, laat staan bij de mindere klasse van het volk. Het besluit der Staten van Holland van 1581, dat allen, die buiten de regeering waren, uitsloot van alle kennisneming van staatszaken, werd in 1672 niet alleen niet te niet gedaan, maar er werd zelfs niet van gerept. Zóó weinig ontwikkeld was in die dagen het staatkundig gevoel, dat ook de gezeten burgerij, met name de handelsstand, niet in verzet kwam tegen het toenemend oligarchisch karakter der regeering en geen aandeel hoegenaamd eischte aan het bestuur, dat zij tevreden was, om ook de mindere ambten over te laten aan degenen, die er door de regeerende heeren mede begunstigd werden. Te verwonderlijker is dat, omdat de regeering de belastingen steeds hooger opvoerde en omdat weldra bijna geen enkel recht, met name geen enkel voorrecht, kon uitgeoefend worden, tenzij men er soms hooge sommen voor aan de »Heeren" betaalde, terwijl daarenboven de wijze, waarop de »Heeren" de wet toepasten, niet zelden willekeurig genoeg was. Waar in die dagen nog gestreden wordt tusschen de oligarchie en de »gemeente", zooals te Groningen, zegeviert altijd per slot van rekening de eerste; en 't maakt voor de laatste hoegenaamd geen verandering of er een stadhouder is of niet, want deze laat de oligarchie geheel de vrije hand, mits deze maar volgens zijn begeerte handelt, waar hij die te kennen geeft.

De Nederlander der zeventiende eeuw liet het regeeren over aan hen, die er voor aangewezen waren, aan de door God over hem gestelde overheden, zooals men placht te zeggen, en bemoeide zich verder met zijn eigen zaken. Vreemd genoeg, werd hij zelfs niet dikwijls ontevreden, als de overheid zich wel met die zaken bemoeide

De Booze Geest van Zeelands langduurige Kerck-stuypen, op een dagh uytgeroeyt.
Zinneprent op de demping der kerkelijke twisten te Middelburg door Willem III in 1676.

en ze onder haar contrôle stelde. En dat gebeurde dikwijls genoeg. Vrijheid was in die dagen een vrij beperkt begrip, en als een maatregel noodig werd gevonden door de overheid, werd er maar weinig acht geslagen zelfs op de meest gewichtige privilegiën, behalve op die van de overheid zelf. Alleen op één punt was het volk kitteloorig, op dat van den godsdienst. Geen katholiek,

geen dissenter kon anders dan oogluikend eenig ambt bekleeden. De regeering was op dat punt vrij wat vrijzinniger dan het volk, maar paste wel op het te kwetsen. Officiëel waren meest alle regenten na 1618 goed gereformeerd: zij zorgden er meestal voor, geen aanstoot te geven. De kerk bleef ook haar eigenaardig democra-

Uitvaart van Ds. A. van der Velde, te Utrecht.
Spotprent op de kerkelijke twisten (14 Juni 1677).

tisch karakter behouden, werd bestuurd door de uit de burgerij, niet uit de regenten, gekozen kerkeraden en door de evenzeer uit de burgerij voortgekomen predikanten. Maar de betrekkingen tusschen kerk en staat bleven zooals zij waren: de kerkelijke overheidscolleges bleven provinciaal en onder toezicht der provinciale regeeringen, in zuiver kerkelijke zaken liet de overheid

de kerkelijke besturen vrij, in alles, wat het wereldlijk bestuur raakte, hield zij streng toezicht, en zij ontzag zich niet tusschenbeide te komen, als de geschillen in de kerk naar buiten invloed hadden. Die geschillen konden soms heftig genoeg zijn en vereischten dan groote handigheid van de zijde der regeering. Maar daar de regentenklasse zich wel meer en meer afsloot van de overige burgerij en de opneming van rijk en aanzienlijk geworden burgers in die klasse hoe langer hoe zeldzamer werd, doch de regenten zich toch niet maatschappelijk afscheidden, maar bleven leven op denzelfden voet als de andere aanzienlijke burgers, vervreemden zij niet van het volk. De vreemdelingen zagen met verbazing, dat zelfs burgemeesters van Amsterdam, die in sommige oogenblikken, zooals tijdens den vrede van Nijmegen, bijna meer persoonlijk gezag in de algemeene politiek uitoefenden dan de Prins, gekleed gingen als geringe burgers, onverzeld van eenigen dienaar zich op straat vertoonden en in geen betere huizen woonden dan menig parvenu. Zelfs in de dagen van de Witt, toen de familie van den Prins van Oranje buiten haar bijzondere domeinen hoegenaamd geen gezag had, werd die familie door de almachtige regenten met een eerbied bejegend, die voldoende aantoonde, dat zij zich verre haar minderen achtten, dat zij, hoewel zij officiëel voor zich alle rechten van bezitters der souvereiniteit eischten, zich toch maatschappelijk als burgerlieden beschouwden.

De burgerij werd dan ook door hun optreden niet gekwetst en kon hun gezag er te beter om verdragen. Daarom berustte zij ook in dat gezag, en alleen in dagen van groote opwinding, onder den druk van gebeurtenissen als van het jaar '72, waren tooneelen als toen voorvielen, mogelijk.

Zoo hebben dan ook toen zoo goed als geen veranderingen plaats gehad in de samenstelling der colleges van bestuur, behalve, zooals wij weten, in de wedergewonnen provinciën door de invoering der regeeringsreglementen. En ook deze veranderden weinig in het wezen der zaak, wijzigden bijna alleen de verhou-

ding der regenten tot den stadhouder, niet die tot de ingezetenen. En waar dat nog eenigszins het geval kon heeten, b. v. bij het quasi-herstel der gemeenslieden in Gelderland, maakte de toepassing het bestuur nog meer oligarchisch dan te voren. Zoo was 't ook in die Hollandsche steden, waar na 1650 enkele wijzigingen in het bestuur plaats hadden (welke b. v. den schout of, zooals men placht te zeggen, den baljuw van Rotterdam zijn plaats in de vroedschap kostten), maar die grootendeels in 1672 weder werden teruggebracht op den ouden voet. Meer moeite kostte het de burgerij van Groningen, die vroeger zoo bijzonder veel deel aan het gezag had gehad, te doen berusten in de uitsluitende heerschappij van de »Heeren"; maar de gildenoproeren van dien tijd liepen toch ten slotte uit op een bevestiging van het uitsluitend gezag van den Zittenden Raad en tot de vernietiging van het ambt der bouwmeesters. Mij dunkt, deze en dergelijke veranderingen, op zichzelf niet vele en van geen beteekenis voor het geheel, behoeven ons niet op te houden. En eigenlijk al evenmin het zeker merkwaardige feit, dat de noordelijke gewesten het stadhouderschap handhaafden, ook na den dood van Willem Frederik, die inmiddels, evenals zijn neef Johan Maurits, de Braziliaan, van den Keizer de vorstelijke waardigheid had verkregen. Nu lag dat zeker voor een goed deel daaraan, dat het stadhouderschap in Friesland en ook in Stad en Lande veel minder gezag had dan in de andere gewesten. Wel kwam bij de magistraatsbestelling aan de stadhouders de electie uit de nominatie toe, en was de steeds betwiste vrije electie, zooals 't heette, dat wil zeggen de coöptatie, aan Leeuwarden en Franeker in 1637 door de uitspraak der Staten-Generaal ontnomen, maar dat beteekende niet zooveel in een gewest, waar de steden te zamen maar één stem bezaten tegenover drie andere, waarover de grondbezitters konden beschikken. En ook overigens was door de instructie van 1632 het stadhouderlijk gezag zeer besnoeid. Te Groningen stelde zich de raad zelfs in het bezit van de vrije verkiezing, maar ook hij bleef overigens den stadhouder hand-

haven, die van beide provinciën toezegging had ontvangen, dat zijn zoon hem zou opvolgen.

De magistraatsbestelling werd na Willem Frederiks dood zelfs aan zijn weduwe, Frederik Hendriks dochter Albertina Agnes, als voogdes van den jongen Hendrik Kasimir gelaten. Bij de

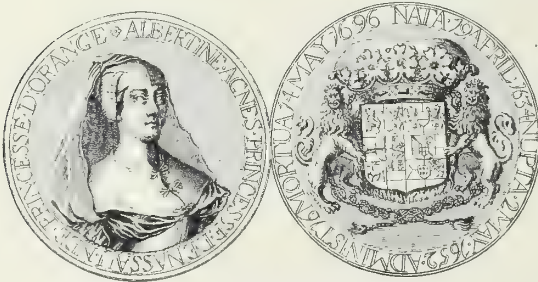

Hendrik Casimir II.
Naar een oude kopergravure.

afzonderlijke positie van Friesland en Stad en Lande had dit op de andere gewesten geen invloed. De Staten van Holland bekommerden er zich niet veel om, hoe 't in Friesland toeging, en gedurende een aantal jaren was het stadhouderschap daar nog van geringe beteekenis, omdat de uitoefening er van aan den jongen Prins van Nassau eerst op zijn 20ste jaar was toegezegd. Daarenboven, op het Kapitein- en Admiraal-Generaalschap der Unie kon de Friesche

stadhouder geen aanspraak maken; zelfs Willem Frederik, hoe eerzuchtig ook, durfde niet meer dan de waarneming van dat ambt, als plaatsvervanger van den Prins van Oranje, te begeeren.

Zoo bracht ook later de erfelijkheidsverklaring in de noordelijke gewesten geen verandering in den toestand, en behoefden de Staten van Holland zich in 1702 na den dood van Willem III even weinig te bekommeren om het voortbestaan van het stadhouderschap in die provinciën als zij 't in 1650 hadden gedaan. Zoo bleef eigenlijk ook in dit opzicht alles bij het oude. De staat had gedurende de zeventiende eeuw eigenlijk altijd een hoofd; eerst Oldenbarnevelt en Maurits, toen Frederik Hendrik, daarop Willem II en toen Johan de Witt. En zoo bleef 't vooreerst nog; ook toen Willem III dood was, bleef Heinsius het roer in handen houden en later Slingelandt. Eerst onder de middelmatige mannen, die op dezen volgden, was er geen, die de richting aangaf.

Penning op den dood van Albertina Agnes.

Ware dit niet het geval geweest, de Republiek zou onmogelijk hebben kunnen optreden als zij deed. Evenmin als de Prinsen van Oranje zonder de medewerking van enkele regenten, konden de regenten zonder de leiding, 'tzij van een Prins-Stadhouder, 'tzij van een anderen leidsman, met de noodige kracht handelen. Van daar die consequentie in de houding der Republiek in Europa. Alleen als een man als Willem II, die, zoover men na kan gaan, meer zijn eigen persoonlijk en dynastiek belang dan dat van den Nederlandschen staat ter harte nam, er in geslaagd ware om meester van de Republiek te worden, zou dat misschien anders zijn geworden. Dan zou;... doch waartoe ons te verdiepen in wat niet is gebeurd! Ik meen toch al duidelijk genoeg te hebben aangetoond, dat, onverschillig hoe het hoogste gezag was ingericht,

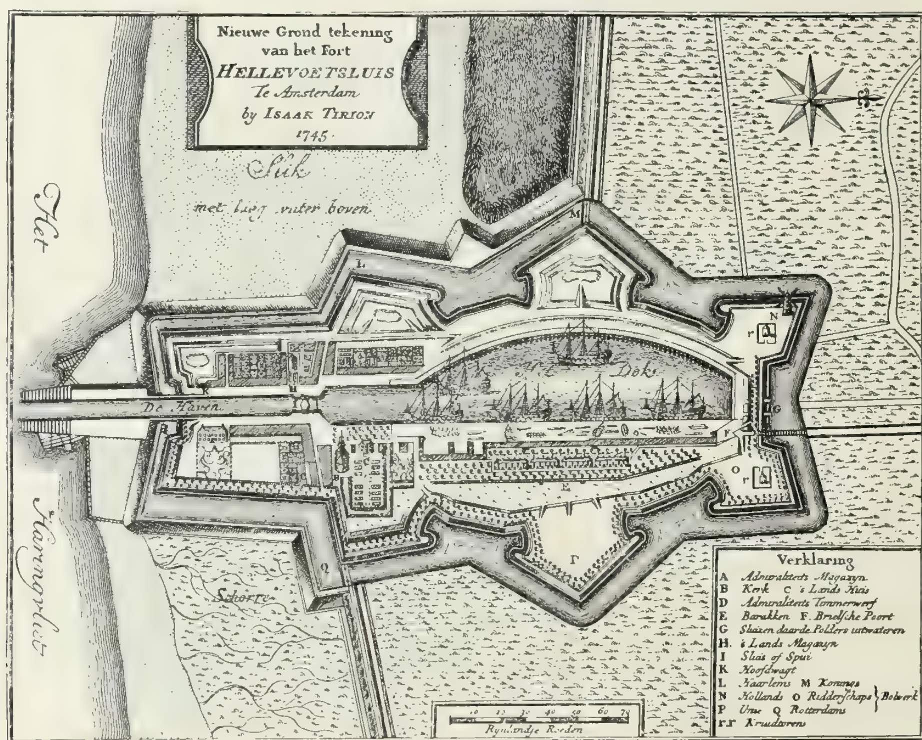
de aard der regeering in de Nederlanden in de zeventiende eeuw dezelfde bleef.

In zekeren zin stond het met de staatkundige gesteldheid evenzoo geschapen als met den bodem. Vóór 1648 hadden de inwoners van een aantal provinciën in harden kamp groote plassen water tot vruchtbaar land gemaakt, en daardoor de productiviteit van hun gewest verbazend vermeerderd. Geen meer dan de Noord-Hollanders, wier land in die dagen een geheel ander aanzien kreeg. Maar na 1648 houden de droogmakingen in het groot op. Die van het noordelijkste deel, eerst in onze negentiende eeuw ondernomen, lokten, naar 't schijnt, toen nog niet; aan die van het IJ kon in die dagen niet gedacht worden. Integendeel, dat water was een kostbaar bezit, 't verschafte een gemakkelijke watergemeenschap aan vele Hollandsche steden, 't was de boezem, waarin tallooze binnenwateren van het noorden en het zuiden uitwaterden, 't was voor Amsterdam een groote, veilige reede en een verdedigingsmiddel tegelijk. En 't was geen waterwolf als zijn buurman, het Haarlemmermeer. Dat laatste droog te maken was sedert lang de begeerte van velen; maar hoewel Leeghwater de mogelijkheid van dat werk, een maatregel van veiligheid niet minder dan een middel om nieuwe rijkdommen te scheppen, duidelijk genoeg in zijn

Jan Adriaensz. Leeghwater.
Kopergravure van S. Savry naar Th. de Keyser.

Haarlemmermeerboek had aangetoond, men deinsde er voor terug. Ernstige plannen werden er niet voor gemaakt, de regeering nam ze nooit ter hand. Hier en daar had in Zuid-Holland, op de eilanden vooral, inpoldering op kleine schaal plaats, en de rustelooze wateren hadden op menige plaats genoodzaakt tot wijzigingen in den gewonen koers der talrijke vaartuigen, welke de Zuid-

De fortificatiën te Hellevoetsluis.

Naar een oude kopergravure.

Hollandsche en Zeeuwsche wateren bevoeren. Daar werd Hellevoetsluis, in den beginne maar een onbeduidend fortje, in 1696 tot een sterke hoewel kleine vesting gemaakt, die al spoedig voor de zeemacht en de kustverdediging een belangrijk steunpunt was. Daar en op zooveel andere punten aan de grenzen wist Coehoorns vindingrijk brein tal van nieuwe verdedigingsmiddelen te scheppen, die nog meer dan een eeuw later er toe hebben bijgedragen, om den val der Republiek te vertragen, in tijden, toen er van dien te

voorkomen, helaas, geen sprake meer kon zijn. Nog zuidelijker begonnen andere indijkingen Goeree en Flakkee elkander te doen naderen, terwijl ook naar de zijde van Dordrecht vrij wat nieuw land werd gewonnen. Vooral de Oude Maas begon sterk af te nemen, niet het minst door de groote indijkingen in het gebied van Bergen op Zoom.

Daarentegen werd in Zeeland, vooral op Schouwen, veel ver-

Nijmegen met de door Coehoorn ontworpen fortificatiën.
Naar een oude kopergravure.

loren. Rengerskerke werd in 1662 verzwolgen en het ongelukkige Bommenede, eenmaal een bloeiend stadje, verdween in 1682 geheel; slechts de kerk bleef eenigen tijd midden in het water de plaats aanwijzen, waar het had gestaan. Evenzoo ging 't door denzelfden stormvloed met Valkenisse op Zuid-Beveland. Maar elders werd de zege aan de zee ontweldigd. Noord-Beveland begon voor 't eerst wat meer beteekenis te krijgen door her-

haalde vergrootingen. Zoo ging 't ook met Wolphaartsdijk, en op Walcheren met de ingedijkte schorren bij de Middelburgsche haven. Ook Staats-Vlaanderen en het land van Ter Neuzen begonnen al meer en meer den tegenwoordigen vorm te krijgen.

In het Noorden was vrij wat grond op den Dollart gewonnen, maar in Friesland deed men geen pogingen, om de talrijke meren verder in te dammen. Alleen enkele vaarten waren daar gegraven, evenals dat in Holland plaats had. De nieuwe vaart, die onder het stadhouderschap van Willem Frederik Dokkum met Groningen

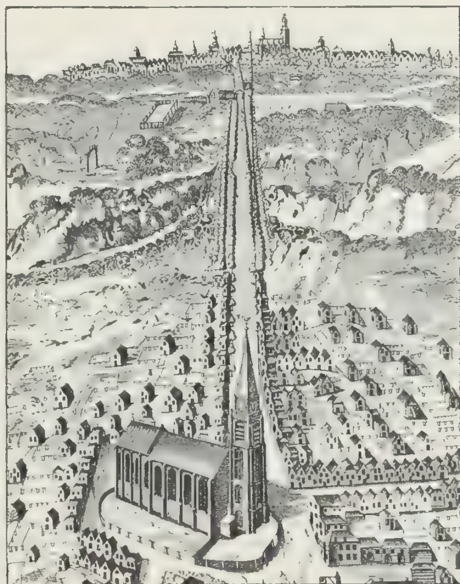

Watervloed van 26 Januari 1682 in Holland en Zeeland.
Naar een oude kopergravure.

in rechtstreeksche gemeenschap bracht, werd daar evenzeer verheerlijkt als de trekvaart, die ongeveer in denzelfden tijd aan Leiden een veiliger gemeenschapsweg met Haarlem en Amsterdam verschafte dan het stormachtige Haarlemmermeer bood.

Leiden trouwens begon in dien tijd een middelpunt van de nieuwe wijze van vervoer met de trekschuit te worden. Reeds onder Frederik Hendriks stadhouderschap was de vaart naar 's-Gravenhage en Delft gemaakt, en na veel moeite werd in 1663 de aanleg van een jaagpad naar Woerden en Utrecht verkregen, tot groote ontevredenheid van Haarlem, dat zich daardoor in

zijn rechten op den tol van doorgevoerde waren gekrenkt zag. Maar nog veel meer moeite kostte 't, niet zoozeer voor de verbetering der gemeenschap als voor de beveiliging der grenzen, het Pannerdensch kanaal bij Schenkenschans te verkrijgen; 't werd vooral door Dordrecht belet, dat in de, de geheele eeuw door toenemende, watervermindering van den Rijn, die aan de Waal ten goede kwam en dien ten gevolge zijn scheepvaart ten koste van andere steden bevorderde, een door de natuur geschonken voorrecht zag, waar niemand aan roeren mocht. Alleen het dreigend oorlogsgevaar deed het werk in 1701 doorzetten, toen de Spaansche Erfopvolgingskrijg ons land van nabij bedreigde.

De Zeestraat.
Gedeelte eener kopergravure naar G. van Giesen.

Nauw begon door den aanleg van trekvaarten en jaagpaden de geregelde gemeenschap tusschen de groote steden van het land verzekerd te worden, of een ander gemeenschapsmiddel kwam er naast. Dat waren de straatwegen. Tot nog toe waren die, behalve de keistraat van Utrecht naar de Bildt, alleen in Zeeland te vinden, waar de oude steenenweg van Veere naar Middelburg in 1649 tot Vlissingen was doorgetrokken, nu niet meer omdat men vreesde, dat een zandweg aan het water geen weerstand zou bieden, maar om aan de drie hoofdsteden van Walcheren een gemakkelijke gemeenschap te verschaffen. Thans begonnen ook de Hollanders het voorbeeld na te volgen. Wie weet niet onder hoeveel strijd Constantijn Huygens in 1665 den aanleg der Zeestraat, die Den Haag met Scheveningen verbond, doorzette? En weldra was dit niet de eenige

steenweg buiten Den Haag. Loosduinen was de eerste plaats, welke op die wijze met Hollands, ja Nederlands staatkundig middelpunt werd verbonden. En weldra konden ook de afgevaardigden der Staten-Generaal, als zij de vreemde gezanten aan de Hoornbrug kwamen inhalen, dit doen langs een behoorlijk geplaveiden

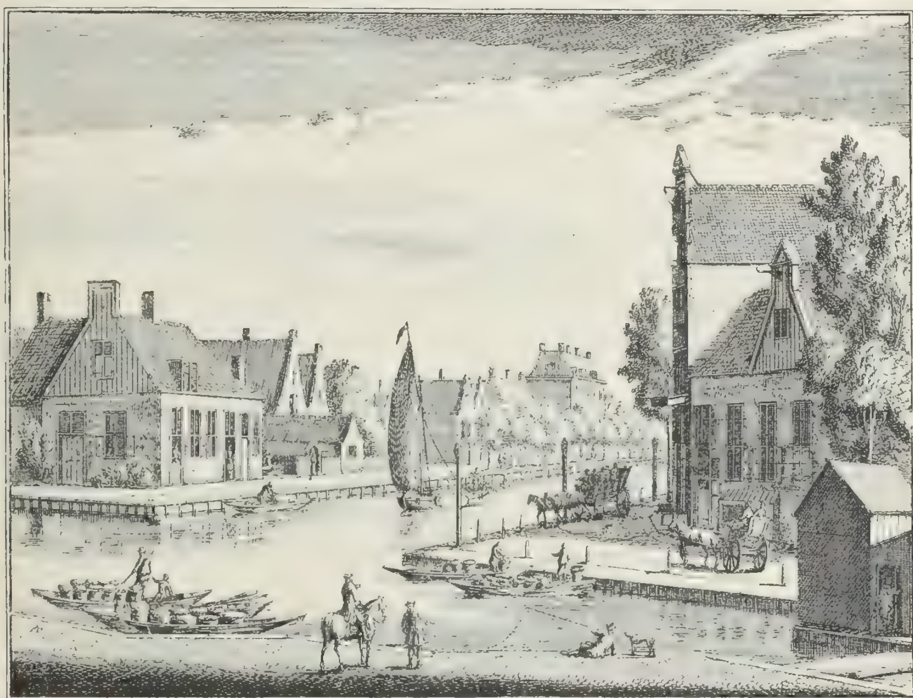

Gezigt voor het Rechthuys tot Slooten, ziende naar den Overtoom.
Naar een oude kopergravure.

weg. Maar voorloopig bleef 't daarbij. Alleen Rotterdam bouwde in 1680 zijn straatweg naar Gouda.

Te Amsterdam schijnt men geen behoefte aan dergelijken aanleg te hebben gevoeld. De gemeenschap der groote stad was bijna uitsluitend een gemeenschap te water; IJ en Amstel en talrijke binnenwateren voorzagen daarin genoegzaam. De mulle zandwegen door het Gooi werden zeker weinig gebruikt voor het eigenlijk verkeer, behalve door de postboden, die te paard reden. Zoowel met de nabijgelegen steden Muiden, Weesp en Naarden als verder met Utrecht, was de stad met trekvaarten of

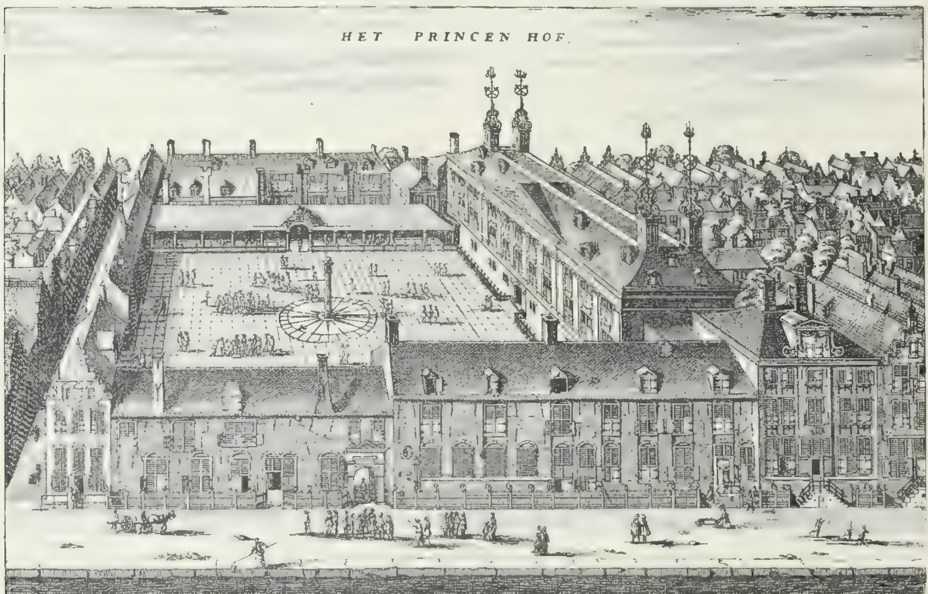
andere wateren verbonden, waarop een druk verkeer heerschte. Evenzoo zuid- en westwaarts, waar het naburige Sloten eenigszins als Haarlemmermeer-haven dienst deed, hoewel door den bekenden Overtoom daarmede ook een rechtstreeksche gemeenschap bestond. Daarenboven was al in 1632 de trekvaart naar Haarlem gegraven, die een ten allen tijde veilige verbinding met die stad verschafte, en waren er naar de dorpen aan Amstel en Drecht,

Gezigt van den Overhaal aan den Overtoom langs de Overtoomse vaart.
Naar een oude kopergravure.

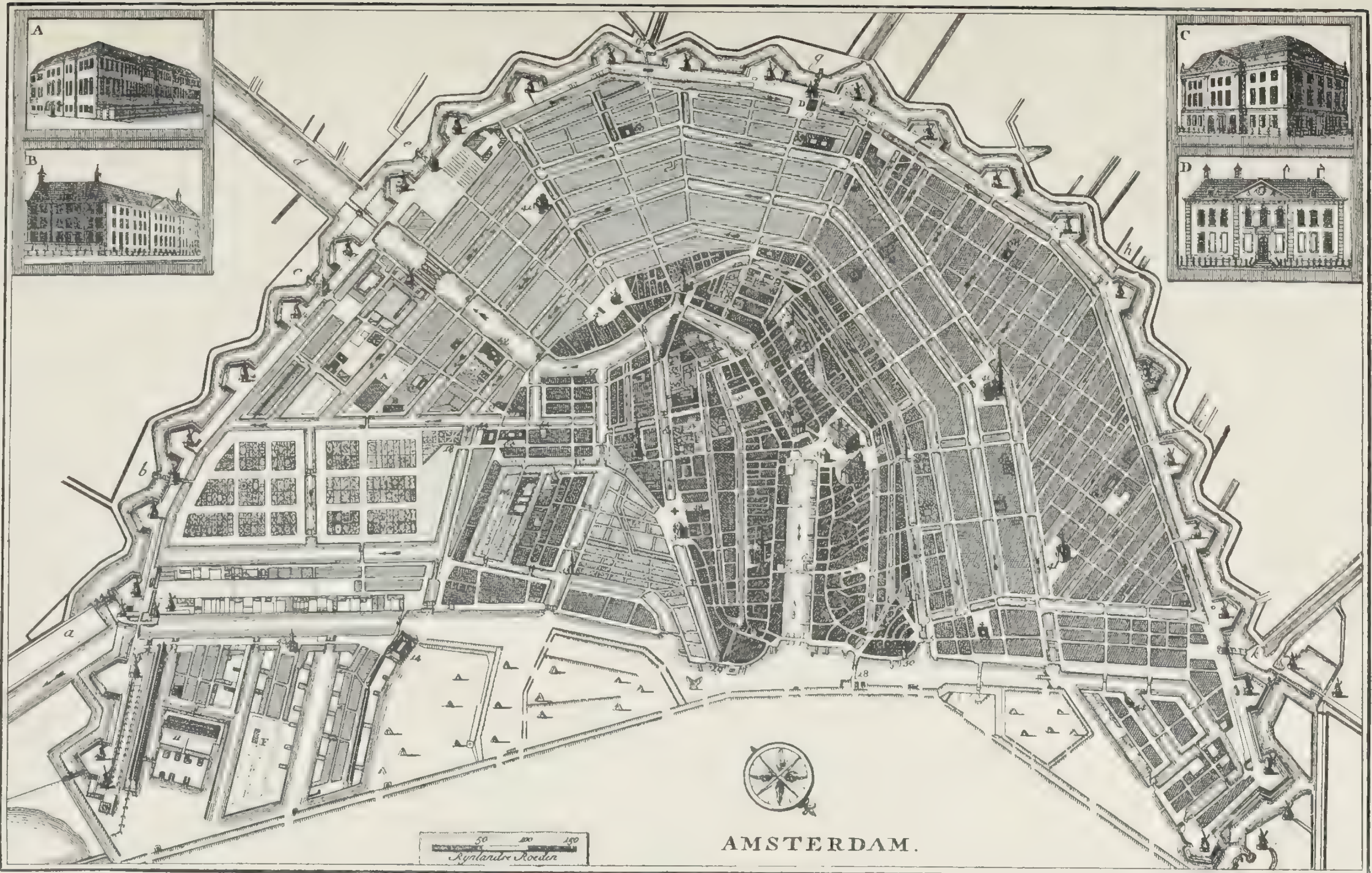
naar de zijde van Gouda in 't algemeen, evenzeer druk bevaren waterwegen. De binnenscheepvaart van Amsterdam toch had een groote beteekenis en moest een groot gedeelte der daar aangebrachte waren naar de andere Hollandsche steden, ja zelfs langs sommige van deze naar het buitenland vervoeren. Geen wonder, dat in dien tijd in 1657 de laatste uitlegging begon, welke aan de Heeren-, Keizers- en Prinsengrachten en aan den bekenden Jordaan het aanzijn heeft gegeven. Amsterdam had toen juist zijn

wereldberoemd stadhuis gereed, waar van nu af de regeering der stad zetelde in een gebouw, dat als een paleis kon gelden. Het tegenwoordige raadhuis, het Prinsenhof, diende den stadhouders en soms ook anderen vorstelijken personen als kwartier, ten minste als zij niet in het Heerenlogement gevestigd waren. Die uitleg trok ook de eilanden, waar de scheepsbouw zich gevestigd had, waar de Admiraliteit en de Oost-Indische Compagnie haar groote werven bezaten, binnen de stad, die nu door veertien bolwerken verdedigd

Het Prinsenhof te Amsterdam.
Naar een oude kopergravure.

werd. Ook Haarlem en Leiden hadden evenals Rotterdam in die dagen belangrijke uitleggingen noodig gehad, doch hoe aanzienlijk ook, zij konden niet in vergelijking staan met de geduchte uitbreiding van Amsterdam, dat, tot aan het einde der eeuw toe, hoe langer hoe meer scheen te groeien en vooral door de buitenlanders als de eigenlijke hoofdstad des lands werd beschouwd. Ook Den Haag groeide in die dagen sterk. Aan den Vijverberg bouwde Johan Maurits zijn beroemd paleis en dicht daarbij, op Vijverberg, Kneuterdijk en Voorhout, begonnen vooral de Hollandsche edelen

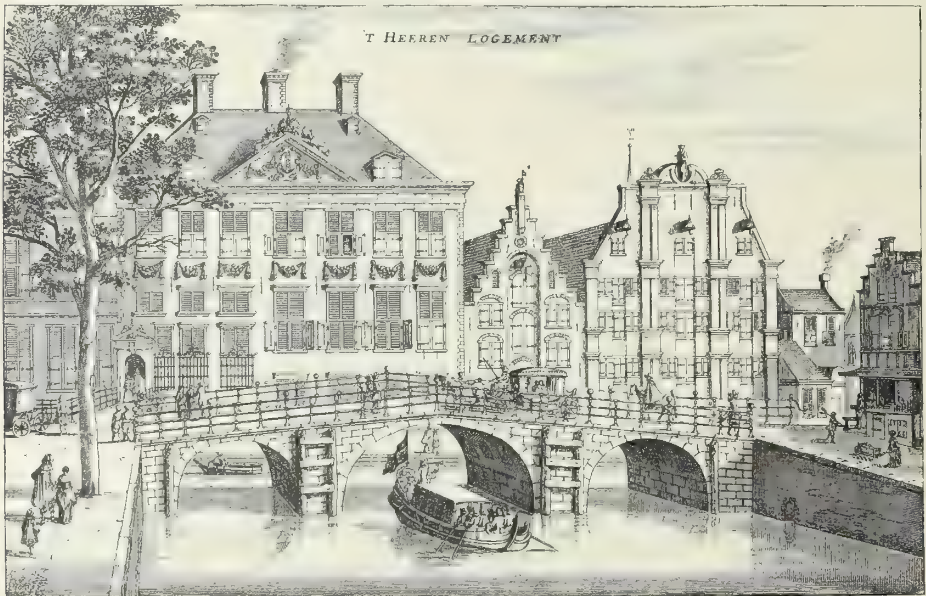
De verschillende vergrootingen van Amsterdam.

Kopergravure van Brouwer.

kolossale huizen te stichten, terwijl ook eenige Hollandsche steden voor haar afgevaardigden in de Statenvergadering groote, soms paleisachtige, gebouwen oprichtten. 't Werd een hofstad, een stad van weelde, een Nederlandsch Versailles.

Heel anders stond het in die dagen met de welvaart in de land-provinciën, waar de steden maar weinig of niet toenamen en een goed deel der burchten van den landadel gesloopt werd, terwijl slechts hier en daar, en dan vooral in de nabijheid der groote stad, in het Utrechtsche deel van het Gooi, aan de Vecht en de andere aan Amstel- en Naardingerland grenzende streken, de prachtige landhuizen begonnen gebouwd te worden, welke in die streken zoo lang van den rijkdom onzer vaderen getuigenis hebben afgelegd. In 1672 hoopten de Franschen den Amsterdamschen Heeren schrik aan te jagen door de vernieling hunner landgoederen en hebben die daarom bijna stelselmatig verwoest, evenals zoovele andere kasteelen. Maar de meeste werden later nog veel fraaier opgebouwd in den kolossalen en prachtigen doch ietwat lompen en stijven trant, die in de dagen van Lodewijk XIV in zwang was en die aan de deftige Hollanders dier dagen zooveel eerder moest bevallen, omdat die ook hun, die zich zoo voelden als de »Heeren" van het land, als een zinnebeeld hunner hooge positie tegenover den gewonen burger voorkwam. Maar daarvoor was geld en nog eens geld noodig en dat hoopte zich in die dagen zeker veel meer uitsluitend in Holland op dan ergens elders. Toch was ook daar de tegenstelling niet gering tusschen de welvaart van particulieren en sommige steden en de financiëele bezwaren, waarmede de staat had te worstelen. Immers zoowel daar als in Friesland en Stad en Lande, waar de welvaart wel niet in gelijke mate maar toch zonder twijfel vrij aanzienlijk bleef toenemen, werd het uiterst moeilijk het evenwicht te bewaren tusschen de inkomsten en de uitgaven. Twee jaren lang, in 1672 en '73, hadden Holland, Zeeland, Friesland en Stad en Lande de lasten van den oorlog alleen te dragen gehad, en dat onder de ongunstigste omstandigheden. Niet minder dan ruim 68 percent

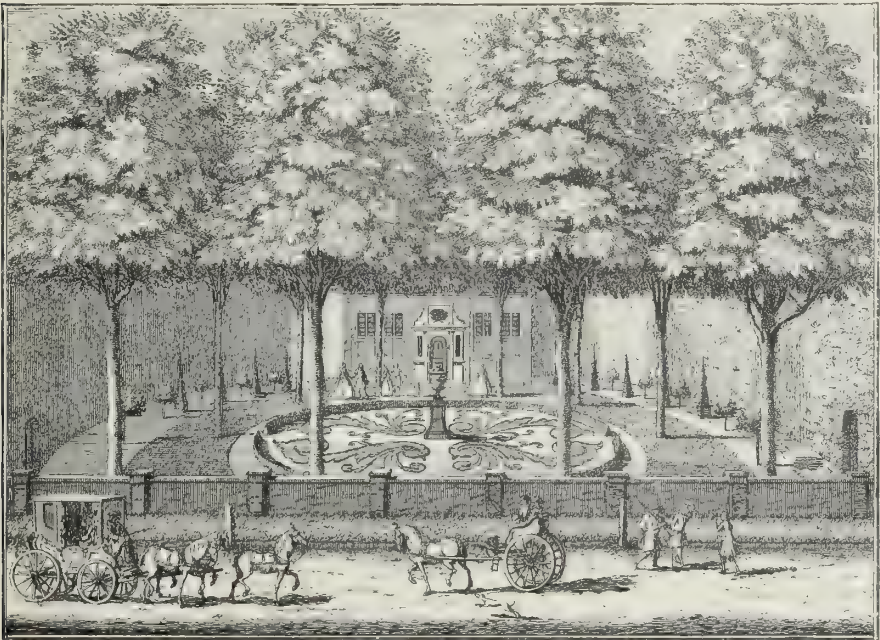
der lasten was toen door Holland gedragen. Zeeland daarentegen betaalde nog geen elf, terwijl Friesland en Stad en Lande slechts één procent meer betaalden dan in gewone tijden, wanneer de drie thans overheerde en nu dus buiten rekening gelaten gewesten gezamenlijk 14 percent opbrachten. Ware die last nu tijdelijk geweest en gevolgd door een tijd van vrede, dan zou dit niet zooveel te beduiden hebben gehad, maar de volgende oorlogsjaren met de zware subsidiën aan buitenlandsche bondgenooten maakten

Het Heerenlogement te Amsterdam.
Naar een oude kopergravure.

't dringend noodig, dat vooral Holland zijn financiëele hulpbronnen versterkte. Geen wonder dan ook, dat bij den aanleg van wegen en vaarten dadelijk het heffen van nieuwe tollen in gebruik kwam, en dat dat zelfs als een middel gold ter aanprijzing hunner bouw, terwijl allerlei plannen werden bedacht om nieuwe middelen te ontdekken, waardoor men de financiën kon versterken, zonder de inwoners zwaarder te belasten. Geen wonder evenmin, dat de Staten, als zij door uitgifte van nieuwe los- en lijfrente-brieven en andere obligatiën, geen kans zagen zich te helpen, hun toevlucht

namen tot het op den duur weinig afdoend middel van nieuwe belastingen, zonder in te zien, dat de eigenlijke reden van den financiëelen achteruitgang van den staat minder daaraan lag, dat er niet genoeg betaald werd, dan wel daaraan, dat er van het betaalde te weinig in de schatkist kwam en dat de druk te ongelijk was. Het gevolg was, dat in den tijd van Willem III wel allerlei nieuwe belastingen ingevoerd werden, maar geen, die den overgang

Meervliet, de Lustplaets van den Ed. Gr. Achtb. Heere en Mr. Lucas Trip, Burgermeester van Amsterdam en Raet ter Admiraliteit aldaer, van den Heere-wegh af in te zien.
Kopergravure door H. de Leth.

tot een ander stelsel aanduidden; wat toch het eenige redmiddel zou zijn geweest. Gemeene middelen, zooals de Unie voorschreef, in alle provinciën op eenparigen voet geheven, bleven steeds de wensch van schrijvers over staatkundige en staathuishoudkundige onderwerpen, maar niemand dacht werkelijk aan de invoering. En evenzoo was 't met de wijze van invordering. De verpachting bleef over 't algemeen het geheele tijdperk door bestaan, en daarnaast slechts voor sommige belastingen de rechtstreeksche heffing, door col-

lecteurs van den staat, hoezeer men ook overtuigd was, dat die laatste over 't algemeen voor dezen veel voordeeliger was. Een enkele maal beproefde men slechts een anderen, vasteren grondslag. Zoo werd in 1680 in Holland bepaald, dat het gemaal ten platten lande in den vorm van een hoofdgeld zou worden geïnd, waarbij men aannam, dat elk persoon een acht-en-twintigste deel van een last tarwe of rogge (vermoedelijk werd bedoeld per jaar)

Watervliet, de lustplaets van den Ed. Achtb, Heere Gerrit Corver, Kolonel en Schepen te Amsterdam Heere van Velzen, enz. tusschen Velzen en Beverwijk. Gezicht uit het Huis naer den Heeren-wegh.
Kopergravure van H. de Leth.

verbruikte, een vorm van heffing, welke in dien tijd, bij de zoogenaamde gabelle (de regie zouden wij zeggen) in meer landen, althans in Frankrijk, niet ongewoon en wegens den druk zeer impopulair was.

Maar anders bleef op dit punt alles bij het oude. De kohieren der verponding werden zelfs na 1632 in Holland niet meer herzien, hoewel misschien in geen tijdperk de waarde der onroerende goederen sterker veranderde, zoowel van landerijen als van ge-

bouwen. Want juist in die dagen vielen, zooals wij zeiden, de uitleggingen van vele steden en de groote aanbouw, niet het minst ook van aanzienlijke huizen en in sommige steden ook van die kolossale pakhuizen, welke voor de eeuwen schijnen gebouwd te zijn. Men was zich dat wel bewust, maar de herziening gaf zooveel moeite en zette zooveel kwaad bloed, dat men er liever niet aan begon. Nog veel meer dan vóór den Munsterschen vrede kwamen nu de vrijstellingen in zwang, en wel juist ten voordeele van diegenen, die aanzienlijke ambten bezaten. Niet alleen, dat men, zooals ik al vroeger herinnerde, den veldmaarschalk Brederode zijn verponding kwijtschold of de regeerende burgemeesters van Amsterdam ambtshalve vrijstelde, maar zelfs de leden van de Rekenkamer werden vrijgesteld, wat, naar men meende, een verlies van over de *f* 5000 's jaars berokkende. Welhaast kon men in Holland een ton gouds 's jaars voor al die ontheffingen aftrekken. Zonderling genoeg bleven dan ook de belastingen, niettegenstaande den zonder twijfel sterk toenemenden rijkdom, in Holland vrij wel op een gelijk bedrag. Onder het stadhouderloos tijdperk had de staat niet bijzonder veel noodig, alleen de zeemacht vorderde soms buitengewone toelagen; maar met 1672 werd dat anders. Van toen af moest voortdurend een naar verhouding onzer krachten kolossale legermacht op de been worden gehouden, terwijl de marine niet minder eischte dan te voren.

Het gevolg was dan ook, dat het jaar 1674, toen 't bleek, dat men een langdurigen oorlog te gemoet ging, waarbij men tot aanzienlijke subsidiën aan de bondgenooten verplicht was, een jaar was, waarin allerlei nieuwe belastingen werden ingevoerd. Vooral trachtte men van nu af aan de weelde te treffen. Dat was al dadelijk zichtbaar in zulke zonderlinge belastingen als het zoogenaamde R e c r e a t i e- of D i v e r t i s s e m e n t-g e l d en het daarbij gevoegde P l i j s t e r- en M o r g e n d r a n k g e l d, dat vóór 12 uur een halven en na 12 uur een heelen stuiver vorderde van ieder, die in herbergen of koffiehuizen koffie, chocolade, wijn of

gedistilleerd gebruikte, en een halven stuiver van ieder, die in bierhuizen een glas bier dronk, terwijl wie voor zijn vermaak in een herberg of elders een afzonderlijke kamer noodig had, daarvoor nog extra moest betalen, ja, waardoor het eten in ordinarissen (de restaurants van die dagen, waarvan de naam zoolang in onze oude personeele-belastingwet heeft voortgeleefd) met een paar stuivers per keer belast werd. De kastelein moest die gelden verantwoorden aan den pachter en was daarom verplicht het getal gasten van elken dag op te teekenen en te noteeren wat ieder wel had betaald, of hij vóór of na 12 zijn borreltje (want die kwamen al in de mode) had gedronken, of hij 's namiddags met zijn gezelschap in een afzonderlijk vertrek (men behoeft daarbij nu juist niet aan een cabinet particulier te denken) had gezeten of in de gelagkamer. 't Behoeft, dunkt mij, geen betoog, dat zulk een belasting, die zeker meer van vindingrijkheid dan van practischen blik getuigde, zooveel bezwaren opleverde bij de inning en de contrôle, dat men haar al na twee jaar afschafte, evenals nog een paar jaar later gebeurde met den gelijktijdig uitgedachten impost op de schoenen, waarvan, naar gelang der grootte, van 8 penningen tot 8 stuivers per jaar werden geheven, wat het merken van alle nieuw afgeleverd schoeisel door schoenmaker en pachter noodig maakte. Een iets vroeger ingevoerde wijziging van de belasting op de wagens maakte deze echter wel degelijk tot een weelde-belasting. Van een karos met zes paarden moest niet minder dan *f* 100 betaald worden, terwijl daarentegen wie wagens noodig had voor zijn werk, vrijgesteld was. En evenzoo waren de speeljachten belast, maar de andere schuiten vrij. Ook het Heeregeld, de belasting op de dienstboden, waarvan ik al vroeger heb gehandeld, werd ontzaglijk verhoogd, evenals dat met den impost op de tabak, in 't bijzonder natuurlijk de snuiftabak, geschiedde. Met een zekere omzichtigheid, overtuigd als de Staten waren van de impopulariteit van den nieuwen impost, ging men in het jaar 1691, toen de oorlog ontzettende sommen begon te kosten, er toe over om de koffie en de

thee te belasten. Men waarschuwde de bevolking vooraf, dat men dit meer en meer in zwang komend consumptie-artikel niet meer vrij zou laten, tegelijkertijd met de aankondiging van de verdubbeling van den impost op de gedrukte papieren (ook al een vondst van het in dit opzicht uiterst vruchtbare jaar 1674), welke, behalve de eigenlijke boeken, alles wat van de pers kwam, tot zelfs de plakkaten en ordonnantiën toe, naar grootte en aard van het stuk belastte. Wonderlijk genoeg, werden echter niet de koffie en thee, en allerlei dergelijke dranken tot limonade inkluis, zelf belast, werd er geen accijns van geheven, maar zij, die ze schonken, moesten een belasting betalen evenredig aan hun aanslag in den zoogenaamden 200sten penning, wat een meermalen geheven, maar altijd tijdelijke belasting op het vermogen was. 't Was dus eigenlijk niet anders dan een belasting van de koffiehuizen en herbergen, naar den maatstaf der vermoedelijke verdienste, of der meerdere of mindere deftigheid van het lokaal.

Maar zeker de curieuste van alle belastingen was die, waarvoor in 1699 aan den uitvinder, den Engelschen consul Kerby, een levenslang jaargeld van *f* 1500 werd toegelegd. Dat was n.l. een in 1695 ingestelde, naar bepaalde klassen hooger of lager gestelde som, welke bij elk huwelijk door bruid en bruigom en bij elke begrafenis door de erfgenamen moest worden betaald. Het ingenieuze van het denkbeeld deed de Staten van Zeeland besluiten het voorbeeld van Holland na te volgen en in 1704 moest ook daar voortaan bij elk huwelijk, naar gelang der geldelijke omstandigheden, van 10 stuivers tot 180 gl. worden betaald. Maar het sterven was in Zeeland vrij.

Geen wonder waarlijk, dat de buitenlander spotte, dat in Holland niets onbelast was, behalve de lucht, want ik heb maar enkele voorbeelden aangehaald, en de lange lijst der vele nieuw uitgedachte en soms, na korten proeftijd, weldra als impracticabel of improfitabel weder afgeschafte belastingen, die uit de Placcaatboeken zijn opgedolven door de vlijtige maar weinig amusante schrijvers, die van dit onderwerp hun werk maken,

hier maar niet neergeschreven. Eindeloos is ook de reeks der ontwerpen, niet alleen van belastingen, maar van allerlei andere middelen om aan geld te komen; de raadpensionarissen, die, vooral sedert Johan de Witt, niet alleen als de ministers van buitenlandsche zaken, maar ook als die van financiën werden beschouwd, werden overstelpt met aanbiedingen en dachten zelf hun hersenen stomp om aan geld te komen. Zooveel arbeid kostten hun de geldzaken, dat er na den dood van Fagel ernstig sprake was om het ambt in tweeën te splitsen en voor de financiën een afzonderlijk ambtenaar te benoemen. Maar zoomin als van alle veranderingen kwam ook hier iets van, en de raadpensionarissen bleven voor en na de »meid alleen", die haast alle werk moest doen, niet alleen van Holland maar ook van de Generaliteit. In Holland was het financiewezen vooral daarom zoo bezwaarlijk, omdat daar altijd geld moest zijn; niet alleen om het eigen aanpart te betalen, maar ook om de Generaliteit bij te springen, als die, wegens de wanbetaling der andere gewesten, met een ledige kas zat. Want hoewel ook in de andere gewesten genoeg geklaagd werd over den belastingdruk en deze er zeker niet gering was, daar kwam 't er minder op aan; men was er gewoon ten achteren te wezen. Maar van Holland verwachtte iedereen, dat het betalen zou.

Dat was te eer noodig, omdat de middelen van de Generaliteit hoe langer hoe minder opbrachten. De convoyen en licenten waren wel door het last- en veilgeld, bijzondere heffingen voor de aan den handel verleende bescherming, wat vermeerderd, maar zij gingen in dit tijdvak gestadig achteruit. In 1660 brachten zij ongeveer drie en een half millioen op, twintig jaar later, in 1680, ook een vredejaar, een millioen minder. Des te meer moest men door andere middelen dien òf op vermindering van de handelsbeweging òf op toenemende ontduiking wijzenden achteruitgang goedmaken. Daarom trachtte men in 1687 het stelsel van invordering te veranderen en de convoyen en licenten te verpachten. En werkelijk, de proef gelukte. Sedert de verpachting streng toezicht meebracht, steeg de opbrengst voor sommige admirali-

teitscolleges tot het drievoudige bedrag. Maar de handel klaagde steen en been; men sprak er van, kantoren en reederijen naar het buitenland over te brengen. Daarom keerde men terug tot de collecte en voorzag door leenen in de onmiddellijke behoefte. Toen verslonden rente en administratie wel een derde der opbrengst, en moest het zeewezen bekostigd worden uit buitengewone bijdragen der gewesten. Zoo geraakte men hoe langer hoe meer achteruit, zoowel in generaliteits- als in provinciale financiën. Want hoewel de huislasten, de kosten der huishouding der provinciën, niet verhoogd werden, de oorlogskosten verslonden altijd meer en de fraudes namen hoe langer hoe meer toe. Er werd beweerd, dat geen vierde van wat opgebracht werd in 's lands kas vloeide, dat de pachters en de smokkelaars om 't hardst het land bestalen, misschien nog overtroffen door de ambtenaren, niet het minst de hooge, en door de heeren, die al vrijgesteld waren van vele lasten, maar toch, daarmede niet tevreden, gebruik maakten van hun positie, niet alleen om alle lasten te ontduiken, maar ook om van alles geld te maken. Misbruiken zonder tal waren dagelijks aan de orde en werden altijd door besproken in de regeeringscolleges, zonder dat men er toe kwam verbetering aan te brengen.

Zoo kon 't eindelijk gebeuren, dat, bij het einde van den Spaanschen successie-oorlog, het rijkste land van Europa bankroet ging en de generaliteitskantoren gesloten werden, omdat er geen geld was!

Dat trof vooral de leveranciers van het vreemde krijgsvolk, dat hoe langer hoe meer de eigenlijke troepen van den staat kwam versterken, meestal slechts met het doel om korten tijd te dienen, maar dat, evenals in de dagen van Frederik Hendrik, dikwijls tientallen van jaren achtereen in dienst bleef. In dit opzicht bleef het leger hetzelfde, maar overigens gaf het in den tijd van Willem III een heel ander schouwspel te zien dan in de dagen van Frederik Hendrik en de Witt.

Hoe de landmacht tijdens het stadhouderlooze tijdperk werd

achteruitgezet en bij de zeemacht achtergesteld, behoef ik niet te zeggen. Men verminderde zoowel het effectief der compagnieën als haar aantal, maar liet overigens de organisatie bestaan, zooals men die had aangetroffen bij den dood van Prins Willem II.

De Raad van State had bij ontstentenis van een kapitein-generaal het hoogste gezag; de veldmaarschalk, de heer van Brederode, was in den eersten tijd de hoogste officier. De stadhouder van Friesland zocht dit later ook zelf, als luitenant van den kapitein-generaal, te worden, maar zonder gevolg. Op den duur liet men, uit zuinigheid, bijna alle hooge krijgsambten onbezet; trouwens men had het krijgsvolk kwalijk voor iets anders dan garnizoensdienst noodig. Alleen in 1659 tegen de Zweden is er dien tijd door Nederlandsche troepen even gevochten, tenzij men het beleg van de Dylerschans in 1663, welke de Munsterschen ons niet wilden overlaten (een episode in de eindelooze geschillen over Oost-Friesland) tot de ernstige krijgsgebeurtenissen wil rekenen.

Joan Wolfert van Brederode.
Kopergravure van P. Soutman naar G. Honthorst.

Eerst in 1665 en '66 werd het leger weder noodig; 't verkeerde toen in zulk een toestand, dat men alle krachten inspannen moest, om het door oprichting van nieuwe korpsen en versterking der oude, in staat te stellen de landgrens tegen Munster te verdedigen, zonder dat men daar eigenlijk in slaagde. Maar nauwelijks was de oorlog voorbij, of men verviel weder in de oude sleur. Zoo naderde het jaar '72. Toen werd met koortsachtigen ijver aan de versterking der militie gearbeid, maar de gebreken, die het legerbestuur zoowel als de geheele legerinrichting aankleefden,

waren van dien aard, dat deze alleen reeds aanleiding tot een catastrophe moesten geven. Eerst toen Willem III zelf de leiding op zich nam, begon de verbetering.

Overtuigd, dat hij niet in staat was, ook al uit gebrek aan ervaring, om die alleen door te zetten, noodigde hij een hoog aanzienlijk en beproefd Duitsch krijgsman uit, die sinds lang in betrekking stond met de Republiek en het huis van Nassau en zelfs, eerst als voogd, later als bezitter, het graafschap Culemborg bestuurde, graaf George Frederik van Waldeck, om hem daarbij ter zijde te staan.

George Frederick Grave van Waldeck.
Naar een oude kopergravure.

Zonder de beide veldmaarschalken Johan Maurits en Würtz, die al in het vorige jaar tot dien hoogen rang verheven waren, te vervangen, trad Waldeck, met gelijken rang bekleed, eenigermate op als thans een hoofd van den generalen staf doet, of nog liever, als wat in Oostenrijk een adlatus van een opperbevelhebber placht te doen. De organisatie, de wapening en uitrusting, de sterkte, de verdeeling, de verpleging van het leger, alles werd onder zijn toezicht gesteld. Waldeck, hoewel een man, die geen schitterende veldheersgaven bezat, bleek uitnemend voor die taak berekend en werd weldra voor Willem III een der trouwste dienaren en medehelpers, die hij ooit gehad heeft. Vooral ook,

omdat Waldeck door zijn veelvuldige betrekkingen tot de Duitsche vorsten (in 1682 werd hij zelf tot den vorstenrang verheven), door de positie, welke hij zich op den duur verwierf als een der hoofden der tegen Frankrijk gekeerde Duitsche partij, hem ook in de staatkunde even zelfstandig ter zijde stond als in het krijgswezen. Niet alleen gebruikte Willem Waldeck steeds als zijn helper, maar hij liet zich ook door hem vervangen, zoodra hij zelf het leger verliet. Ja, toen hij in 1688 naar Engeland overstak, droeg hij den trouwen vriend de waarneming van het kapitein-generaalschap op, zelfs met het recht van patent, wat tot groote moeilijkheden aanleiding gaf met den Raad van State, vooral met den secretaris Slingelandt, den vader en voorganger in dit ambt van den later beroemden raadpensionaris. Want de Raad beweerde, dat het in 's Prinsen afwezigheid rechtens hem toekwam, dezen in alles, wat het opperbestuur over het leger betrof, te vervangen, en dat het niet geoorloofd was die macht aan een ander over te dragen.

D'Heer Veldt-Marschalk Paulus Wurtz.

Naar een oude kopergravure.

Voor het Nederlandsche leger nu heeft Waldeck, veelal onder Willems persoonlijke medewerking, eenigszins de beteekenis gekregen, welke Louvois voor het Fransche had; hij heeft het tot een modern leger gemaakt, zooals Louvois met het Fransche deed. In de meeste der door hem ingevoerde nieuwig-

heden was de groote Fransche minister hem reeds voorgegaan. Doch Waldeck was niet alleen de administrateur, maar ook de aanvoerder onder den Prins. Twintig jaren lang, tot aan zijn dood in 1692, heeft hij dien post bekleed, waarin niemand hem eigenlijk heeft opgevolgd. Want de in zijn plaats benoemde hertog van Holstein Ploen heeft nimmer een dergelijke beteekenis erlangd en evenmin de tijdens den Spaanschen successie-oorlog achtereenvolgens met het veldmaarschalk bekleede veteranen uit Willems school, de graaf van Nassau-Saarbrücken, Rhede-Ginckel (de graaf van Athlone) en de heer van Ouwerkerk, een van die vrij talrijke nazaten van Prins Maurits, welke hun onechte afstamming goedmaakten door de diensten, welke zij aan de Republiek bewezen. In die dagen waren 't echter niet dezen, die feitelijk het opperbevel over het leger voerden, maar veeleer de Engelsche kapitein-generaal, de hertog van Marlborough, wien door de Staten-Generaal in vereeniging met koningin Anna van Engeland het opperbevel over hun vereenigde legers was opgedragen. En naast dezen stonden de gedeputeerden te velde, waarvan wel is waar twee, de heer van Geldermalsem en Sicco van Goslinga, groote diensten aan de bondgenooten hebben bewezen, maar

Louvois.
Kopergravure van J. Hainzelmann.

wier inmenging overigens alles behalve gaarne gezien werd door de veldheeren. Want zij beperkten hun werkzaamheid niet, als in de dagen van Willem III, tot de zorg voor het materiëel, den aanvoer van levensmiddelen en ammunitie, en al wat nu tot de intendance wordt gerekend, maar zij wilden stem hebben in het beleid van den

John Churchill, hertog van Marlborough.
Kopergravure van P. van Gunst naar A. van der Werf.

veldtocht en luisterden, zelf onervaren in den oorlog, maar al te dikwijls naar de stem van generaals, die alles beter wilden weten dan de leiders van den veldtocht. Trouwens, 't waren toen ook weder, als in 1672 en in de dagen van Maurits, afgevaardigden van de Staten-Generaal en niet meer alleen van den Raad van State, zooals sedert 1673 Willem III pleegden ter zijde te staan.

Slechts een zoo handig man en die zoozeer het vertrouwen der regenten, in 't bijzonder der heeren van Amsterdam, wist te verwerven als Marlborough, kon met hen overweg, al kostte 't ook hem booze dagen en slapelooze nachten. Maar bij een bewind als in den stadhouderloozen tijd was zoo iets kwalijk te vermijden. Ook in dit opzicht begon onze republiek toen op die van Venetië te gelijken.

Zooals bekend is, is het laatste gedeelte der zeventiende

Uitrusting van den ruiter.

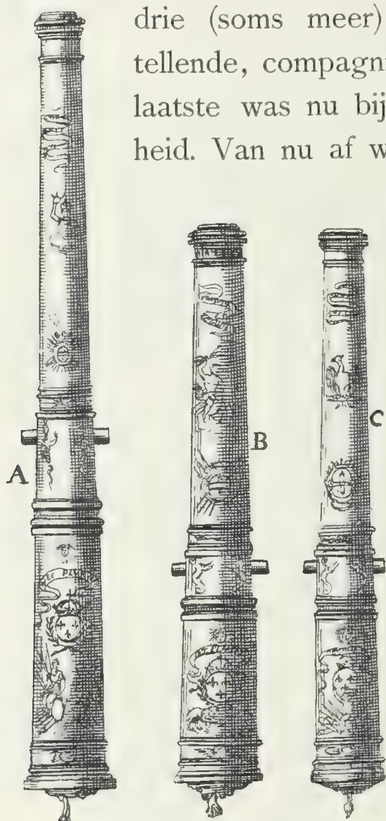

Trompetter van de ruiterij.

Uit A. Manesson Mallet *De werken van Mars of de konst des oorlogs*. Leyden 1695.

eeuw een gewichtig tijdperk voor de krijgskunde en al wat daarmede samenhangt. Overal kwam daar toen orde en regelmaat. Wel bleven de compagnieën nog altijd de eenheden voor de administratie, maar in het veld werden zij onderdeelen van de bataljons, die voortaan de taktische eenheden waren. Gewoonlijk vormde ieder regiment te veld één bataljon van ongeveer 10 compagnieën van ± 80 à 100 man. Waren zij daartoe te sterk, 'tzij omdat het aantal compagnieën te groot was, 'tzij omdat de compagnieën te veel manschappen telden, dan werden zij reeds

in vredestijd in 2 of meer bataljons ingedeeld. Evenzoo geschiedde met de cavalerie; daar werden, evenals bij de infanterie al vroeger het gebruik was, de kornetten of compagnieën niet meer afzonderlijk gehouden, maar tot vaste regimenten vereenigd; terwijl twee of drie (soms meer) der, meestal vijftig of zestig ruiters tellende, compagnieën te veld één eskadron vormden. Dit laatste was nu bij de ruiterij voortaan de taktische eenheid. Van nu af werd dan ook de sterkte van een leger

A. Slang, schietende een kogel van 16 pond.
B. Halve kartouw, schietende een kogel van 24 pond.
C. Een licht stuk, schietende een kogel van 24 pond.
Uit A. Manesson Mallet *De werken van Mars of de konst des oorlogs.* Leyden 1695.

Keteltrommelaar.
Uit A. Manesson Mallet *De werken van Mars of de konst des oorlogs.* Leyden 1695.

berekend naar het aantal eskadrons en bataljons, niet naar dat der compagnieën. Te veld ontvingen de legers eveneens een vaste indeeling; zij werden voortaan altoos in twee liniën afgedeeld, die ieder in een linker- en rechtervleugel vervielen, welke elk weder uit twee, een aantal regimenten omvattende, afdeelingen, brigades geheeten, één van ruiterij en één van voetvolk, werden verdeeld. Meestal werden ter bewaking van het geschut en de bagage enkele regimenten voetvolk en ruiterij

achter de liniën geplaatst; deze vormden dan tevens de reserve. Die ordening was toen ter tijd de, ik mag wel zeggen vaste, slagorde, onverschillig hoe het terrein was. Vandaar de nog gebruikelijke naam ordre de bataille voor de opgave der indeeling van een leger.

Tusschen de infanterie en de ruiterij in was een nieuwe wapensoort ingeschoven, de dragonders, eigenlijk bereden infanteristen, die als lichte troepen optraden, de flanken dekten en verkenningen

Piekenier.

Verschilllende soorten van degens, waarbij o. a. I. De bajonet.

Uit A. Manesson Mallet *De werken van Mars of de konst des oorlogs.* Leyden 1695.

deden, maar slechts zelden aan het eigenlijke gevecht deelnamen. Zij hadden in de ordre de bataille geen vaste plaats, stonden meestal op de vleugels en waren in compagnieën ingedeeld, die later tot regimenten vereenigd werden. Bataljons of eskadrons waren er bij de dragonders niet.

Ook bij de artillerie was veel veranderd. De bediening van het geschut begon een uitsluitend militair karakter te krijgen: er werden voor de bediening compagnieën kanonniers gevormd; de bespanning van het geschut bleef echter nog altijd, tot aan de

Fransche revolutie, aan gehuurde voerlieden toevertrouwd, evenals die van de treinwagens. Evenzoo werden voor de belegeringen afzonderlijke compagnieën mineurs opgericht, maar de schansarbeid bleef het werk òf van gehuurde werklieden òf van de infanteristen, die daarvoor een afzonderlijke belooning ontvingen.

Niet minder verandering had de wapening ondergaan. Nog in 1672 bestonden de compagnieën voetvolk uit pieken en vuurroers, of haakbusschieters (arkebusiers), later musketiers, maar

Musketier.

Musketier in veranderde uitrusting, zonder draagbanden enz.

Uit A. Manesson Mallet *De werken van Mars of de konst des oorlogs.* Leyden 1695.

sedert de uitvinding der bajonet begon men de nu doellooze pieken overal af te schaffen. Evenwel eerst toen de bajonetten niet meer in den loop van het geweer gestoken werden, maar daar omheen sloten, zoodat de soldaat haar bij het schieten niet behoefde af te nemen en het geweer dus tegelijk als piek dienst kon doen, vervielen de spiesen geheel en bestond het voetvolk slechts uit één soort van soldaten, had het slechts één eigenlijk wapen, het als schiet- en steekwapen bruikbare geweer. De musketten en haakbussen begonnen in onbruik te geraken en door het veel lichtere

en sneller vurende vuursteengeweer (fusil) vervangen te worden. De hellebaard verviel geheel en werd alleen als lichte sponton, als onderscheidingsteeken behouden voor de officieren en voor de sedert dien tijd van de officieren geheel afgescheiden onderofficieren. Bij de ruiterij verdwenen de helmetten, van de harnassen bleef alleen het eigenlijke kuras, dat borst en rug dekte, bij een gedeelte in gebruik. Haar wapening werd ook lichter: karabijnen, pistolen en degens. De dragonders hadden in 't geheel geen ver-

Verschillende soorten van snaphanen met vuursteenslot.

Hellebardiers.

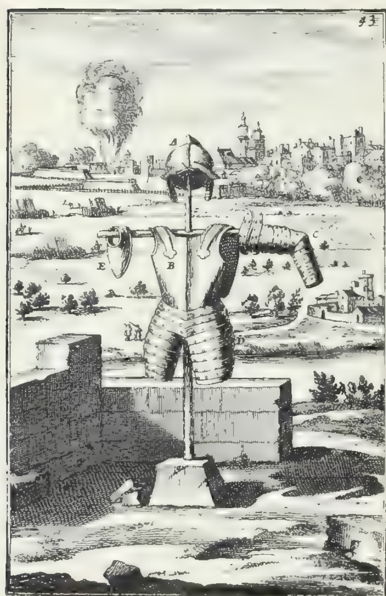
Uit A. Manesson Mallet *De werken van Mars of de konst des oorlogs.* Leyden 1695.

dedigingswapens en kregen vroeger dan de andere korpsen een vuursteengeweer met bajonet. In den Spaanschen successie-oorlog werden zij feitelijk ruiters en verloren het karakter van bereden infanterie.

Bij de infanterie-compagnieën werden een aantal der beste manschappen geoefend in het gebruik van handgranaten. Op den duur werden die grenadiers de keur van het voetvolk. De granaten werden echter weldra buiten gebruik gesteld, maar de grenadiers tot afzonderlijke compagnieën vereenigd, meestal één

per bataljon. Daar het verspreid gevecht nog zoo goed als onbekend was, waren er hier nog geen scherpschutters of fuseliers, zooals toen al bij de Franschen de uitsluitend met moderne wapens uitgeruste lichtere infanterie heette, in tegenstelling met de musketiers.

Over 't geheel verdween uit het leger alles wat aan de Middeleeuwen herinnerde. Het harnas geraakte op den duur geheel

Harnas, dat als beschermwapen voor de piekeniers en de officieren van het voetvolk diende.

Grenadier met granaat en lont.

Uit A. Manesson Mallet *De werken van Mars of de konst des oorlogs*. Leyden 1695.

in onbruik. Het beschermde niet langer tegen de uitwerking der moderne vuurwapens. Het werd alleen door vorsten en militairen gebruikt om er zich in te laten afbeelden. Zelfs onze zeehelden, die 't zeker nimmer plachten te dragen, lieten hun portret maken in een volledige wapenrusting.

Ook de rangorde en titulatuur der bevelhebbers begonnen nu op moderne leest geschoeid te worden. De generaalsposten kregen geheel en al het karakter van een ambt, met een vaste hiërarchie, en verloren het tijdelijk karakter; er werden niet meer als vroeger

voor elken veldtocht nieuwe benoemingen gedaan, maar onder de generaals van verschillenden rang werden zij, die te veld zouden gaan, uitgezocht. De overige bleven in de vestingen kommandeeren. De generaals waren dus veel talrijker dan vroeger; reeds in 1665 benoemde men een aantal tegelijk, in 1671 evenzeer.

Onder den kapitein-generaal stonden nu de veldmaarschalken (van 1674 tot 1689 was Waldeck de eenige in werkelijken dienst, want Johan Maurits ging na den slag van Seneffe niet meer te

Vaandrager, Kapitein en Luitenant vóór hun compagnie.

Tamboer.

Uit A. Manesson Mallet. *De werken van Mars of de konst des oorlogs.* Leyden 1695.

veld en Würtz overleed spoedig), dan volgden de generaal der ruiterij, die der infanterie en de luitenant-generaals en generaal-majoors van beide wapens; de titels commissaris- en sergeant-majoor-generaal raakten in onbruik. De functiën der luitenant-generaals en generaal-majoors waren dezelfde, omdat er nog geen divisiën waren, maar alleen brigades; slechts in rang verschilden zij. Zij voerden in het veld bevel over één of meer brigades, die elk door den voornaamsten of oudsten kolonel, die den titel van brigadier voerde, werden gekommandeerd. In ons leger is

brigadier nimmer een rang geworden, steeds alleen een ambt gebleven, in sommige andere legers niet. Ook onder den generaal der artillerie kwamen nu vaste artillerie-officieren, met gelijken titel en rang als die der cavalerie en infanterie.

Onder de militaire inrichtingen, die haar ontstaan aan Waldeck

Daniël Wolff van Dopf.
Zwartekunstprent van P. Schenk (1703).

te danken hebben of door hem veel verbeterd zijn, behoort vooral de geneeskundige dienst. Het eerste vaste militaire hospitaal is door hem, toen hij na 1678 gouverneur van Maastricht was geworden, daar opgericht. Evenzoo ging 't met den transporttrein, met den staf; voor het eerst verneemt men bij hem van adjudanten. Dopf, die in den Spaanschen successie-oorlog als kwartiermeester-generaal beroemd werd, heeft die betrekking lang bij hem vervuld

en is door hem tot stafofficier gevormd. De meeste diensten, die thans door den chef van den staf en zijn officieren worden verricht, behoorden toen, tot aan de Fransche revolutie, tot het departement van den kwartiermeester-generaal en zijn luitenants en verdere officieren, die evenals de ingenieurs in veel grooter getale

Menno Baron van Coehoorn.
Kopergravure van J. E. Marcus naar Netscher.

dan vroeger aanwezig waren. Zonderling genoeg klinkt het ons te hooren, dat de beroemdste ingenieur, dien Nederland ooit heeft voortgebracht, Menno van Coehoorn, de man, die slechts in Vauban zijn meester vond, slechts een gewoon officier der infanterie was, die zelfs, toen hij Namen tegen zijn grooten tijdgenoot verdedigde, kolonel was van het regiment van Hendrik Kasimir of, zooals men zeide, van Nassau-Friesland. En hoewel

hem van toen af steeds de aanleg van versterkingen werd opgedragen en hij zijn snel opklimmen in rang vooral te danken had aan zijn grooten naam als vestingbouwkundige en artillerist (men denke slechts aan de zoo lang in gebruik gebleven, door hem uitgevonden en naar hem genoemde draagbare mortieren), bleef hij ook gewone kommando's als generaal in het leger voeren. Trouwens ook daar muntte de kloeke Fries uit door zijn beleid en onwrikbaren moed. Niet het minst in 1690 bij Fleurus, waar de Nederlandsche infanterie iedereen, ook den vijand, bewondering afdwong, door haar onbezweken moed tegenover de Fransche ruiterij. Zij muntte reeds toen door discipline en oefening boven elk ander voetvolk uit en was toen even beroemd als de Pruisische onder Frederik den Groote. Onze ruiterij, hoe kloek ook, heeft nimmer zulk een roem verworven.

Willem III schreef de voortreffelijkheid van ons voetvolk vooral aan Waldecks zorgen toe. Maar zijn eigen onwrikbaar handhaven der krijgstucht en de bezieling, die van hem uitging, waren zeker de voornaamste oorzaken van het voortdurend behoud van dien militairen geest, die ons leger heeft gekenmerkt, zoolang de door hem gevormde veteranen daar den kern van bleven uitmaken. Vandaar dat de vermindering der militaire waarde van het leger algemeen werd toegeschreven aan de verbazende verliezen, die het in 1709 bij Malplaquet had geleden. Want die verliezen konden wel in getal, maar niet in gehalte worden goedgemaakt.

Wat de samenstelling betrof, bevatte het Nederlandsche leger onder Willem III vooral in oorlogstijd de meest heterogene elementen. Vooreerst het gewone leger van den staat, voor 't meerendeel zoogenoemde nationale regimenten, maar ook een aantal, die in het buitenland geworven waren en aangevuld werden, maar die op gelijken voet werden behandeld met de in naam uit Nederlanders bestaande korpsen. Zij stonden evenals deze ter repartitie van de een of andere provincie, en hun officieren werden op dezelfde wijs door den Prins, de Staten-Generaal en de be-

talende provincie benoemd. Daartoe behoorden, behalve een aantal Duitsche, sedert 1678 een drietal Engelsche en een drietal Schotsche regimenten, waarvan de laatste tot na den Amerikaanschen vrijheidsoorlog in dienst zijn gebleven en als Schotsche brigade een grooten naam verworven hebben. Later kon men enkele Zwitsersche en een in Grauwbunderland gelicht regiment mede daartoe rekenen, hoewel deze gewoonlijk niet ter repartitie stonden, maar door de Generaliteit betaald werden.

Daarnaast waren vreemde korpsen, die tijdelijk door hun vorsten waren afgestaan, of liever van hen waren overgenomen, maar die toch onder de Nederlandsche wet stonden en wier officieren door of met medewerking van den Prins benoemd werden. Eindelijk korpsen, die voor eenige jaren bij verdrag tegen subsidie ter beschikking van de Staten waren gesteld, maar met wier inwendige huishouding men niets te maken had, wier officieren door hun eigen vorsten werden benoemd, die ook voor hun aanvulling hadden te zorgen en zelfs de afzonderlijke korpsen, als zij dat wilden, door andere van gelijke sterkte en organisatie konden aflossen. Met name in 1688, toen plotseling een aanzienlijke versterking door georganiseerde, terstond strijdvaardige korpsen noodig was, nam men dergelijke troepen in grooten getale in dienst: Brandenburgers, Brunswijk-Luneburgers, Hessen, Wurtembergers en 6 zeer sterke bataljons Zweden.

Het gevolg was, dat het leger zeer in sterkte verschilde, al naar de toestand was. Na den vrede van Nijmegen had er een sterke afdanking plaats en werd b.v. het tijdens den oorlog opgerichte regiment Fransche refugiés, dat zich bij Saint-Dénis zoo had onderscheiden, maar daar schrikkelijk gehavend was, ontbonden. In 1682 had men 46 regimenten infanterie in dienst, waarvan alleen de Hollandsche Garde drie bataljons telde en het regiment Nassau-Friesland twee; de overige vormden ieder slechts één bataljon, van 8 tot 14 compagnieën van 50 tot 70 man. Met eenige afzonderlijke compagnieën waren er 591 compagnieën voetvolk in dienst. Evenzoo maakten de 24 regimenten ruiterij en twee

regimenten dragonders slechts een getal van 91 compagnieën van 50 ruiters uit, zoodat de meeste regimenten slechts één eskadron van 3 compagnieën vormden. Dat waren echter vaste korpsen, wier sterkte in 1688 en '89 bij de cavalerie meestal verdubbeld werd. In de veldtochten van 1689 tot 1696 telden de Nederlandsche infanterie-regimenten meestal ieder één bataljon van 10 à 12 compagnieën, de cavalerie-regimenten daarentegen, met enkele uitzonderingen, 2 eskadrons van 3 compagnieën. De dragonder-regimenten bleven alleen in compagnieën verdeeld.

De gebreken der bestaande organisatie bleven Willem niet verborgen. In den tijd, toen hij in Engeland en Waldeck in Nederland was, deelde hij dezen het merkwaardige, zijn tijd ver vooruitloopende plan mede, om alle infanterie-regimenten, evenals die der ruiterij, op gelijke sterkte te brengen en wel op 16 compagnieën, waarvan 4 als depots in de garnizoenen zouden blijven, als de andere te veld waren, om aan deze steeds de noodige nieuw geworven manschap behoorlijk afgeëxerceerd te kunnen overdoen en daarentegen de zieken en gekwetsten tijdelijk op te nemen.

Maar een dergelijke ingrijpende maatregel kon tijdens den oorlog bezwaarlijk worden ingevoerd. Eerst Napoleon heeft het denkbeeld van Willem III kunnen toepassen, daar dit eerst uitvoerbaar was, wanneer met de administratieve zelfstandigheid der compagnieën gebroken werd.

Maar laat ik mij niet in dergelijke bijzonderheden verdiepen; ik vermeldde dit slechts, om te toonen welk een genialen blik Willem III ook in dergelijke dingen bezat.

Evenals een eenvormige wapening was, althans regimentsgewijze, een eenvormige kleeding gewoonte geworden. Hoe langer hoe meer kreeg het leger een modern voorkomen. Alleen de ontzaglijke tros, die alle snelle bewegingen onmogelijk maakte, droeg nog den stempel van een vroegeren tijd. Niet alleen hadden de regimenten en compagnieën hun vast getal wagens, evenals de officieren, maar ook de ammunitie enz. vereischte een geweldigen

trein, waarvoor een wagenmeester-generaal nog altijd noodig was. Dan werd voor de approviandeering een niet veel geringere vereischt. In een berekening uit het voorjaar van 1691 wordt het getal wagens, noodig voor den proviandmeester-(proveditenr) generaal (de levering van den proviand en de toevoer daarvan plachten door zekere Machado en Pereira, waarschijnlijk Spaansche of Portugeesche Israëlieten, die in België schijnen te hebben gewoond, gezamenlijk aangenomen te worden, en dezen droegen dan dien titel) op 4500 geschat, omdat er, behalve het brood voor de soldaten, ook fourage medegevoerd moest worden voor 24000 paarden. En toch telde het leger der bondgenooten maar 26000 man infanterie en 17000 ruiters; er waren dus voor het geschut en voor den trein van 43000 man 7000 paarden noodig. En er was niet eens een belegeringspark bij!

Een dergelijk leger, uit allerlei natiën en tongen bestaande, kon niet dan met ijzeren discipline geregeerd worden. En zelfs dan nog gebrekkig. Fraudes van officieren kwamen haast even talrijk voor als vroeger. Na een slag was het getal der dooden en vermisten altijd verwonderlijk groot. Want voor de dooden en vermisten werd de soldij aan den kapitein betaald tot op den slag toe. De ontbrekenden sedert de laatste monstering heetten dus steeds gesneuveld of vermist te zijn. Natuurlijk, dat zulke vervalschingen de statistiek der verliezen uiterst bezwaarlijk maken. 't Is haast niet mogelijk te weten hoeveel *wezenlijke* dooden en vermisten er onder de opgegeven getallen zijn. Ook desertiën bleven veelvuldig en werden zeer begunstigd door het in één legerkamp bijeen zijn van het krijgsvolk van zooveel verschillende natiën. Men had voorbeelden, dat soldaten (om het handgeld telkens te verdienen) van de Spanjaarden naar de Hannoveranen, van de Hannoveranen naar de Nederlanders, van dezen naar de Brandenburgers en zoo verder overliepen, zonder daarom het kamp der bondgenooten te verlaten. De krijgsraad was dan ook permanent en zijn president, de heer van Weede van Walenburg, een broeder van Willems vertrouwde en factotum in Utrecht, den

heer van Weede van Dijkveld, had allesbehalve een sinecure. Maar met dat al was er, dank zij de onverbiddellijke gestrengheid van Willem III, vooral tegen plichtverzuim der officieren, zóó veel

Witte Cornelisz. de With.
Kopergravure van A. Blooteling naar H. Sorgh.

verbeterd, dat in 1688 ons leger de vergelijking met elk ander leger, ook met het Fransche, in alle opzichten gerust kon doorstaan en tot aan den Utrechtschen vrede dien eervollen naam heeft kunnen handhaven. Nog Malplaquet legde de schitterendste

getuigenis af van de hooge waarde van het Nederlandsche leger in het eerste gedeelte der achttiende eeuw.

Niet veel geringer waren de veranderingen, welke in dit tijdperk bij de zeemacht plaats hadden. Niet echter in organisatie of beheer, want de vijf collegiën van admiraliteit bleven, en 'tzij

Cornelis Tromp.
Kopergravure van L. Visscher naar F. Bol.

er een admiraal-generaal was of niet, een centraal beheer bleef ontbreken. En evenzeer bleef de verdeeling in het kommando. In den eersten Engelschen oorlog bleven de rangen nog op gelijke wijze bezet als vroeger. Tromp was en bleef de eenige luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland. Op hem volgde in rang de vice-admiraal van Zeeland, Jan Evertsen; dan die van Holland, Witte de With. De Ruyter, hoewel nog geen admiraal,

werd toch als kommandeur van Zeeland tot de vlagofficieren gerekend, evenals van Galen, die kommandeur van Amsterdam was en later ook Cornelis Evertsen. De beide eersten hebben toen vrij aanzienlijke eskaders zelfstandig aangevoerd. De kommandeur, hoewel eigenlijk slechts de eerste onder de kapiteinen, werd hooger dan de schout-bij-nacht gerekend. Na Tromps

Johan de Liefde.
Kopergravure van L. Visscher naar B. van der Helst.

dood werd het getal vlagofficieren vermeerderd. Behalve de Friesche had iedere admiraliteit nu een vice-admiraal, alsof men wilde goedmaken, dat de nieuwe luitenant-admiraal, baron van Wassenaar van Obdam, vóór zijn benoeming nimmer ter zee had gevaren. Dit laatste verwekte toen te minder ergernis, omdat ook in Engeland het bevel over de vloot niet zelden aan generaals van het leger werd toevertrouwd. De tegenstanders van

Tromp en de Ruyter, Monk en Prins Rupert en zelfs Blake waren ook geen zeelieden van beroep.

Maar met het uitbreken van den tweeden Engelschen oorlog werd het getal vlagofficieren opnieuw en nu bijna overdreven uitgebreid. Iedere admiraliteit kreeg een luitenant- en een vice-admiraal en een schout-bij-nacht, soms nog een paar kommandeurs. Een aantal onzer uitnemendste zeehelden hebben toen den admi-

Cornelis Evertsen de jonge.
Kopergravure van J. Houbraken naar A. Schouman.

raalsrang verkregen, die, tot nog toe steeds kapitein gebleven, weinig gelegenheid hadden gehad om naam te maken. Ik noem slechts Aart van Nes, de Ruyters trouwen metgezel, en zijn broeder Jan, de vice-admiraals Jan de Liefde en Isaak Sweers, die beiden in den slag bij Kijkduin den dood vonden, den Zeeuw Bankert, de Noord-Hollanders Meppel, Schram en Vlug; en den dapperen Frieschen edelman Aylva, die om beurten ter zee als luitenant-admiraal en te land als luitenant-generaal zich jaren lang welver-

dienden roem verwierf. Hij was de opvolger der twee achtereenvolgens in de zeeslagen van 1665 en '66 gesneuvelde admiraals Auke Stellingwerf en Tjerk Hiddes de Vries. Trouwens de zeeslagen dier tijden kostten zooveel bloed, dat de promotie soms zeer vlug was en het haast een zeldzaamheid kon heeten als een onzer zeehelden op zijn bed stierf. Al die helden echter, met Cornelis Tromp en de Evertsens er bij, bogen voor het gezag van de Ruyter. Hij, de luitenant-admiraal-generaal (»de generaal" heette hij altijd kortheidshalve) stond boven allen. 't Behoorde, dat hij onder de eerste admiraliteit, die van de Maas, werd gerekend. De Ruyter voer, sedert hij die waardigheid bekleedde, altoos op een schip der Rotterdamsche admiraliteit, hoewel hij steeds te Amsterdam bleef wonen.

Na 1673 waren zoovele vlagofficieren niet meer noodig. De luitenant-admiraals deden maar zelden dienst.

Doorsnede van een oorlogsschip.
Uit: *Theatrum Bellicum*. Leiden 1709.

Cornelis Tromp heeft alleen als Deensch opperbevelhebber nog ter zee gevaren; sedert hij luitenant-admiraal-generaal was geworden, heeft hij nimmer een actief kommando gehad. Slechts Cornelis Evertsen de jonge en zijn broeder Gelein, Almonde en Callenburg hebben na 1688 als luitenant-admiraal vloten aangevoerd, meestal met twee vice-admiraals en twee of drie schoutenbij-nacht onder zich.

Veel grooter en ingrijpender nog waren de veranderingen, welke het materieel der zeemacht in dien tijd onderging. Dat is een der groote verdiensten van Johan de Witt geweest. In den eersten Engelschen oorlog had het grootste gedeelte onzer, dikwijls zeer sterke, vloten bestaan uit gehuurde koopvaarders, onder kapiteins, die slechts tijdelijk in dienst waren genomen. Het eene was al even slecht als het andere. De schepen waren meest te zwak, de kapiteins misten het eergevoel, dat den officier moet kenmerken, 't waren schippers, die in de eerste plaats den hun toevertrouwden bodem in veiligheid meenden te moeten brengen. Van nu af echter waren er uitsluitend landsschepen en voor vast aangestelde kapiteins. Alleen in de jaren 1665 en '66 werd nog een aantal oorlogsschepen door de Oostindische Compagnie geleverd, later waren alleen de branders en de victualie-, ammunitie- en zieken-schepen gekochte of gehuurde koopvaarders, waarvoor soms ook oude oorlogsschepen gebruikt werden. Van de drie laatstgenoemde soorten waren er meestal slechts enkele bij de groote vloten van de Ruyter, branders daarentegen werden in hoe langer hoe grooter aantal gebruikt, hoewel zij slechts zelden doel troffen. Natuurlijk was dat wel het geval geweest in zulke nauwe, ondiepe vaarwaters als de reede van Duins en de rivier van Chatham en Rochester, maar in open zee verbrandden zij meestal zonder nut, tenzij zij zeer reddeloos geschoten schepen konden aanklampen. Na den vrede van Nijmegen schijnen zij in onbruik te zijn geraakt, behalve bij aanslagen, om ter reede liggende schepen te vernielen. In de zeegevechten vindt men er toen bijna nimmer meer melding van gemaakt. Toch had menig

officier zijn naam verworven door zijn dienst als branderkapitein. Er behoorde groote moed en niet minder koelbloedigheid toe, om zulk een voor vriend en vijand even gevaarlijk oorlogstuig goed te besturen.

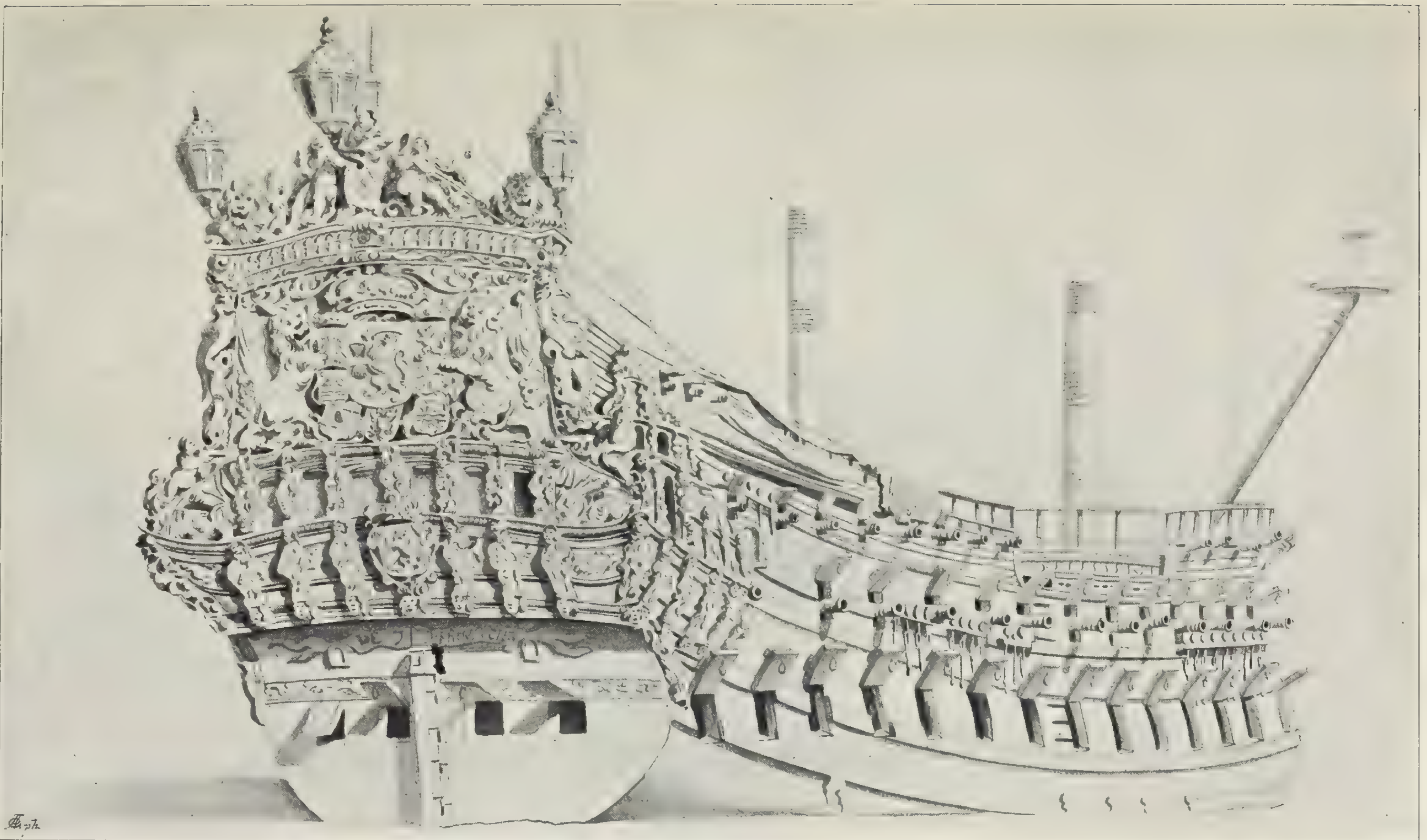
De oorlogsschepen daarentegen werden hoe langer hoe zorgvuldiger gebouwd en uitgerust. Nog de tijdens den eersten Engelschen oorlog op stapel gezette schepen waren meestal slechts van 30 tot 40 stukken geschut (men verdeelde toen de schepen in soorten of charters naar het aantal kanonnen), maar die later

De Hasewint een Spaens Vaerder De Vryheyt een Oorloogs Schip

Ets van R. Zeeman.

werden gebouwd, waren meestal grooter, zwaarder bewapend en sterker bemand. Er waren er al enkele van over de 70 kanonnen, waarvan sommige uitsluitend metalen geschut voerden. In 1664 werd door enkele admiraliteiten tot den bouw van nog zwaarder gewapende schepen besloten. De Zeven Provinciën, het beroemde admiraalschip van de Ruyter, werd dan ook algemeen als een volmaakt zeekasteel bewonderd. Toch zou 't een tamelijk onbeteekenend figuur hebben gemaakt naast de linieschepen van voor vijftig jaar, om niet van de hedendaagsche gepantserde kolossen te spreken. Hoewel het 80 zware kanonnen voerde, zwaar volgens de toenmalige begrippen natuurlijk, was het maar

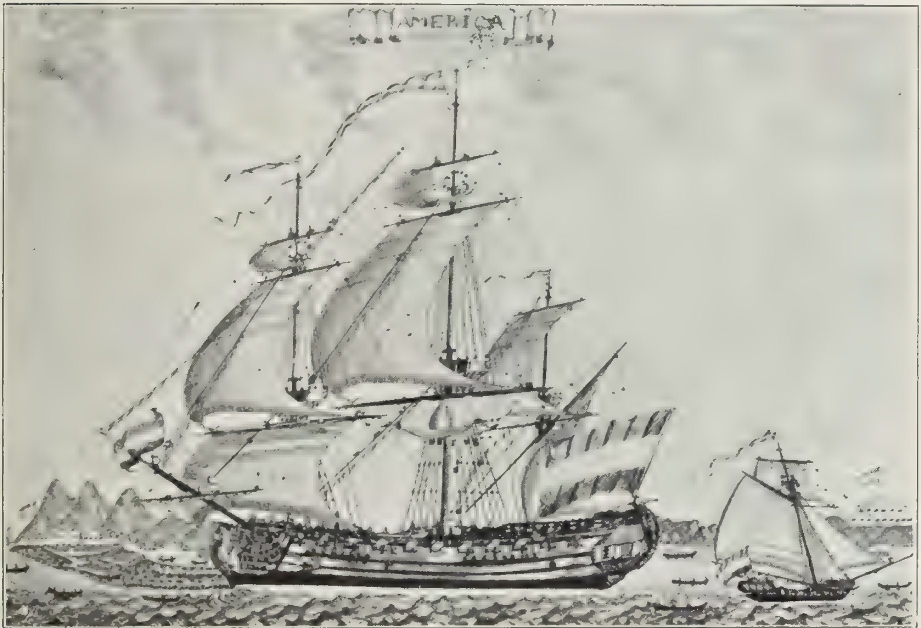

De spiegel van het schip *De Zeven Provinciën.*

Naar een kopie der origineele teekening van W. van de Velde.

163 voet lang en 49 voet wijd. Nog altijd prijkten de schepen met een verhoogden achtersteven, hoewel het eigenlijke voor- en achterkasteel van vroeger dagen sinds lang niet meer werd getimmerd. Twee dekken boven elkander waren bij de groote schepen als batterijen ingericht; daarenboven stond een aantal kanonnen op het bovendek, aan den spiegel en den boeg.

Na 1688, toen tot een grooten nieuwen aanbouw was be-

America.

Naar een teekening uit de eerste helft der achttiende eeuw.

sloten, werden de schepen nog grooter en nog sterker bewapend. De grootste waren driedekkers van 90 tot 96 stukken, bijna zoo groot als de zwaarste Engelsche en Fransche schepen; men had soms moeite ze veilig in en uit onze ondiepe zeegaten te krijgen. De slaglinie bestond toen meest uit schepen van 60 tot 70 of meer stukken; die van 50 werden meer gebruikt voor de convooien en voor tochten, waarbij ondiepten te vreezen waren, voor de blokkade van zeehavens en dergelijke diensten.

De bouw der schepen werd toen zooveel mogelijk gelijkvormig,

en evenzoo de wapening; die regelmaat maakte de uitrusting veel gemakkelijker. Behalve de schepen van oorlog (de naam linieschepen kwam eerst in de achttiende eeuw in gebruik) had men een aantal fregatten, die lichter gebouwd waren en sneller zeilden; behalve voor den dienst aan de kust enz. werden zij voor de verdediging tegen branders, het onderhouden der gemeenschap, het vervolgen van vijandelijke schepen en dergelijke diensten gebezigd. Zij voerden van 20 tot 40 stukken, meestal lichter geschut, waren met 100 tot 2 à 300 koppen bemand en werden door jongere kapiteins gekommandeerd. De eigenlijke schepen voerden van 300 tot 500 man, zelden meer; zelfs de driedekkers van den laatsten aanbouw waren veel zwakker bemand dan die der andere mogendheden. De kleine schepen, adviesjachten, snauwen enz. voerden nog lichter wapening dan de fregatten.

Willem Josef baron van Gent.
Kopergravure van J. Houbraken.

Onder de bemanning bevond zich een aantal soldaten; op den duur in vrij vaste evenredigheid tot de geheele sterkte. De soldaten van het leger bleken dikwijls ongeschikt voor den dienst op de vloot, vandaar dat op de Ruyters voorslag een regiment zeesoldaten of mariniers werd georganiseerd. Willem Josef baron van Gent was de eerste kolonel, tegelijkertijd voerde hij als kapitein bevel op een oorlogsschip. In rang volgde hij op de vlagofficieren. Zooals bekend is, werd hij in 1666, toen Cornelis Tromp zijn ontslag kreeg, terstond luitenant-admiraal van Amsterdam, in welke betrekking hij grooten roem bij den

tocht naar Chatham behaalde en bij Solebay den heldendood stierf. Tromp kwam toen weder op zijn oude plaats. Iedereen kent het verzoeningstooneel, dat Willem III tusschen dezen en de Ruyter deed plaats hebben. De mariniers voldeden goed; ook te land behaalden zij roem, bij Seneffe waren er twee regimenten. Hoewel voor den dienst op de schepen bestemd, werden zij steeds tot het leger gerekend en op de vloot slechts gedetacheerd.

Slagorde der vloten bij het gevecht tusschen Hidde de Vries en Jean Bart op 29 Juni 1694.
Kopergravure van A. Schoonebeek.

Ook het officierskorps kreeg een meer modern karakter. Niet alleen de kapiteins, ook de luitenants bleven voor vast in dienst; tusschen dezen en de dek- en andere onderofficieren begon onderscheid te komen. De groote schepen hadden al een schipper en een aantal stuurlieden, konstabels, bootslieden, timmerlieden en zeilmakers, die uit de bevaren matrozen gekozen, maar niet tot de officieren gerekend werden, al werd hun meening in den

scheepsraad soms gehoord, als 't b.v. de zeewaardigheid van het schip betrof. Toch waren onze luitenants en kapiteins niet, als veelal in Frankrijk en niet zelden in Engeland het geval was, edellieden, die niets van de zeevaart afwisten; de meeste hadden vroeger in ondergeschikte rangen gediend of ter koopvaardij gevaren, niet zelden ook hadden zij als adelborst of zeekadet, zooals men begon te zeggen, een leertijd aan boord van een oorlogsschip gehad en waren dan officier geworden. Colbert, de schepper der Fransche zeemacht, heeft, als in zoovele dingen, ook hierin dezelfde veranderingen gebracht als bij ons werden ingevoerd.

Evenals voor het leger het laatste kwartaal der eeuw, was voor de vloot de tijd tusschen den eersten Engelschen oorlog en den tocht naar Engeland in 1688 de bloeitijd, zoowel wat aanvoering als wat organisatie betreft. In de volgende jaren deed zij wel diensten genoeg en werd zij, wat uitrusting betreft, zeker nog veel verbeterd, maar bij de samenwerking met de Engelsche zeemacht moest zij langzamerhand achtergesteld worden; zij behaalde geen zelfstandige eigen zegepralen meer, zij kreeg het karakter eener hulpvloot. Een ware plaag werd toen opnieuw Duinkerken. Jean Bart werd een even groote schrik voor onze haringvisschers en convooiers als welke Duinkerker admiraal ook uit de eerste helft der eeuw. Wonderlijk genoeg, konden de Engelschen en Nederlanders, toen zij in den grooten zee-oorlog onbetwist meester waren, in den kleinen oorlog de Franschen niet overwinnen. Zelfs nog in den Spaanschen successie-oorlog hadden beide mogendheden, de zeemogendheden zooals men toen placht te zeggen, de grootste moeite, om handel en visscherij tegen de kapers en lichte oorlogsschepen uit de Fransche Atlantische en kanaal-havens te beschermen. 't Was alsof de rollen omgekeerd waren en de Watergeuzen in de Fransche zeevaarders waren herleefd.

Op de activiteit der admiraliteiten had de samenwerking met Engeland een verlammenden invloed. Hoe langer hoe geringer werd het aandeel onzer zeemacht in de ondernemingen van

belang; vooral voor den oorlog in de Middellandsche Zee zonderde men weinig schepen af. Toen in 1704 de laatste zeeslag bij Malaga werd geleverd, leverde Nederland geen vierde deel meer der gemeenschappelijke vloot. En dat in een tijd, toen meer dan de helft van het leger der bondgenooten door Nederland betaald werd! 't Was een zeker teeken van verval. De zeemacht kostte te veel, men bouwde niet meer aan.

Jean Bart.
Kopergravure van de la Rue.

Maar wij zijn al in de achttiende eeuw. Voor onze zeemacht is de gouden eeuw al vóór 1704 ten einde.

De land- en zeemacht van Nederland heeft in de tweede helft van het door ons behandelde tijdperk zooveel deel gehad aan de vermeerdering van Nederlands roem, aan de handhaving van Nederlands positie als groote mogendheid, dat ik over haar wat meer in den breede meende te moeten spreken, te meer omdat daarin zooveel anders werd, terwijl overigens alles vrijwel hetzelfde bleef.

Want evenmin als het algemeen staatsbestuur door de hier en in de vorige hoofdstukken besproken wijzigingen van aard veranderde, was dit, zooals ik al opmerkte, het geval met dat der bijzondere gewesten en steden. Het beheer der geldmiddelen b.v. bleef over 't algemeen op den ouden voet; die wijzigingen, welke daarin nog vóór het einde der Republiek werden gemaakt, zooals

de afschaffing der Hollandsche Rekenkamer, vallen niet meer binnen ons bestek. En evenmin was dat het geval met het rechtswezen. Een enkele maal mocht er al eens op gewezen worden, 'tzij in een staatsstuk, 'tzij in een vlugschrift, dat instelling van een algemeen hoog gerechtshof, aanwijzing van een college, dat de beslissing van geschillen tusschen gewesten op zich kon nemen,

Zeeslag bij Malaga (24 Augustus 1704).
Naar een gelijktijdige kopergravure.

wanneer er in de meeste provinciën geen stadhouder was, meer dan wenschelijk was, geen mensch sloeg er de hand aan. Zoomin als de regenten, die onder de leiding van de Witt stonden, hebben Willem III en zijn staatslieden aan hervorming gedacht. De eene zoowel als de andere lieten alle gebreken inroesten en leefden, om zoo te zeggen, van de hand in den mond. Na 1702 werd 't nog veel erger.

Slechts in één opzicht had er met betrekking tot de geld-

middelen in die dagen een, voor dien tijd radicale, verbetering plaats en wel in het muntwezen, een onderwerp, dat ik nog niet heb aangeroerd, vooreerst omdat 't zoo moeilijk was het ergens te behandelen, wijl het evenmin een provinciale als een generaliteitszaak kon heeten, maar verder omdat het uitsluitend behoort tot het gebied der economische geschiedenis, waar ik mij kwalijk op durf wagen, zoodat ik er hier ook niet dan zeer oppervlakkig over kan spreken.

Het muntrecht was in de Republiek, als overal, een attribuut der souvereiniteit. De Staten hadden het vanzelf in handen gekregen met het ophouden der landsheerlijke macht. Maar 't sprak al te zeer vanzelf, dat in een klein land eenheid van munt noodzakelijk was, dan dat de verschillende gewesten er niet terstond op zouden bedacht geweest zijn, om op dit punt een overeenkomst te treffen. Reeds bij de Unie van Utrecht hadden de verbonden gewesten de verplichting op zich genomen, zich op dit punt met elkander te verstaan en in de ordonnantie, die op den koers van het geld gemaakt zou worden, niet anders dan gemeenschappelijk veranderingen te maken. En evenzeer sprak 't vanzelf, dat bij een zaak, die zóó nauw met den handel was verbonden, Holland zijn belang kon doen overwegen en dat de Staten-Generaal gewoonlijk hun zegel hechtten aan de verordeningen, die Holland op dit punt maakte. Ten opzichte van het zware geld, de standpenningen en rekenmunt, bestond dan ook vrij wel eenheid, er bleven wel provinciale munten, maar die bezaten overal vrij gelijke waarde, alleen de pasmunt was in een aantal provinciën geheel verschillend. De Staten-Generaal hadden een generaliteitsmuntkamer opgericht, die uit drie raden en muntmeesters, een essayeur-generaal en een secretaris bestond, en zoo nu en dan op last der Staten bijeenkwam, om van advies te dienen. Een algemeene munt (om niet te zeggen munt-fabriek) bestond er niet. Er bestonden een aantal, die haar bestaan aan oude keizerlijke privilegiën dankten, en een aantal andere, die door provinciën en steden waren opgericht. De muntmeesters of

generaals van de munt waren wel ambtenaren, maar zij werkten niet tegen loon, doch betaalden gewoonlijk een zekere percentage van elken muntslag aan het gewest en deden dezen op eigen rekening, zij 't dan ook niet dan op den door de Staten of steden verordenden voet, een stelsel, dat tot heel wat knoeierij aanleiding gaf.

Vergeleken met andere landen, bestond er hier echter nog groote orde. Want 't was in dien tijd nog volstrekt niet vreemd, dat de regeeringen zelf winst zochten te behalen door geld te slaan tegen een fictieve waarde en nog meer door het overstroomen van het naburige vreemde grondgebied met geldspeciën van gelijk voorkomen als daar wettig in omloop waren, maar van minder gehalte. Daarenboven werden de munten op allerlei wijze besnoeid en vervalscht, zoodat, daar bijna elke regeering zoo nu en dan die middelen in practijk bracht, op dit punt een oorlog van iedereen tegen allen bestond.

In Holland en in het gebied der Unie werd dan ook van den beginne af aan een verbitterde strijd gevoerd tegen de vreemde, minder waardige munten; met name die, welke te Hedel, vlak op de grens, tegenover Bommel, werden geslagen, stonden in slechten reuk en waren het onderwerp van allerlei verordeningen. Maar zelfs nog Leicester had gemeend door het aanmunten van goudstukken van veel hooger nominale dan werkelijke waarde, zich of liever het land uit zijn financiëele verlegenheid te kunnen helpen, en ook op dit punt de al bestaande verwarring verergerd.

Gerekend werd reeds toen, en later de geheele zeventiende eeuw door, met g u l d e n s, of, zooals men in den beginne placht te zeggen, p o n d e n. Dat waren zoogenaamde ponden van veertig grooten, die de ponden Hollandsch van dertig grooten uit het verkeer hadden gedrongen. Daarenboven werd nog veel gerekend met ponden Vlaamsch, die zes, en soms met ponden sterling, die twaalf van die ponden heetten te gelden, en ook nog wel met ponden zwarte tornoysen.

De gulden was de in 1542 op last van Karel V in plaats

van andere munten als standaard-munt geslagen zilveren Carolus-gulden, die toen gelijkstond met een pond van 40 grooten en verdeeld was in 20 stuivers. Maar 't duurde niet lang, of het zilver begon te stijgen, zoodat reeds tegen het Bestand de waarde van het pond of den gulden (die termen werden toen door

De zilveren Carolusgulden van Vlaanderen.

elkander gebezigd), waarmede gerekend werd, slechts ruim de helft bedroeg van den werkelijken Carolus-gulden. Deze gold al in 1579 niet één gulden, maar één gulden en acht stuivers en in 1610 één gulden en vijftien stuivers. Hij kwam dan ook in het

De Unierijksdaalder van Holland.

verkeer lang niet zooveel voor als de zoogenoemde rijksdaalder, die bij de plakkaten der Staten Generaal van 1606 en volgende jaren, waardoor deze de verwarring in het muntwezen zochten te beperken, op twee gulden en acht stuivers was bepaald en die later algemeen *f* 2.10 st. deed. Daarnaast was de

gewone munt de leeuwendaalder, die *f* 1.18 st. waard heette. Daar de gulden (d. w. z. de rekenmunt) toen niet veel minder waard was dan die, welke tegenwoordig wettig betaalmiddel is, vóór de groote daling van het zilver der laatste jaren, en dus overeenkwam met de nominale waarde van onzen gulden, waren

De halve Leeuwendaalder (van] Holland).

deze beide, oorspronkelijk op den voet van Duitsche rijksmunten geslagen, muntspeciën *f* 2.50 en *f* 1.90 waard. Daarnaast waren echter nog tal van andere munten, Philippus-daalders en pijlguldens, en allerlei andere in omloop, wier waarde men

De Filipsdaalder van Utrecht.

vruchteloos door de plakkaten zocht te fixeeren. Gouden munt was er minder, en daaronder veel vreemde, vooral Engelsche.

Om die te weren waren zoogenaamde gouden rijders van het gewicht der Engelsche Jacobijnen of souvereins geslagen, die in 1610 op *f* 10.2 st. werden gerekend, waarnaast

vooral dukaten in omloop waren, die, toen op *f* 3.16 st. gesteld, weldra voor ongeveer vier gulden werden aangenomen, terwijl de rijder in het midden der eeuw *f* 14 waard werd geacht. Maar die waarde-verhouding der munten kon niet gehandhaafd blijven. Te minder, omdat op de munt zelf geen waarde was uitgedrukt, zoodat het te gemakkelijker viel er een willekeurige waarde aan te verleenen en ieder het het veiligst achtte, ze slechts naar het gewicht te berekenen. Vooral om het snoeien was dit meestal zeer noodig. Dit laatste ging natuurlijk niet met de pasmunt, welke men vruchteloos trachtte een vaste waarde in stuivers toe te kennen, welke toen in plaats van grooten (een stuiver gold twee grooten) de onderdeelen van de rekenmunt waren. In Holland had men, behalve de nieuwe tienstuiverstukken, die gelijke waarde als de Engelsche shillingen heetten te hebben en die veel meer in het verkeer bleven dan de vijfstuiverstukken, vooral schellingen van zes, zesdhalven van vijf en een halven en stooters van twee en een halven stuiver. Maar daarnaast had men tallooze kleine munten van andere gewesten, die daar in groote hoeveelheid door de muntmeesters werden geslagen, onder de meest verschillende namen, sommige al van zeer oude dagteekening, als de Groninger flabben (van 8 stui-

De dubbele Dukaat van Holland.

De Scheepjesschelling van Holland.

De Roosschelling van West-Friesland.

vers) en hun onderdeelen, andere van jongere, zooals de Zeeuwsche pietjes, de pijlstuivers en hoe zij meer mochten heeten.

Terwijl men tevergeefs trachtte hier eenige orde te stichten, kwam een nieuwe toevloed van vreemde munt uit de zuidelijke Nederlanden, de op den duur aan den rijksdaalder gelijk gerekende

Het Pietje ($\frac{1}{8}$ Rijksdaalder) van Zeeland. De Stuiver van Utrecht.

patacons, die ook wel souvereinen of crusado's (kruisdaalders) heetten, en de dukatons, die op drie gulden en drie stuivers geschat werden. Deze werden overal in het verkeer aangetroffen, hoewel hun werkelijk gehalte veel geringer was dan de waarde, welken zij plachten te gelden. Ja, zij verdrongen eindelijk de Neder-

De Dukaton van Holland.

landsche munten zóó geheel, dat de Staten-Generaal in 1659 nieuwe munten van gelijke waarde lieten slaan, zilveren dukatons, die ook wel, naar den beeldenaar, zilveren rijders werden genoemd. De Staten van Zeeland stelden wat later hun rijksdaalder willekeurig een stuiver hooger dan den Hollandschen, hoewel zij in werkelijkheid minder gewicht hadden.

Nog erger was 't met de koperen pasmunt gesteld. De Nederlandsche duiten waren stukken van twee penningen, waarvan er 16 op een stuiver gingen, zoodat de duit het achtste deel van een stuiver was. Maar de meeste stukken, die in omloop waren, haalden bij lange na de waarde niet; 't waren meestal Brabantsche en andere koperstukjes van soms treurig gehalte, die aan de lagere klasse, welke ze natuurlijk 't meest in handen kreeg, bij het inwisselen menig verlies, den invoerder een schandelijke winst bezorgden. 't Ging er mede als 't in onzen tijd met de Belgische twee-centimes-stukken ging.

Nog veel meer dan thans bestond toen de gewoonte met groote hoeveelheden pasmunt te betalen, en daarom was dan ook niemand verplicht meer duiten dan voor een bepaald bedrag, dat vrij gering was, aan te nemen. Anders ware iedere dergelijke betaling, bij de onmogelijkheid om de minder waardige muntstukken te weren, een speculatie geweest.

Maar bij gemis aan papieren geld en aan voldoende hoeveelheden goud en groot zilver voor de circulatie, moest men wel, zoodra men niet met wissels, maar met geld te betalen had, zijn toevlucht nemen tot zakken, die vaste hoeveelheden inhielden van guldens, schellingen of zesdhalven. De laatsten vooral werden steeds meer aangemunt door de muntmeesters, die er geweldig aan verdienden en steeds met elkander concurreerden, ook door geld beneden de waarde uit te geven. De veelheid der muntplaatsen en het gemis aan een rekenmunt, die een vaste waarde had, waren dan ook de ergste misstanden. Dat zagen de Nederlanders der zeventiende eeuw eindelijk ook in, en in 1681 besloten de Staten van Holland daartegen, zoover in hun vermogen stond, afdoende maatregelen te nemen. Zij bevalen de aanmunting van drieguldens (die voortaan de eigenlijke standpenningen zouden zijn) en van hun onderdeelen, twee-, een- en halve guldenstukken, waarvan het eenguldenstuk in zilverwaarde ongeveer met den gulden rekenmunt gelijk zou staan. Dat hielp. In Holland bestond nu een munt, die men uit kon geven, zonder steeds haar waarde te moeten berekenen.

Om echter het rechte nut van dien maatregel te trekken, moest men hem algemeen maken. Dat gelukte eerst ten deele vijf jaren larer, toen Holland het gemeen concert op het stuk van de munt met Gelderland, Utrecht en Overijsel aanging, waarbij deze gewesten zich bij den Hollandschen muntvoet aan-

De provinciale Driegulden van Holland.

sloten, en de Hollandsche driegulden daar overal gangbaar werd gesteld, niet als negotiepenning, maar tegen zijn nomineele waarde. Nog acht jaren later, in 1694, breidde een plakkaat der Staten-Generaal dit tot het geheele grondgebied der Republiek uit.

Van toen af was er een algemeen geldende wettige munt: in zilver de driegulden en zijn onderdeelen, in goud de heele en halve rijder die 14 en 7 gulden gold. Alle andere munten waren òf verboden, wat met de buitenlandsche zilvermunten het geval was, die op den duur uit het binnenlandsch verkeer verdwenen, òf alleen als negotiepenningen erkend, wat met name gold van alle gouden munten, de rijders uitgezonderd, en met enkele zilverstukken. Verscheidene van deze bleven tegen vaste waarde in het verkeer. In de eerste plaats de dukaten, die

De prov. Gulden van Holland (met het schild).

weldra den vasten koers van 5 gulden en 5 stuivers bereikten (die, dank zij hun zuiver goudgehalte, in later tijd nog hooger werd) en in de volgende eeuw een zóó geliefde munt werden, dat de Staten steeds nieuwe, maar op het oude stempel aanmuntten. Ook

De Leeuwendaalder van Zeeland.

de zilveren dukaton bleef tegen *f* 3.3 st. en de Zeeuwsche rijksdaalder tegen *f* 2.12 st. in het verkeer een grooten aftrek vinden.

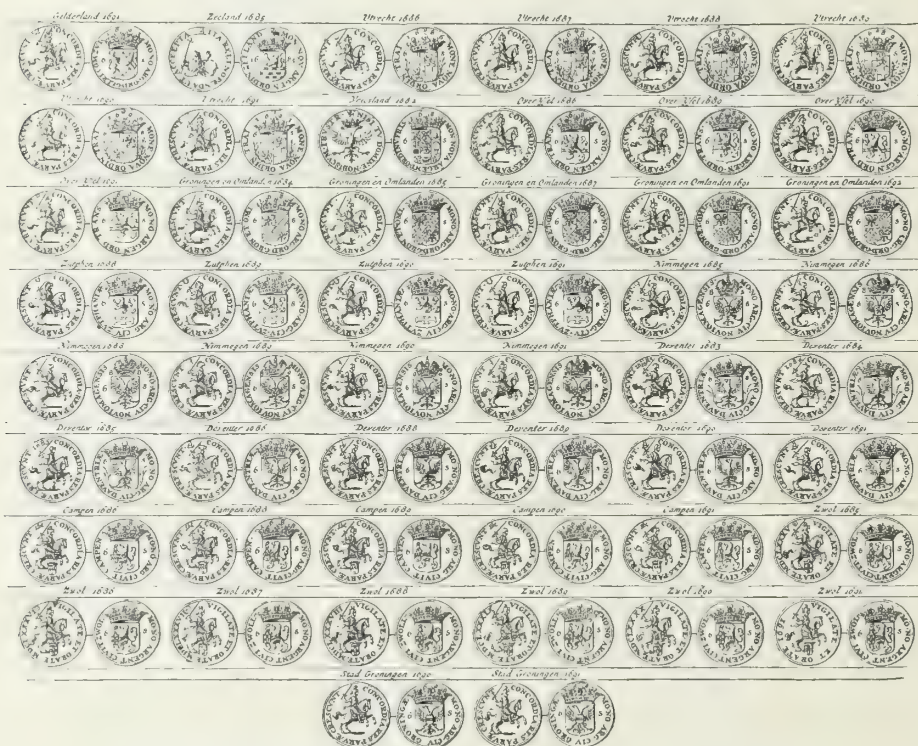
't Was een groote schrede vooruit; alleen de pasmunt bleef even ellendig als vroeger. Maar zelfs de Fransche overheersching heeft daarin nog geen verbetering gebracht; eerst het koninkrijk der Nederlanden heeft aan ons volk een behoorlijk muntwezen geschonken.

De halve Gouden Rijder van Zeeland.

Trouwens, hervormen lag niet in den aard van den zeventiende-eeuwer, allerminst van den zeventiende-eeuwschen Nederlander. Want 't is niet minder kenschetsend voor den door en door conservatieven geest, die dezen bezielde, dat de werkelijke verbeteringen, die bij sommige gelegenheden, als bij de invoering der regeeringsreglementen, in het rechtswezen werden ingevoerd, op zooveel tegenstand stietten. Het Hof van

Gelderland zag zijn bevoegdheid aanmerkelijk uitgebreid. Alle andere appellen dan die op het Hof werden afgeschaft, en 't begon gewoonte te worden, dat van de belangrijke zaken algemeen op dit opperste college geappelleerd werd. Maar nauwelijks was de Prins dood, of de hoofdsteden zochten voor haar schepenbanken de oude rechten terug te krijgen, en per slot van rekening werd

Schellingen, die bij besluit van de Staten Generaal dd. 14 Januari 1693, op een waarde van 5 st. 8 pen. werden verminderd.

Naar een oude kopergravure.

alles in dit opzicht in de achttiende eeuw weder vrij wel hetzelfde als het vóór 1674 geweest was.

In Holland waren de steden al evenmin gunstig gestemd voor vermeerdering der rechtsmacht van het Hof. De poging, door dit hooge college in 1650 aangewend om, althans ten opzichte der magistraatsbestelling, de sedert den opstand tegen den koning verloren rechten terug te krijgen, waren bij de steden alles behalve in goede aarde gevallen. Wel is waar hadden zij die poging

weten te verijdelen, maar alleen door den raadsheeren een verhooging van bezoldiging toe te kennen. Want het recht had het Hof ongetwijfeld. De oude instructie van 1531 verklaarde dit uitdrukkelijk, en die was op dit punt niet gewijzigd. Vandaar dat men trachtte het Hof een nieuwe instructie op te dringen, maar zonder gevolg. Aan de Witt gelukte 't niet de macht van het Hof op andere wijs te beperken dan door de berechting der Hollandsche leenzaken er aan te onttrekken (de Zeeuwsche had het nooit onder zijn jurisdictie gehad) en die aan een onder zijn eigen voorzitterschap staand leenhof op te dragen. Want evenals Oldenbarnevelt was de Witt stadhouder van de leenen geworden.

Eerst in 1674 brachten de Staten enkele belangrijke wijzigingen in de rechten van het Hof tot stand. Vooreerst werden de politieke zaken aan zijn kennisneming onttrokken. Evenwel zonder nadere omschrijving van wat hieronder moest worden verstaan. Ook de verklaring, dat het Hof aan de Staten ondergeschikt was en geen souvereine rechten bezat, bleef achterwege, niettegenstaande sommige steden, met name Amsterdam, dringend wezen op het gevaar, dat voor de Staten te duchten was, wanneer het Hof mocht wagen op te treden als het Parlement van Parijs tijdens den Frondeoorlog gedaan had. Waarschijnlijk duchtten velen van een dergelijke verklaring nog grooter gevaar, dat n.l. de stedelijke rechtbanken geheel buiten contrôle zouden geraken. Zoo stelde men zich tevreden met deze bepaling omtrent de politieke zaken en met een andere omtrent het appèl, terwijl het verbod aan het Hof om kennis te nemen van zaken, die 's lands financiën en die van steden betroffen, en van gedingen, die tegen steden werden ingesteld, gehandhaafd bleef. Voortaan zouden de vonnissen der schepenbanken van de zes groote steden en van Rotterdam onder zekere beperkingen worden geëxecuteerd, ook al werd er van geappelleerd. Maar daarbij bleef het.

Evenmin gelukte 't vaste regels te stellen omtrent de verhouding der rechtsmacht van Hof en Hoogen Raad. Vergeefs beproefde De Witt beide colleges te doen samensmelten, wat

thans, nu van appel op den Grooten Raad van Mechelen geen sprake meer kon zijn, voor de hand zou hebben gelegen. Ook de samenstelling van beide colleges, waaraan Holland en Zeeland beide deel hadden, gaf aanleiding tot eindelooze moeilijkheden, zonder dat het, 't zij aan de Witt, 't zij aan den Prins gelukte aan den bestaanden, uiterst gebrekkigen toestand een einde te maken.

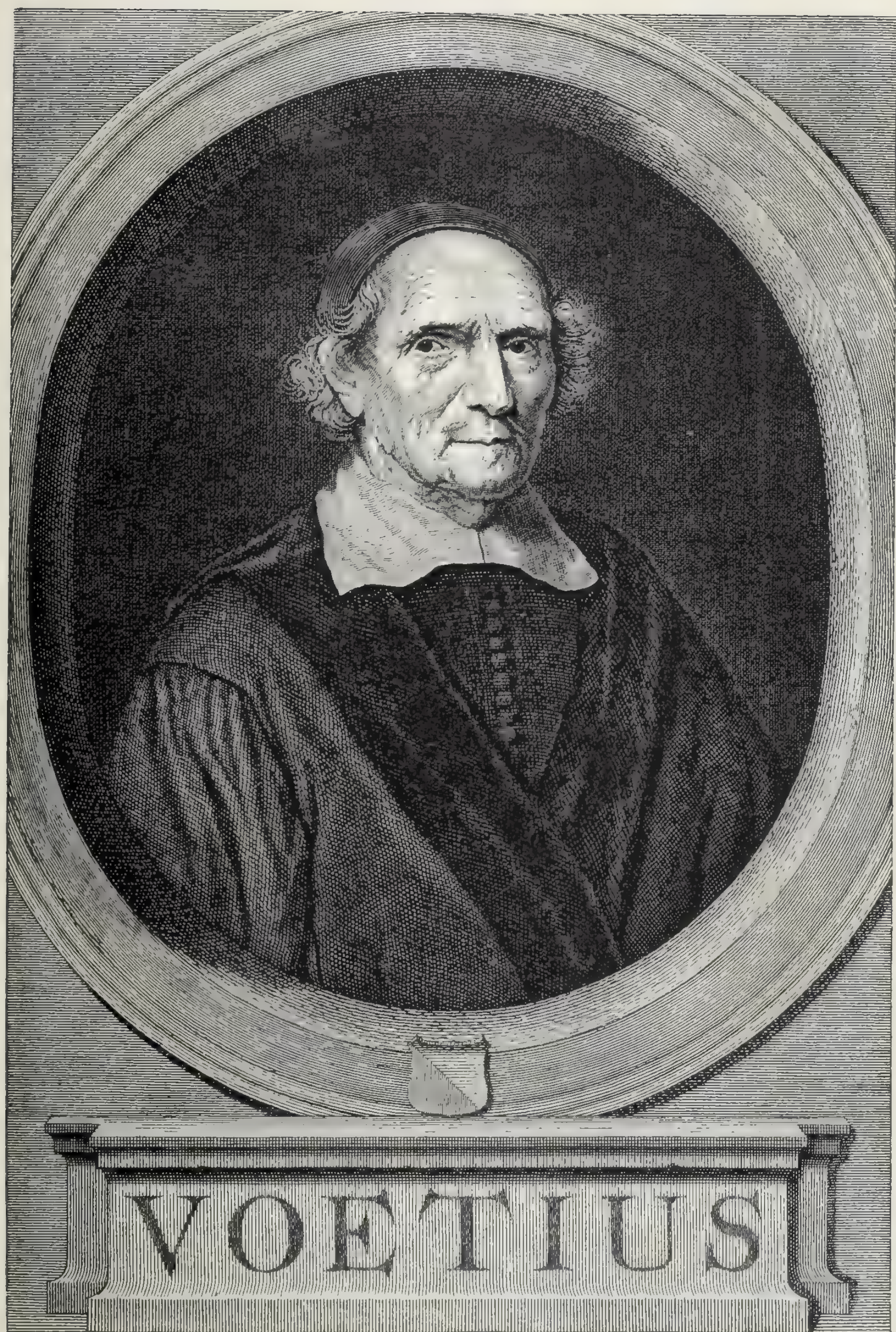
Ging 't zoo in Holland en Zeeland, in de andere provinciën ging 't niet veel beter. Wel is waar gaf de invoering der regeeringsreglementen in Utrecht en Overijsel, naar men oppervlakkig zou oordeelen, daar gelegenheid tot radicale verbetering, maar die reglementen, overhaast opgesteld en aangenomen, bedoelden minder hervorming dan wel uitsluitend versterking der stadhouderlijke macht. Zoo werd slechts hier en daar iets veranderd, maar nergens voldoende verbeterd. Wat deed het voor de justitiabelen er eigenlijk toe of in Utrecht de president van het Hof door den stadhouder benoemd werd met of zonder nominatie? Of dat in Overijsel niet meer de rentmeester van Salland, maar de stadhouder van de leenen dingwaarder was van de Hooge Bank, waarvoor de edelen alleen terecht mochten staan, tenzij zij bij het begaan van een crimineel feit op heeterdaad betrapt werden? Zeker, 't was een verbetering, dat als daar voldongen was (d. w. z. als het feit was uitgemaakt of bij civiele zaken was verklaard wie gelijk had) en ouder gewoonte het vellen van het vonnis was opgedragen (besteed placht men te zeggen) aan een edelman, deze niet meer op staanden voet, maar eerst na een advies van een rechtsgeleerde uitspraak mocht doen. Maar hoe weinig beteekende dat, als verder alles op den ouden voet bleef en bv. in Overijsel de appellen der lagere rechtbanken van drosten en bijzitters slechts bij de ouderwetsche klaring, onder wier leden weinig of geen rechtsgeleerden waren, mochten plaats hebben? Nergens kwam werkelijk verbetering, en de burgerij gevoelde hoe langer hoe meer, dat de geheele rechterlijke inrichting evenals de staatkundige alle macht in handen gaf aan

enkele edelen en stedelijke regenten en dat de eindelooze geschillen over jurisdictie alleen op meer nadeel voor de bevolking uitliepen.

Zoo was 't ook in Stad en Lande, hoe erg, ja ten hemel schreiend daar de misbruiken waren, die uit de verouderde, op de toestanden in 't minst niet meer passende rechtsinstellingen voortkwamen. Alleen in Friesland (want de verbeteringen in Drente dateeren eerst van de achttiende eeuw) had het volk op dit punt minder te klagen. Daar was het Hof machtig en onafhankelijk en had de crimineele justitie zoo goed als alleen in zijn macht. Doch daar had het dan ook juist heftige aanvallen te verduren gehad. Men had er beweerd, dat het Hof een overblijfsel was van de Spaansche tirannie en daarom behoorde te worden afgeschaft. Ja men wilde er de crimineele rechtspraak in handen van de grietmannen stellen, die toch al zoo goed als eigenmachtig het land regeerden. Gelukkig mislukten die pogingen, en behalve de Franeker universiteit bleef geheel Friesland onderworpen aan de rechtsmacht van het Hof, evenals de strafwet er beter en eenvormiger was dan ergens elders, zoodat nergens minder willekeur was te duchten, wanneer 't eenmaal zoo ver kwam, dat men een zaak voor de rechterlijke macht bracht. Maar dat durfde menigeen in Friesland niet. Tegen de grietmannen waagde de mindere man zich maar zelden te verzetten.

Trouwens, in dit opzicht was 't nergens beter. De baljuwen in Holland maakten 't in dit tijdvak bonter dan ooit. Vooral de baljuw van Rijnland, van Bankhem, die zooveel deel had aan den moord der de Witten, werd wijd en zijd berucht. En dat was nog wel onder den rook van Haarlem en Leiden, van Gouda en Den Haag, als onder 't oog van Staten en Gecommitteerde Raden, van Stadhouder en Hof en van machtige stadsregeeringen! Hoe moest het dan niet gaan in meer afgelegen deelen der provincie en in gewesten, waar de zelfstandigheid der ambtenaren zooveel minder aan banden was gelegd. Wie niet op de een of andere wijze in betrekking stond tot personen van invloed, stond allicht aan willekeur bloot.

Niemand, die dat meer gevoelde dan de katholiek, met name de katholieke geestelijke, wiens geheele bestaan als 't ware met de wet in strijd was. Maar hem kwam de in die dagen sterk toenemende geest van verdraagzaamheid te stade, ook in de gereformeerde kerk zelf. De klachten der predikanten over de paapsche stoutigheden bleven wel niet uit, maar werden toch zeldzamer; de vrede met Spanje had aan de oude tegenstelling van katholiek en patriot een einde gemaakt. Het katholicisme stond niet meer vijandig tegen den protestantschen staat over. Nu er behalve de Fransche zoovele andere katholieke regeeringen haar vaste gezanten in Den Haag hadden en in de staatkunde het godsdienstverschil gedurig meer op den achtergrond trad, begon de openbare meening zich nog meer afkeerig te betoonen van geloofsvervolging dan te voren. De regenten wilden er niets van weten, niet alleen in de dagen der stadhouderlooze regeering, maar ook onder den streng rechtzinnig gereformeerden Willem III. Alleen in 1672 scheen in Holland een uitbarsting van volkswoede tegen de Roomschen te vreezen. En dat was niet geheel zonder reden, want de Utrechtsche katholieken hadden op ondubbelzinnige wijze hun ingenomenheid met Lodewijk XIV te kennen gegeven, die den Dom opnieuw had laten wijden en den vicaris apostoliek bijna als aartsbisschop behandelde. Maar er gebeurde niets. Het ongepast vreugdebetoon der Utrechtsche katholieken stond op zichzelf en vond nergens elders weêrklank. Hoe kon dat ook, als Spaansche regimenten krachtdadig medewerkten tot de verdediging tegen de Franschen en als dezen alle rijke lieden, onverschillig welke hun godsdienst was, gelijkelijk met schattingheffingen plaagden! Zeker, ook in de oostelijke provinciën hadden de Munsterschen de ketters en bovenal de predikanten 't meest gekweld, en 't had niet ontbroken aan bedreigingen, dat hun bisschop aan de oude kerk weder de heerschappij zou bezorgen. Maar niemand hechtte daar aan. En de koning van Frankrijk, die wel is waar zijn protestantsche onderdanen onderdrukte, maar tevens den Paus op een ongehoorde wijze beleedigde, kon weinig

Gijsb. Voetius.

Naar een oude kopergravure.

aantrekkingskracht op de vrome Nederlandsche katholieken uitoefenen, die, zoodra zij hun toestand vergeleken met dien der protestanten in katholieke landen, God niet genoeg konden danken, dat zij zoo weinig te lijden hadden. Zoo sprak het wel van zelf dat zij er geen oogenblik aan dachten, zich bij de Franschen aan te sluiten. Ook Vondels verzen uit dien tijd bewijzen voldingend, dat hij, hoe goed katholiek hij ook moge geweest zijn, daarom toch geen minder ijverig patriot was.

Alleen in de Generaliteitslanden had de katholieke bevolking voortdurend reden tot klagen. Maar zelfs daar waren, althans op het platteland, vele katholieken, die als overheidspersonen optraden, zij 't ook meestal in ondergeschikte posten. Trouwens, ook in enkele der zeven provinciën, vond men die niet zelden in streken, waar de bevolking grootendeels katholiek was.

Dit gaf zeker ergernis genoeg aan de predikanten, maar ook deze zagen wel in, dat de regeering, bij gebrek aan andere ambtenaren, niet anders kon doen dan het oogluikend toelaten. En dat zij in de steden niet in de regeering zitten konden, kon den katholieken kwalijk ergeren; hoe weinige protestanten konden dat! En in andere betrekkingen waren katholieken niet zeldzaam meer. Allerminst in het leger, waar een der meest geziene generaals, Slangenburg, die uit het bannerheerlijke geslacht van Baer gesproten was, tot de katholieken behoorde.

Zoo sleten de oude verschillen uit, al werd, volgens de wet, de rechtstoestand der katholieken niet beter en al werd hun de godsdienstoefening slechts oogluikend en niet dan tegen vrij hooge, maar meestal niet drukkende compositie toegestaan. Voor de baljuwen en schouten kon dit geld als een toeslag op hun bezoldiging gelden.

Ook de rechtstoestand der dissenters, der niet-gereformeerde protestanten, was niet veel zekerder. Wel is waar waagden de ambtenaren 't niet hen te kwellen, zooals zij 't soms de katholieken deden, en was hun zelfs meestal een zoo goed als openlijke godsdienstoefening toegestaan, evengoed als den Joden, maar toch

altijd als een gunst, niet als een recht. De heerschende kerk, die der ware christelijke gereformeerde religie, bleef overal in het bezit van alle kerken en kerkelijke goederen, welke niet door de wereldlijke overheid voor andere doeleinden waren bestemd, en regeerde over scholen en universiteiten; haar predikanten alleen genoten een geregelde opleiding op Latijnsche scholen en hoogescholen, die door de overheid waren gesticht.

Menige moeilijkheid veroorzaakte het geschil over kerkelijke en godsdienstige vraagstukken; de rechtzinnigen hadden moeite genoeg, om de hoogescholen, niet het minst de theologische faculteiten, in het rechte spoor te houden, vooral toen de leer van Descartes, die zoo lang in ons land (meest op Endegeest bij Leiden) woonde, zich hier verbreidde en onder geleerden en beschaafden zooveel verbreiding vond. Minder bezwaar kostte 't hun, de piëtisten, die ook hier in allerlei vormen opkwamen, uit de kerk te weren, want 't waren meestal kleine luyden, die door de overheden, als zij te veel aanstoot gaven, niet werden ontzien. Maar verder brachten de rechtzinnigen 't niet. Zelfs Voetius kon niet gedaan krijgen, dat er wederom een nationale synode bijeenkwam, om al de vrijer denkenden, die, naar zijn bekenden tegenstander, den ijverigen verbreider der Cartesiaansche leer, Coccejanen werden genoemd, uit de Kerk te zetten. Want zelfs Willem III wilde daar niets van weten en geloofde er niet aan, dat alleen de rechtzinnigen trouwe vrienden van Oranje waren. De Staat, hoewel ongetwijfeld gereformeerd, was tevens tolerant. Wie vrijheid van geweten huldigde, kon vrijheid van godsdienst niet uitsluiten.

Trouwens, dat lag in den geest des tijds. Zelfs in Engeland, waar de partijstrijd nog een sterk godsdienstige kleur had, en waar niet alleen kerkelijke, maar ook godsdienstige belangen, die het geheele volk raakten, op het spel stonden, werd die strijd geen godsdienstoorlog. Niet met het geschrei van No Popery werd de strijd tegen koning Jacob II uitgevochten, hoewel die strijd vooral diens godsdienstig streven gold.

De Revolutie van 1688 was geen godsdienstige, maar een staatkundige gebeurtenis en het begin van een tijdvak, dat bovenal een staatkundig karakter draagt, hoe sterke godsdienstige bewegingen ook in Engeland plaats grepen. Ook in Frankrijk ontbrak het in die dagen niet aan heftige beroeringen op kerke-

Johannes Coccejus.
Kopergravure van A. Blooteling naar A. Palamedes.

lijk gebied, maar zij bleven beperkt tot de kerkelijke en eenigszins ook tot de politieke kringen. Zelfs de herroeping van het Edict van Nantes bracht de Fransche natie niet in beweging, dreef haar niet tot geweldpleging tegen de vroeger zoo gehate Hugenooten. Integendeel, zij bleef volkomen lijdelijk; als zij eenige sympathie toonde, dan was 't voor de verdrukten of verdrevenen.

Honderd jaar te voren had het volk van Parijs er zijn stad aan gewaagd, om de ketters te verdelgen en liever alle ellende geduld dan een ketterschen koning. Zoozeer waren de tijden veranderd, niet alleen in Frankrijk maar overal. In Nederland niet het minst, dat nog altijd vooraan stond onder de volken op de baan der geestelijke beschaving.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Handel en Koloniën in de tweede helft der zeventiende eeuw.

Als in het begin der zeventiende eeuw, in de dagen van algemeene godsdienstvervolging, aan een Nederlander de vraag ware gesteld, hoe 't mogelijk was, dat de regeering van zijn land de belijders van allerlei godsdiensten zoo met en onder elkander liet wonen, ja hen onder zekere beperking vrijliet om, mits zonder aanstoot aan anderen, hun godsdienst in stilte uit te oefenen, zou ongetwijfeld het antwoord geluid hebben, dat het belang der commercie de tolerantie meebracht. En nog altoos bleef dat het afdoende argument bij elke quaestie omtrent de religie. Vooral de Witt en zijn vrienden stelden het belang van den handel bij alles voorop. Trouwens, wie Nederland kent, moet dat begrijpen. Niet alleen bleef de handel bloeien als vanouds, maar enkele takken begonnen juist in dien tijd zich sterker dan ooit te ontwikkelen. Zelfs de Navigatie-akte, hoe zwaar ook gevoeld en hoezeer ook voor de betrekkingen met Engeland een blijvend en erg nadeel, bracht na den vrede van Westminster geen vermindering in de

algemeene welvaart. Evenmin was dat het geval met de talrijke beschermingswetten, door welke Colbert Frankrijk van de overheersching van den Nederlandschen handel zocht te bevrijden. De kapitalen, die aan de hierdoor getroffen handelstakken onttrokken moesten worden, vonden spoedig elders plaatsing. De ontwikkeling der van den handel levende nijverheid in de Zaanlandsche dorpen, de uitbreiding, juist daar en elders in Noord-Holland en op de Noord-Hollandsche en Friesche eilanden, van de haringvangst, van de vaart op het Noorden en de visscherij in de Poolzeeën bewijst genoeg, dat nog volstrekt geen reactie volgde op den haast overgroot schijnenden bloei van de laatste jaren vóór den Munsterschen vrede. Alleen één teeken van zwakheid was er, hoewel nog nauwelijks merkbaar. Nieuwe banen werden niet meer opgezocht en enkele oude werden verlaten; met name de Noord-Amerikaansche kust werd door het verlies van Nieuw-Nederland voor ons zoo goed als gesloten.

Het karakter van onzen handel veranderde overigens niet. De vrachtvaart bleef nog hoofdzaak, de Oost- en de Middellandsche zee bleven de twee groote bekkens, van waar en waarheen wij de waren uitvoerden. Spanje begon thans voor onzen handel groote beteekenis te krijgen, terwijl die op Rusland (Moscovië placht men nog te zeggen) hoe langer hoe meer toenam en vergoedde, dat de beide Skandinavische rijken door allerlei middelen zelf hun handel zochten in handen te krijgen.

Maar op den duur lieten zich de nadeelige gevolgen der bescherming, in andere landen aan de eigen scheepvaart verleend, wel gevoelen. Wel waren de handelsbetrekkingen met Engeland menigvuldig, maar wanneer de vaart tusschen beide landen eenigen tijd gestremd was geweest, in 1674 bv., verliet wel een groote menigte schepen tegelijk onze havens, met bestemming naar Engeland, maar bijna alleen Britsche schepen; toen, naar beweerd wordt, wel 300 tegelijk. Dat gaf wel geen verlies maar toch winstderving. Het vervoer der waren waren wij kwijt. En ook naar Frankrijk verminderde onze uitvoer sterk. Dat werd evenwel

meer dan goedgemaakt door den steeds toenemenden toevloed van Fransche gereformeerden, die hier te lande hun nijverheid en hun kapitaal overbrachten. In sommige steden, met name te Leiden, zag men daardoor niet alleen de lakennering ontzaglijk vermeerderen, maar allerlei voortbrengselen van de textiel-industrie, welke vroeger uit Frankrijk werden gehaald, werden van nu af in ons land zelf gemaakt en konden als Nederlandsche producten

De lakennering te Leiden: Het blooten der schapenvachten.
Naar de schilderij van Isaac Claesz. van Swanenburg in het Stedelijk Museum te Leiden.

uitgevoerd worden, terwijl daarentegen de productie van Frankrijk naar evenredigheid afnam.

Bijzonder lastig voor onze handel en nijverheid was de gedurig veranderende verhouding tusschen ons land en Frankrijk. Zoowel de vrede van Nijmegen als die van Rijswijk werden door nieuwe handelstractaten gevolgd, die òf het voordeelige tractaat, dat in 1664 was gesloten, òf het veel minder gunstige van 1667 tot uitgangspunt namen. Frankrijk kon onzen invoer niet missen; de

pogingen, om de Fransche zeevaart kunstmatig te verlevendigen, mislukten voortdurend; en zelfs tijdens de oorlogen bleven de Fransche havens, zij 't ook onder vele restricties, voor ons open. Marseille ontving een goed gedeelte der daar ingevoerde Levantsche waren bijna alleen door Nederlandsche schepen, de voor den scheepsbouw benoodigde materialen uit het Noorden en de

De Lakennering te Leiden: het drogen en scheeren der vachten.
Naar de schilderij van Isaac Claesz. van Swanenburg in het Stedelijk Museum te Leiden.

Poolzee kwamen er meestal op geen andere wijze aan, evenals het Portugeesche zout.

't Ging met onzen Franschen handel als met dien op Zweden: toen wij met dat land in 1675 in oorlog geraakten, werd door een tijdelijk verdrag de vrije vaart voor onze koopvaardijschepen, natuurlijk met verbodsbepalingen omtrent velerlei waren en onder zekere belemmeringen, behouden, tot groote ergernis der bondgenooten. Het belang van beide landen was hier gelijkelijk gemoeid. Maar de Zweden konden al evenmin de Nederlandsche producten missen als wij de Zweedsche, vooral het ijzer en koper,

en de oorlog, die door Denen en Brandenburgers met hart en ziel gevoerd werd, was voor ons maar een bijzaak, om zoo te zeggen, een noodzakelijk kwaad. Op de vernedering der Zweden waren wij al evenmin gesteld als op hun overwinning. Onze zeelieden deden in dien oorlog als altijd hun plicht, maar meer niet. De hartstochten kwamen door zulke zuiver politieke oorlogen niet in beweging.

De Lakennering te Leiden: het spinnen, haspelen en weven.
Naar de schilderij van Isaac Claesz. van Swanenburg in het Stedelijk Museum te Leiden.

Tolquaesties waren 't vooral, die onze betrekkingen met Denemarken bemoeilijkten en onze diplomaten zich deden afsloven, om, zonder nadeel voor den handel, goede vrienden met de lastige Deensche koningen te blijven. Want deze trokken een goed deel hunner inkomsten uit de tollen, die 't zij van den uitvoer uit Noorwegen, waar het meeste timmerhout, vooral scheepstimmerhout, vandaan kwam, 't zij van de vaart door de Sont geheven werden. Hadden zij geld noodig, dan namen zij altoos tot het middel van verhooging dier tollen hun toevlucht. Allerlei middelen werden beproefd, om daaraan een einde te maken, zelfs

afkoop, waarvoor het veilgeld moest dienen, dat van alle schepen, die naar de Oostzee voeren, in onze havens geheven werd. Waren 't echter alleen handelsquaesties geweest, een goede regeling zou zoo moeilijk niet zijn gevallen, maar de verbinding met allerlei politieke vraagstukken maakte bijna elke regeling weder te schande, want onophoudelijk moest onze diplomatie, gerugsteund door de zeemacht, tusschenbeide komen, wat bij den wedijver met Enge-

De Lakennering te Leiden: het spoelen, verven en afmeten der stukken.
Naar de schilderij van Isaac Claesz. van Swanenburg in het Stedelijk Museum te Leiden.

land en de voortdurende pogingen van Frankrijk, om door de geschillen in het Noorden zijn tegenstanders in moeilijkheden, zoo mogelijk in een oorlog te wikkelen en zoo voor de eigen plannen meer de vrije hand te verkrijgen, bezwaarlijk genoeg was. Eerst na 1688, sedert Engeland en Nederland samengingen, gelukte 't meer duurzame regelingen te treffen en de graan- en houtvaart van allen overlast te bevrijden. Des te ijveriger loerden de Fransche kapers op onze Oostzee-vloten, wier bescherming geen minder kosten veroorzaakte dan die der haringvisscherij.

In die dagen stond de handel op Rusland nog geheel op zichzelf, want het groote Oost-Europeesche rijk, dat al onder Peters voorgangers meer en meer in betrekking trad met het Westen, was nog altijd door Zweden en Polen van de Oostzee afgesloten. In het tijdperk vóór den Munsterschen vrede had die handel, zooals wij weten, een verbazende uitbreiding gekregen, en niets zou belet hebben, dat die zich verder ontwikkeld had, wanneer de Russische alleenheerschers dien niet allerlei beletselen hadden in den weg gelegd, door verbod van uitvoer van allerlei waren en nog meer door overdreven hooge tollen, vooral op waren, die door Rusland heen werden gevoerd.

Want 't was onzen kooplieden niet alleen te doen om het hout en het koper, de pelterijen, de kalk en potasch, en wat Rusland al meer opbracht (koren kwam er toen nog niet uit die streken), maar ook om de waren uit Centraal-Azië en bovenal uit Perzië, die over Astrakan werden ingevoerd. De Staten zelf deden hun best, den vrijen doorvoer van Perzische zijde van den Czaar te verkrijgen, maar meer dan eenige voorrechten aan de Perzische en Armenische kooplieden en dientengevolge een vermeerdering van invoer van zijde in Rusland kon niet verkregen worden. Welk een winst moest er niet op zulke waren worden behaald, wanneer 't voordeelig kon zijn, die over de Kaspische Zee en van daar heel naar Archangel te voeren, om daar ingeladen te worden! 't Is waar, dat de Perzische handel, hoewel door de Oostindische Compagnie niet verwaarloosd, toch weinig waren op de Nederlandsche markt wierp en de Engelsche concurrentie haar daar niet zelden te machtig was, terwijl de andere handelsweg uit Perzië, die over Aleppo, Smyrna of Constantinopel, wel veel korter, maar, bij de meestal vijandige verhouding tusschen Turken en Perzen, bij het gevaar van de zijde van Bedoeïnen en Kurden en bij de afpersingen der Turksche ambtenaren, al niet veel voordeeliger was.

Intusschen, hoewel de Moscovische handel nog van belang genoeg was, moet men daarvan zich geen al te groot denkbeeld

vormen. Na 1648 werden er zelden meer dan 22 à 26 schepen door de vaart op Archangel beziggehouden. Eerst na 1689, toen Peter alleenheerscher was geworden, werd dat anders. Geen trouwer vriend, geen ijveriger bewonderaar, tot in 't overdrevene toe, heeft het zeventiende-eeuwsche Nederland gehad dan dat

Peter de Groote.
Kopergravure van J. Houbraken.

wonderlijkste onder alle groote geniën, die staten hebben gesticht.

Toen brak er in Rusland een gouden tijd aan voor de Nederlanders. Bijna al de beletselen, die zijn voorgangers den uitvoer en den doorvoer hadden in den weg gelegd, werden opgeheven. Zelfs liet Peter toe, dat de Perzische zijde, in plaats van naar Archangel, naar de Oostzee-havens werd vervoerd, en hief hij de meeste monopoliën op, dat van den brandewijn alleen uitgezon-

derd. Dat was niet alleen om de Russen aan het gebruik van buitenlandsche waren te gewennen, want de invoer door de Nederlanders werd toen steeds sterker, maar vooral ook om de Nederlanders te nopen, zich in Rusland te vestigen, om als leermeesters op te treden van de in allerlei handwerk en kunst nog onbedreven

Nicolaas Witsen.
Zwartekunstprent naar en door P. Schenk (1701).

Russen. In al de industrieele inrichtingen, die Peter aanlegde, waren Nederlanders werkzaam; de scheepsbouw, zijn stokpaardje, was geheel in hun handen. Wat behoef ik hier te herinneren aan zijn eerste reis door Europa en zijn verblijf op de Zaandamsche scheepstimmerwerf of aan zijn nauwe betrekkingen met den invloedrijken en ook als geograaf beroemden Amsterdamschen burgemeester

Nicolaas Witsen, die, hoewel hij door persoonlijke ervaring de Russen als echte barbaren had leeren kennen, toch in den Russischen handel een goudmijn zag, die men zooveel mogelijk moest ontginnen. Toen later een goed deel der oostelijke kusten van de Oostzee in Russische handen was gekomen, droeg die bevoorrechting nog veel overvloediger vrucht. Toen kon Archangel worden verlaten en voeren de Nederlanders rechtstreeks door de Oostzee de Finsche golf binnen, naar de nieuwe Russische hoofdstad, naar het uit paleizen en hutten, kerken en werven bestaande Sint-Petersburg, dat, in Peters verbeelding reeds een ander Amsterdam, aan de Newa begon te verrijzen.

De waren uit het Noorden en Oosten vonden, dat weten wij, vooral aftrek in het Zuiden, waar Spanje, zooals ik boven al zeide, na den vrede van Munster een onzer grootste afnemers werd. Geheel uitgesloten waren de Nederlanders uit de Spaansche havens nimmer geweest, maar slechts onder vreemde vlag en als in 't geniep hadden zij er van 1603 tot aan het Bestand en later tot 1648 kunnen handelen. Het bekende tractaat van Marine van 1650 verzekerde den Nederlandschen schepen echter het vrije verkeer in alle Spaansche havens niet alleen, maar zelfs met alle havens van Spanje's vijanden, mits zij er geen contrabande invoerden. En contrabande bestond, volgens de vrijzinnige uitlegging, die er aan gegeven werd, uitsluitend in wapentuig en paarden, en niet in al die materialen, waar schepen van gebouwd en wapens van gemaakt konden worden, of die voor scheeps- en andere uitrusting dienden, zooals de andere mogendheden plachten te rekenen. Wel is waar, gaf dat niet zelden aanleiding tot moeilijkheden met Franschen, Engelschen en Portugeezen, die dergelijke ladingen, als zij naar Spanje bestemd waren, wèl aanhielden, maar met dat al werd de handel op Spanje een nieuwe bron van welvaart. Vooral ook omdat de Spaansche industrie en zelfs de Spaansche landbouw op verre na niet in de behoeften der bevolking kon voorzien. Zelfs al datgene, wat naar de Amerikaansche koloniën moest worden uitgevoerd, waarop geen

vreemde, ja geen particuliere handel was toegelaten, werd meestal uit Nederland aangevoerd. De haring en de zoutevisch, zoowel als de granen, die uit de Atlantische, de Noord- en Oostzee werden aangebracht, vonden van nu af in de eerste plaats hun weg naar Spanje; zelfs de kaneel, die de Oostindische Compagnie uit Ceilon aanvoerde, werd voor een zeer groot deel in Spanje verbruikt. En zoo was 't met de eigen gemaakte manufacturen der Nederlanders en met die, welke zij van elders verkregen. Daarentegen gingen de Spaansche wol en de Spaansche vruchten en ook olie en wijn en de kostbare voortbrengselen van Nieuw-Spanje en Tierra Firma (de noordkust van Zuid-Amerika), van Peru en Chili, de tabak uit Cuba en San Domingo, en de huiden uit de Mexicaansche hacienda's en de llano's van Venezuela (de Pampa's van Argentinië waren toen nog kwalijk bekend, laat staan door de tallooze kudden van later tijd bevolkt) in groote massa's naar Nederland. Als voortaan een zilvervloot te Cadix aankwam, was een deel der lading al vooruit aan Nederlandsche kooplieden verkocht. Ja, daarmede niet tevreden, werd er onder Spaansche vlag een rechtstreeksche smokkelhandel voor Nederlandsche rekening met de koloniën gedreven.

Ook in de Spaansche Nederlanden vonden onze producten ruimen afzet. Zout b.v. kwam daar, evenals in Frankrijk, meest uitsluitend uit Nederland, waartegen de Brabantsche en Vlaamsche wollen en andere stoffen hier veel werden afgezet. Doch voor onzen zeehandel had België door de voortdurende sluiting van de Schelde natuurlijk weinig te beduiden.

Met Portugal waren de betrekkingen lang niet zoo levendig. Eerst in 1669 werden de eindelooze geschillen voorgoed uit den weg geruimd, die een gevolg waren van de wonderlijke verhouding, waarin beide landen na de bevrijding van Portugal van het Spaansche juk waren geraakt. Wel was er in 1653, na het verlies van Brazilië, een voor Nederland zeer voordeelig tractaat gesloten, dat ons zelfs in het verloren land vrijen in- en uitvoer, den laatsten zelfs naar Portugal zelf, toestond, maar de strijd in

Oost-Indië belette het in-werking-treden er van tot tien jaren later. En intusschen had Engeland, de voornaamste consument der Portugeesche wijnen, reeds zóó vasten voet in dat land gevat, dat het, vooral nadat koning Karel II met een Portugeesche prinses was gehuwd, daar zelfs Frankrijk, den beschermer der Portugeesche onafhankelijkheid, geheel de loef afstak. En de vrije vaart op Brazilië werd weldra verboden. Trouwens, zij had niet veel voordeel opgeleverd, en het verfhout kwam voortaan eerst over Lissabon naar Nederland. Dat en het zout waren de voornaamste handelsartikelen. Het laatste werd in zekeren zin het monopolie der Westindische Compagnie, een schrale vergoeding voor de Braziliaansche waren. Het werd in vaste hoeveelheden tegen een vasten prijs door de Portugeesche regeering aan deze geleverd, of aan die particuliere kooplieden, welke het recht om zout te Sint Ubes te halen van de Compagnie hadden gekocht. 't Werd de gewoonte van vele schepen, die in ballast uit de Middellandsche zee kwamen, waar veel meer in- dan uitvoer was, om onder zulk een vergunning daar een retourlading zout in te nemen, dat dan van Nederland uit zijn weg vond naar de Oostzee, naar Frankrijk, zelfs naar Spanje, dat zelf, hoe dichtbij ook, geen zouthandel op Portugal dreef.

Lang nog handhaafde de straatvaart, die nu ook de Andalusische havens aandeed, haar ouden naam. De handel op Italië nam wel niet toe, maar die op de Levant scheen een zoo onuitputtelijke bron van welvaart, dat men hem hoe langer hoe zwaarder meende te mogen belasten, ter goedmaking der kosten der noodzakelijke bescherming tegen de Barbarijsche roofstaten. Want de geringe doeltreffendheid van de tochten, die de Ruyter en andere admiraals tegen de zeeroovers ondernamen, deed de Staten weldra weder hun toevlucht nemen tot het geven van geschenken of liever tot afkoop, en men was verplicht daar gedurig meer geld voor te besteden. Misschien geen eervol middel, maar zeker op het oogenblik het eenige. Zelfs Frankrijk, dat sedert Colberts optreden in de Middellandsche Zee over een indruk-

wekkende zeemacht beschikte, onder een zeeheld als Duquesne, (in 1675 en '76 hadden wij 't tot onze schade ondervonden) kon door krasse tuchtigingen, zelfs door het bombardement van Algiers van 1682, op den duur niet voorkomen, dat af en toe Fransche koopvaarders werden gekaapt, ja dat op Fransche kusten en eilanden werd geplunderd en zelfs menschen werden geroofd; in Spanje en Zuid-Italië was de kust nimmer veilig. Slechts verovering en blijvende bezetting der roofnesten kon daar voorgoed verbetering in brengen en daar was niet aan te denken. Zoo bleef afkoopen altijd nog maar 't beste. De dey's en bey's waren dan geïnteresseerd bij het onderhouden der verdragen. Kleine inbreuken daarop moest men zoo nauw niet nemen. Trouwens, in die dagen was 't met de veiligheid op zee overal pover gesteld, in West-Indië begonnen de Boekaniers en Flibustiërs een ware plaag te worden, waartegen niet alleen Spanje, maar zelfs Engeland niet veel vermocht. Zij werden bijna als een oorlogvoerende mogendheid erkend, en onbewimpeld kon menig avonturier vertellen, hoe hij onder hen verkeerd had. Er waren niet weinig Nederlanders onder, al waren de Engelschen en vooral de Franschen in de meerderheid. Aan dergelijke gevaren was men dus gewoon. En de vaart op de Middellandsche Zee lokte sterk, want zij bleef voordeelig, vooral ook door de vrachten tusschentijds. Zoo bleef dan ook de vaart op de Levant nog lang toenemen, en werden gedurig meer steden zetels van »kamers van directeuren" van den Levantschen handel, ook enkele die zelf geen zeevaart hadden, maar die veel naar de Levant uitvoerden. Doch 't allermeest bloeiden daardoor de Noord-Hollandsche steden, Hoorn vooral, dat wel 60, ja 70 schepen in die vaart had. Onze betrekkingen met de Porte bleven meest ongestoord; de oorlog tusschen Turkije en de Venetianen bracht daar geen nadeel aan toe. Onze gezanten te Constantinopel werden steeds gewichtiger personen; eerst slechts orateurs genoemd, later residenten, verkregen zij eindelijk den titel van ambassadeur. In den tijd van Willem III werd die post vervuld door Justinus Colyer, een man van grooten invloed

aan de Verheven Porte, die veel meer dan zijn Engelsche collega meewerkte, dat in het allerlaatste einde der eeuw de vredehandel tusschen den Sultan en den Keizer tot een goed einde kwam en die daarvoor van den laatste den graventitel verwierf. Een der aan gevolgen meest rijke gebeurtenissen der nieuwere geschiedenis, het begin van het afbreken van het Turksche rijk, had zoo onder Nederlandsche medewerking plaats.

De Walvischvangst.
Kopergravure van A. van der Laan naar S. van der Meulen.

Weinig minder belangrijk dan de koopvaart was de visscherij, die ook in dit tijdperk schatten deed verdienen. De haringvangst bleef altijd nommer een, maar daarmede kon, sedert het octrooi der Noordsche Compagnie niet meer vernieuwd werd, de vischvangst in het hooge Noorden in goede jaren haast wedijveren.

Walvischtraan bleef een begeerd artikel voor den scheepsbouw, en weldra kwam ook de robbenvangst op, die geen minderen

omvang verkreeg en tot op het midden der 18de eeuw, toen de Engelsche zeehandel elken anderen begon te overtreffen, een steeds toenemend getal schepen bezighield.

't Waren toen de gulden dagen van den scheepsbouw voor de kleine vaart, vooral aan de Zaan was die een hoofdmiddel van bestaan; nergens beter meende Czaar Peter dat vak te kunnen leeren. En de scheepsbouw trok daar andere bedrijven heen, de Zaanstreek werd het land der windmolens bij uitnemendheid; eerst vooral der houtzaagmolens, maar thans ook der olie- en pelmolens; haast geen fabrikaat, dat windkracht noodig had, werd daar niet vervaardigd. En deze fabrieken riepen weder andere in 't leven. De pellerij stond in nauw verband met de zeer bloeiende stijfselfabricage. Want terwijl het open land overal den wind vrij liet spelen, gaven de tallooze slooten en tochten, die in het groote water (een rivier kon men 't kwalijk noemen) de Zaan uitwaterden, gelegenheid voor gemakkelijk en snel vervoer. De papierfabricage, die door de refugiés een sterke uitbreiding had gekregen, begon er zich in die dagen ook te vestigen, en dat wilde toen al heel wat zeggen, want Nederland was sinds lang het land, waar het meest papier verbruikt werd, want nergens waren zooveel boekdrukkerijen, die niet alleen voor het eigen land, maar ook voor het

De Papiermaaker.
Uit J. Luiken *Het menselyk bedryf.* Amst. 1694.

buitenland werkten, voor Spanje b. v. werd haast alles hier gedrukt; zoodat het denkbeeld om het gedrukte papier nog eenmaal te belasten, hoewel er al van het onbedrukte belasting was betaald, volstrekt niet vreemd werd gevonden en niemand daarin een poging zag, om de pers aan banden te leggen. Trouwens, iets anders dan geld verkrijgen beoogde men met die lasten niet; slechts bij wijze van représaille werden van sommige artikelen van invoer uit enkele landen hooge rechten geheven, niet om te beschermen, maar om vermindering van lasten op eigen producten in den vreemde af te dwingen; zelfs met Spanje voerden wij op die wijze, kort vóór den Spaanschen Successie-oorlog, een tarievenstrijd, die vooral het arme België trof, en tegen Frankrijk greep men voortdurend naar dat wapen, hoe tweesnijdend het dikwijls ook bleek.

Toch begonnen zich in de tweede helft der zeventiende eeuw op dit zonnige tafereel donkere plekken te vertoonen. 't Waren niet uitsluitend de lofredenaars van het verledene, die beweerden dat in sommige takken de handel verminderde. Het verdiende geld werd niet altijd opnieuw in handel of nijverheidsbedrijf gestoken, men begon het reeds aan te leggen in verhandelbare aandeel- en schuldbewijzen; de Amsterdamsche beurs werd reeds mede een effectenbeurs. 't Waren de schuldbrieven van Holland en de Generaliteit vooral en de aandeelen der Oost-Indische Compagnie, die er zóó druk verhandeld werden, dat zij even goed een koers, een marktprijs, kregen als het koren en dergelijke veel verhandelde goederen. In het jaar 1672 werd die koers voor het eerst als een standaard der openbare meening aangemerkt, als een teeken hoe 't met het land geacht werd te staan. De keizerlijke gezanten in Den Haag, als wilden zij voorspellen in hoe nauwe financieele betrekkingen Nederland en Oostenrijk eenmaal staan zouden, gaven dien koers nauwkeurig aan hun hof op. Mettertijd begon die, evenals de koers van het geld en de wissels, tot soms op vrij ruime schaal aangelegde speculatiën aanleiding te geven, die meer geld tot zich trokken dan de goederenhandel. Maar de concurrentie van den effectenhandel deed op 't oogen-

blik nog geen ander bedrijf gevoelige afbreuk. 't Was meer een bewijs, dat men liever op gemakkelijker wijze geld zocht te verdienen. Eene zekere gemakzucht begint men hier en daar ook in den handel te bespeuren.

De kooplieden beginnen in de dagen na 1672 zoo nu en dan hartbrekende vertoogen tot de regeering te richten omtrent het verval van den handel, dat zij aan allerlei oorzaken, vermindering van rechten of verleenen van premiën in het buitenland enz., toeschrijven en dat hen noopt voor zich verlichting van lasten te vragen, vooral afschaffing van het veilgeld en verlaging van convooien en licenten. Zelfs begon hier, waar men haast alles aan den vrijen handel verschuldigd was, zoo nu en dan van bescherming voor enkele takken van nijverheid gesproken te worden. Niemand, die het toezicht op de nijverheid noodiger oordeelde dan de regeering van Leiden, die er altijd op uit was, om de draperie zóó te reglementeeren, dat het Leidsche fabrikaat boven elk ander uitmuntte in degelijkheid, maar die in de zorg voor haar lieveling dezen somtijds dreigde dood te drukken.

En somtijds begon men daardoor in zonderlinge moeilijkheden te komen. Al lang geleden hadden de Staten van Holland den invoer van zijden stoffen uit Indië beperkt, maar op den duur had de Oost-Indische Compagnie, die daaraan schatten verdiende, die beperking in ruime mate overtreden. Daar kwam in 1694 Haarlem met een betoog, hoe de Indische zijden stoffen het inlandsche fabrikaat van de markt drongen, hoe, bij het nieuwe octrooi, de aanvoer der Compagnie tot ruwe zijde moest worden beperkt. Maar de Compagnie beweerde niet ten onrechte, dat alleen het Indische fabrikaat in het buitenland dien aftrek vond, welke den uitvoer en dien ten gevolge ook haar aanvoer zoo had doen stijgen. Zoo kwamen de Staten in een moeilijk dilemma, totdat zij eindelijk besloten bij het nieuwe octrooi de Compagnie ernstig aan te manen op het belang der ingezetenen te letten bij den aanvoer harer waren en dien alleen tot zulke te beperken, welke aan de Nederlandsche nijverheid niet nadeelig waren!

En sommige takken der Nederlandsche nijverheid begonnen dat waarlijk noodig te hebben, hoewel 't dan nog de vraag was, of zij de concurrentie konden volhouden. Hoewel de zeventiende eeuw voor de meeste landen van Europa allerminst een zoo gezegende eeuw was als voor Nederland, begonnen toch in haar tweede helft in vele landen zich teekenen van nieuwe ontwikkeling te vertoonen, vooral op het gebied van landbouw en nijverheid. En vele konden daarbij grondstoffen verwerken, die niet, als bij de Nederlandsche nijverheid, van heinde en verre behoefden te worden gehaald, zoodat aan de Nederlandsche mededinging met goed gevolg het hoofd kon worden geboden. Daarenboven werd dit laatste met alle kracht nagestreefd door allerlei regeeringen; overal zochten deze door beperking van den invoer van Nederlandsche producten de eigen nijverheid te bevorderen. Ook hield Nederland op in sommige streken de algemeene bemiddelaar van het vervoer te zijn, wat natuurlijk schadelijk op den uitvoer van betrekkelijk duur vervaardigde artikelen moest werken, en oefenden ook de oorlogen, waarin Nederland gewikkeld was, een hoogst nadeeligen invloed uit op de handelsbetrekkingen en natuurlijk evenzeer op de nijverheid, wier afzet hierdoor beperkter werd. Nog werd die gestadige achteruitgang, welke in Nederland de achttiende eeuw, niettegenstaande

De Zyreeder.
Uit J. Luiken *Het menselyk bedryf.* Amst. 1694.

enkele tijdvakken van tijdelijke buitengewone welvaart, kenmerkte, niet recht gevoeld, maar de voorboden waren er toch reeds. En een element van welvaart, dat in andere landen voortdurend belangrijker werd, ontbrak hier haast geheel, de eigenlijke landbouw. Slechts een klein en lang niet het beste gedeelte van den bodem was daaraan dienstbaar. De Hollandsche boerenstand leefde bijna uitsluitend van de zuivelproductie. De korenbouw was van geen beteekenis en leverde weinig voordeel. De landheeren en pachters, die daarvan leven moesten, hadden niet zelden reden tot klagen. En in de andere provinciën, het Noorden en Zeeland uitgezonderd, was 't daar niet beter mede gesteld. 't Was een der vele redenen, die onzen landadel zoo weinig beteekenis deed hebben. Alleen de veeboeren hadden goede jaren in de gouden eeuw. De andere hadden 't niet beter dan in andere tijden.

Evenals met den handel stond het ook met de koloniën, niettegenstaande de Oost-Indische Compagnie nog steeds het geweldigste handelslichaam was, dat de wereld had gekend. Maar reeds dwong haar de ligging harer bezittingen tot het voeren van zware oorlogen, tot het in bezit nemen van aanzienlijke landstreken. Zij verloor hoe langer hoe meer het karakter eener handelscompagnie, werd hoe langer hoe meer de regeerdster van een wijd uitgestrekt Indisch rijk.

Vanzelf gaf de voortzetting van den strijd met de Portugeezen daar aanleiding toe. In 1644 had men in die streken (vooral om Ceilon werd er toen nog heftig gevochten) een langdurigen wapenstilstand afgekondigd en ook, zoo goed en zoo kwaad als dat daar mogelijk was, gehouden, ook toen de opstand der Brazilianen de betrekkingen tusschen de beide rebellen van Spanje hoe langer hoe moeilijker maakte. Maar toen die opstand na tien jaren gezegevierd had, was de oorlog, niettegenstaande alle pogingen om den vrede voorgoed tot stand te brengen, met nieuwe kracht door de Compagnie hervat. De partijen stonden nog minder gelijk dan te voren. Portugal kon niet veel doen voor zijn koloniën. Met moeite hield het den strijd vol tegen Spanje,

dat zelfs nu nog voor het kleine en arme en daarenboven slecht bestuurde land een overmachtige vijand was. Slechts buitenlandsche hulp hield het er tegen staande.

Maar in Indië stond het geheel alleen tegenover de Nederlandsche Compagnie, die nimmer rijker en krachtiger was en nimmer

Johan Maetsuyker.
Kopergravure van H. Bary naar I. Coeman.

over een zoo groote vloot en een voor dien tijd zoo talrijke krijgsmacht beschikte, die daarenboven bestuurd werd door uiterst bekwame en energieke mannen, onder de opperste leiding van een gouverneur-generaal als Johan Maetsuyker, een man, die wel is waar niet op één lijn met Coen kan gesteld worden, maar die toch zeker met van Diemen een dergenen is geweest, die 't meest

voor de blijvende vestiging van Nederlands gezag in Indië hebben gedaan.

Toch kostte de verovering van Colombo en het overige Portugeesche deel van Ceilon, in 1653 begonnen, groote inspanning en het leven aan den man, aan wien de overwinning vooral te danken was, Gerard Hulft. Maar toch, toen Colombo in 1656 was gevallen en weldra Rijklof van Goens het opperbevel op

Colombo.

Uit W. Schouten, *Oost-Indische Voyagie*. Amst. 1676.

Ceilon en de Indische kust bekwam, werd de verovering in weinige jaren voltooid en daardoor een der vruchtbaarste landen der aarde aan de bezittingen der Compagnie toegevoegd. Want niettegenstaande het binnenland aan den Maharadja van Kandy, die meestal onze bondgenoot tegen de Portugeezen was geweest, hoewel de betrekkingen met dien machtigen vorst lang niet altijd even vriendschappelijk waren, bleef behooren, de kaneellanden, waaraan Ceilon in dien tijd voornamelijk zijn groote beteekenis voor den handel verschuldigd was, waren, evenals vroeger aan

Portugal, thans aan de Compagnie gekomen. Weldra werd nu Negapatnam aan de kust van Coromandel door deze in bezit genomen en daardoor aan haar reeds talrijke factorijen op die kust

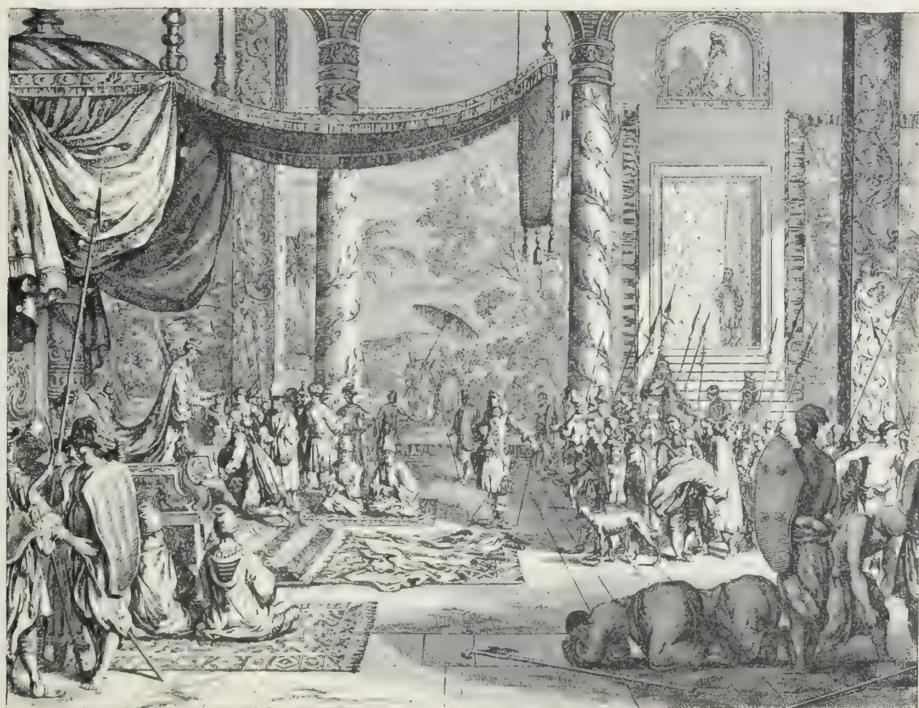
Gerard Hulft.

Kopergravure van A. Blooteling naar G. Flinck.

veiligheid tegen aanvallen van uit Malabar verzekerd, en daarop, in 1661, een begin gemaakt met de verovering van dit land, den eigenlijken zetel der Portugeesche macht. Slechts Goa gelukte 't niet te overweldigen, maar binnen weinige jaren vielen de sterkste

vestingen en beste havens der Portugeezen, Kotschin echter eerst na tweemaal belegerd te zijn, in de handen van van Goens.

Wel hadden intusschen de Portugeezen den strijd opgegeven, dien zij, slecht beraden, zich niet gehaast hadden al vroeger te eindigen, en gelukte 't ook aan de landprovinciën, die geen belang bij den oorlog hadden, de bekrachtiging van het vredesverdrag van Holland af te dwingen (wat tot groote moeilijkheden over de

Bezoek van Gerard Hulft bij den keizer van Ceilon (Kandy).

Naar een oude kopergravure.

staatsrechterlijke geldigheid aanleiding gaf), maar toen was 't al te laat. Toen de Compagnie de afkondiging van den vrede niet langer kon tegenhouden en Gouverneur-Generaal en Raden daar eindelijk last toe moesten geven, was er van het eenmaal zoo uitgebreide Indische rijk van Portugal niet meer over dan het onbeteekenend stukje, dat het nog bezit. Al het overige was in Nederlandsche handen.

Ook in den Archipel zelf begon het Nederlandsch gezag zich uit te breiden. De Molukken en de overige eilanden in het oosten

waren na veel strijd voorgoed geheel in ons bezit gekomen. Maar daar was ook de Nederlandsche naam gevreesd en berucht geworden door overdreven hardheid en het meedoogenloos uitroeien van al wat het gezag of het belang der Compagnie in den weg stond. Daar was 't vooral, dat de kloeke maar voor geen wreedheid terugdeinzende de Vlaming van Outshoorn zijn roemrijkste overwinningen bevlekte door onmenschelijke wreedheid.

Negapatnam.

Uit W. Schouten, *Oost-Indische Voyagie.* Amst. 1676.

Daar had de uitroeiing der nagelboomen niet alleen, maar ook der bevolking, die de teelt niet geheel wilde opgeven, plaats gehad. Daar kwamen de Hongi-tochten in gebruik, waardoor op listige wijs niet alleen de verboden teelt van specerijen werd nagespeurd en bij ontdekking zwaar werd gestraft, maar ook naar willekeur, al naar de bevelen uit het moederland en Batavia luidden, de geoorloofde teelt werd beperkt, zonder dat de inlanders er iets aan doen konden. Daar werd steeds angstvallig gewaakt tegen elk eigen verkeer der eilanden onder-

ling en daardoor een groot beletsel opgeworpen aan de ontwikkeling der bevolking, die even stelselmatig werd belet tot welvaart te komen, als zij door de Compagnie en haar dienaren (Nederlanders, Chineezen en inlanders) werd uitgeperst, als 't bleek dat er nog iets van haar te halen was. Daar werd steeds geregeerd alsof alleen de schrik eerbied voor het Nederlandsch gezag kon afdwingen. En dat niet zelden zonder noodzaak. Want zóó sterk was onze macht daar toen al gevestigd, en zoo overtuigd waren de inlanders daarvan reeds, dat men waarlijk geen enkele reden kon aanvoeren, waarom een dergelijk schrikbewind werd gehandhaafd. Maar de Nederlanders, die toen in Indië waren, schijnen een inlander kwalijk als een mensch beschouwd te hebben, zelfs een zoo ontwikkeld man als de geschiedschrijver Valentijn, een predikant nog wel en geen slechte of schijnvrome, achtte die daden niet verkeerd en meende, dat alleen op die wijze de inlander kon worden geregeerd. Daarbij deinsde men tegenover dezen niet terug voor de schandelijkste valschheid en ontzag zich evenmin, het aan inlandsche bondgenooten of vijanden gegeven woord te breken als verdragen te ontduiken of te vervalschen. Slechts zeer enkelen onzer aanvoerders, van Goens vooral, maakten in dit opzicht een uitzondering; de laatste strafte zelfs vergrijpen tegen den godsdienst van inlanders. Misschien wel alleen om

Rijklof van Goens.
Kopergravure naar M. Balen.

staatkundige beweegredenen, omdat zij inzagen, hoe duur dergelijk onmenschkundig gedrag tegenover de inlanders den Nederlanders in tijden van gevaar kon te staan komen. Hoe zwaar hadden deze er b. v. niet op Ceilon reeds meermalen voor moeten boeten, dat zij den machtigen Singaleeschen Maharadja gegronde reden tot toorn hadden gegeven! En kwam 't op een kamp van list tegen list aan, dan delfde de Europeaan haast zeker het onderspit tegenover den inlander, die hem even ver in geslepenheid en gewetenloosheid overtrof als hij 't dezen in energie en dapperheid deed. Wel konden de Nederlanders zeker zijn op den duur de zege te behalen, zoolang er alleen tegen den inlander te strijden was, maar hoeveel bloed en arbeid en schatten werden op die wijze niet nutteloos verspild!

Maar de Nederlander der zeventiende eeuw en ook wel van later tijd dacht zoo ver niet na. Als hij eenmaal in Indië was, dan scheen hem elk middel geoorloofd, om zijn doel te bereiken. Trouwens, 't waren maar zelden de besten, die er heen gingen. Zeer zeker ontbrak 't zelden aan bekwame leidslieden, soms mannen, die van den laagsten trap waren opgeklommen, zooals Caron, (die echter later, misschien juist daarom, zich achteruitgezet en mishandeld achtte en, in Franschen dienst getreden, een bitter vijand van de Compagnie werd), soms leden van aanzienlijke regentengeslachten als Hulft, en de Vlaming, meestal echter mannen uit den burgerstand, die naar Indië gegaan waren, omdat zij in den dienst daar sneller vooruit dachten te komen dan wanneer zij in het vaderland bleven. En ook onder de mindere ambtenaren der Compagnie ontbrak het niet aan kloeke mannen, maar niet weinigen van deze misten alle beschaving, inwendige zoowel als uitwendige. En voor zeer velen was de Indische dienst als 't ware het laatste redmiddel; de verloren zonen van goede familie bleven er steeds talrijk. En wat de mindere rangen betrof, het schuim der bevolking, zelfs van het buitenland, was nog goed genoeg, om de gelederen van de krijgsmacht der Compagnie te vullen. Wist de soldaat zich te onderscheiden, dan kon hij allicht een plaats bij

Cornelis Speelman.

Zwartekunstprent van A. Blooteling.

het bestuur verwerven en de weg tot rijkdom, eer en aanzien stond dan voor hem open. Maar ik behoef niet te zeggen, dat het gehalte van de dienaren der Compagnie op die wijze in 't algemeen bleef beneden dat peil van zedelijke superioriteit, 'twelk den inlander ontzag, eerbied en bovenal vertrouwen inboezemt, te lichter, omdat de verzoekingen in Indië zoo vele en zoo sterk waren en er betrekkelijk zoo weinig contrôle was. Wanneer men nagaat, hoe zelfs de beste dienaren der Compagnie uitsluitend voor het belang, in 't bijzonder het financieel belang, van deze zorgden en ook den last kregen, om dat altijd op den voorgrond te stellen, dan kan men begrijpen, hoe de minder goede moesten doen.

Trouwens, 't was nergens beter gesteld. Europa loosde in de overzeesche landen als 't ware al wàt geen plaats meer in Europa zelf vond. Men moet dat steeds in het oog houden, als men de geschiedenis der vestiging der Europeesche macht in de overige werelddeelen bestudeert; men wachte zich wel vooral daar onzen negentiende-eeuwschen maatstaf aan te leggen aan de zeventiende-eeuwsche menschen!

Nog lang bleef Java eigenlijk buiten ons gezag. Toen wij reeds in den geheelen Archipel (ook Macassar was eerst door van Dam, later, in 1667, door Speelman na veel strijd onderworpen, terwijl op Sumatra van der Laan in 1659 den sultan van Palembang dwong ons oppergezag te erkennen) en op vele plaatsen daarbuiten meester waren geworden en alle mededingende Europeesche machten hadden verdreven, waren daar nog maar enkele punten in ons bezit. Maar tegen het einde der eeuw werd dit anders. In Bantam gaf de strijd tusschen Sultan Agong en zijn zoon niet alleen gelegenheid, om den Nederlandschen invloed aanmerkelijk uit te breiden, maar zelfs om de Engelschen voorgoed van daar te verdrijven. En nog veel grooter aanwinst was in het midden en oosten van het groote eiland verkregen, waar het groote rijk van Mataram ten val neigde. De in 1675 begonnen opstand van Troenå Djåjå gaf daar gelegenheid tot een inmenging, die het begin is geweest van de vestiging van het rechtstreeksch Nederlandsch gezag over Java. Eerst waren

't slechts voordeelen van schijnbaar uitsluitend commercieelen aard, die door den keizer aan de Compagnie ter belooning van haar bijstand werden verzekerd, maar het bij het verdrag van 1677 verkregen verlof, om overal, waar de regeering te Batavia zou goedvinden, factorijen te stichten, was eigenlijk reeds een begin van onder-voogdij-stelling, en weldra, nog in hetzelfde jaar, werd

Batavia.
Uit J. Nieuhof, *Zee en lantreize door Oost-Indië.* Amst. 1682.

door den nieuwen keizer, die slechts door Nederlandschen bijstand op den troon kon blijven, het geheele oude rijk van Jacatra in vollen eigendom aan de Compagnie afgestaan en ook Samarang daaraan toegevoegd, zoodat het van het groote rijk losgescheurde Cheribon, van twee zijden door Nederlandsch grondgebied begrensd en zoo goed als geïsoleerd, in 1681 onder het protectoraat der Compagnie kwam. 't Was vooral aan de bekwaamheid en de

energie van Speelman te danken, dat die resultaten verkregen werden. Met Maetsuyker en van Goens vormt deze het driemanschap, dat in die dagen de vestiging van ons gezag over Java verzekerd heeft.

En feitelijk was ook de keizer van Mataram, (die al Soesoehoenan begon genoemd te worden) reeds een vasal der

Batavia.
Uit J. Nieuhofs, *Zee en lantreize door Oost-Indië.* Amst. 1682.

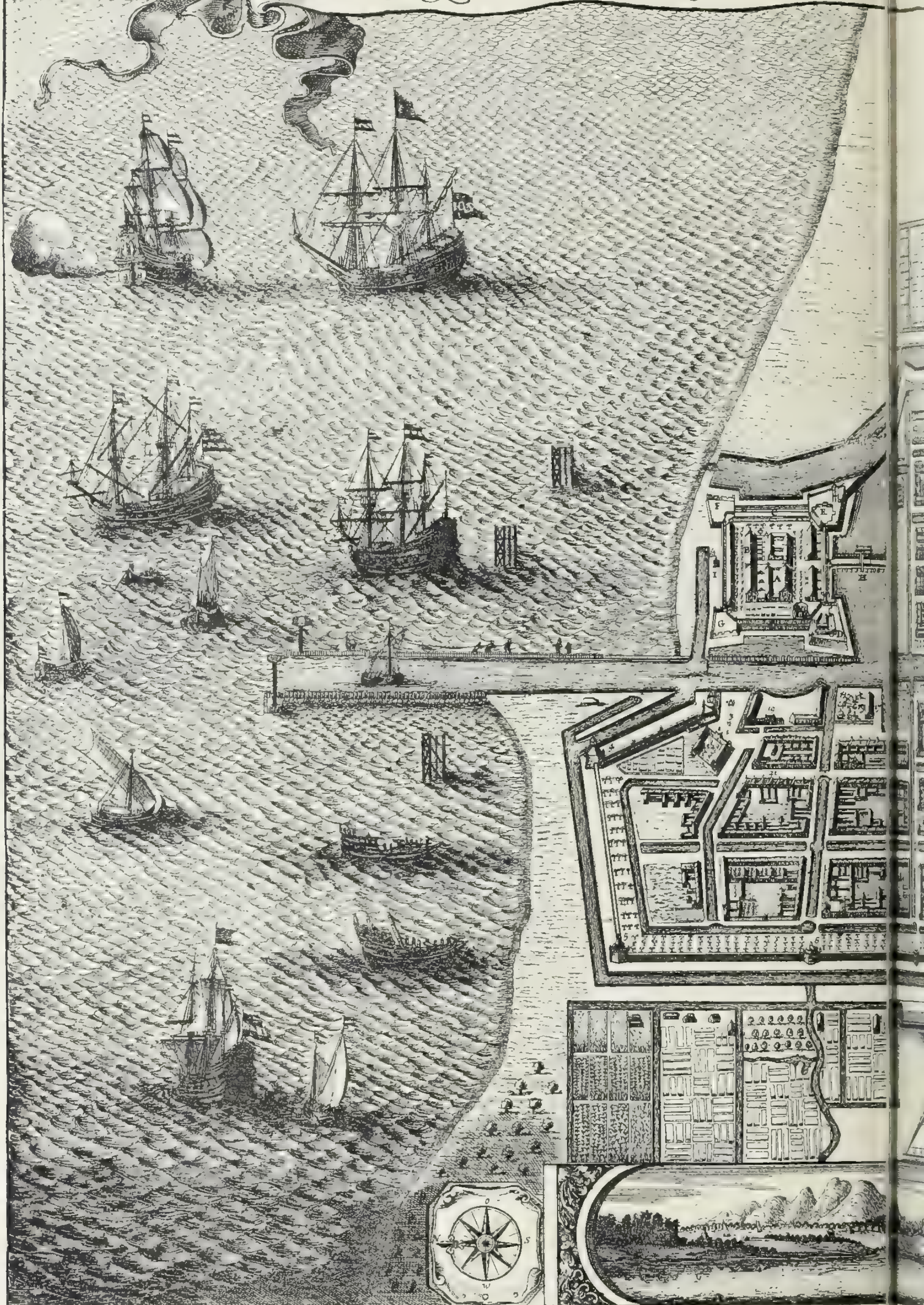
Compagnie geworden. Een vaste gezant in zijn hoofdstad hield voortaan de regeering te Batavia van alles op de hoogte wat hij deed, en 't gelukte hem te minder het juk af te schudden, daar sedert 1684 de opstand van den Baliër Soerapati de zwakheid van zijn gezag nog meer aan den dag deed komen. Ook hier gaf de onbeschaafdheid en onhandigheid der Nederlandsche bevelhebbers aanleiding tot steeds nieuwe moeilijkheden, die bij betere kennis van den inlander, bij beter begrip van 'tgeen ook dezen

verschuldigd is, gemakkelijk vermeden hadden kunnen worden. Maar hoewel 't niet aan pogingen van de zijde der inlandsche vorsten ontbrak, om zich aan de macht der Nederlanders te onttrekken, en 't niet vóór diep in de achttiende eeuw was, dat de door ons erkende Soesoehoenan meester in zijn rijk kon heeten,

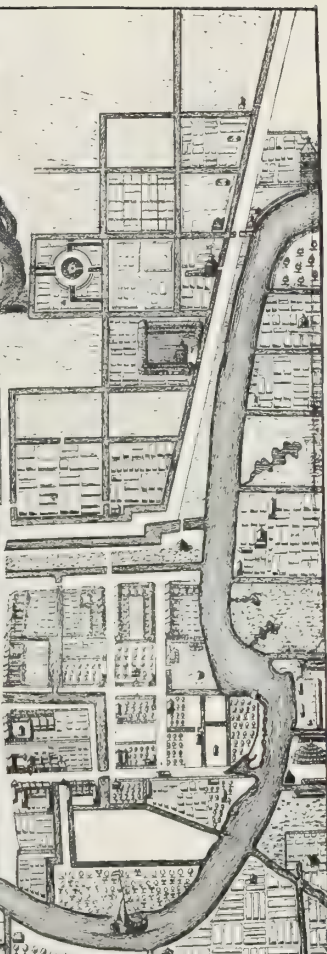
Het wedervaren der Hollanders op Formosa.
Kopergravure van C. de Pas (1661).

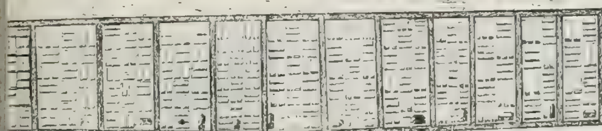
voor zoover zijn schijngezag nog dien naam verdiende, de zege bleef aan de Nederlanders en hun gezag werd voorgoed gevestigd over het geheele eiland. Deze eerste Java-oorlog, welks eindelooze wisselingen ik hier natuurlijk niet kan nagaan, bracht een geheele verandering in het karakter der Compagnie, die nu niet alleen koopman, maar ook landbezitter werd en voortaan groote landstreken in eigen naam beheerde. De luister van haar naam en

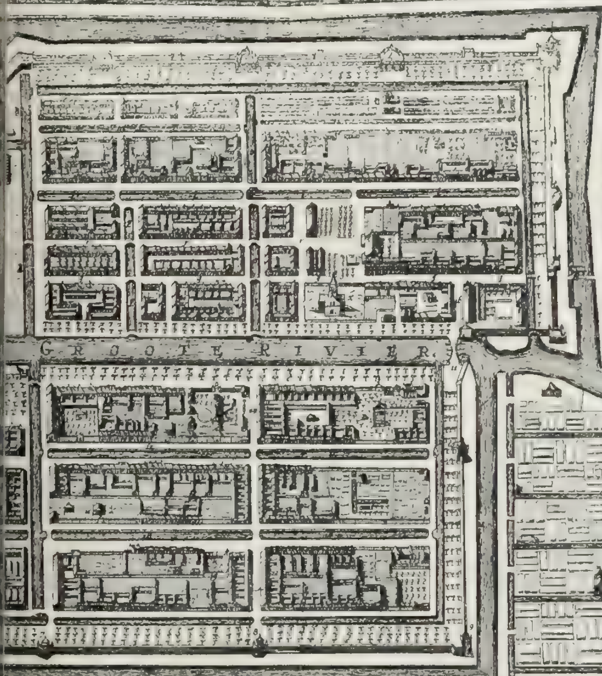

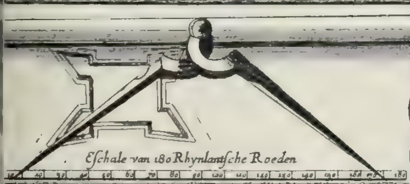
Plattegrond

Batavia in 1681.

die van Nederland werd daardoor zonder twijfel in Indië verhoogd, maar niet minder zeker kreeg zij daardoor lasten te dragen, die haar als handelslichaam veel te zwaar vielen. En toch, handelslichaam wilde en moest zij in de eerste plaats zijn. Haar ondernemingen waren geen van alle begonnen om landen te veroveren maar om zich van den alleenhandel in die landen meester te maken. Daarom alleen waren Ceilon en Malabar veroverd. En ook om het handelsbelang had de Compagnie getracht Formosa onder haar gezag te brengen. Want dat eiland was het beste station voor den handel op China en Japan. Maar daar werd de Compagnie door haar toen anders spreekwoordelijk geluk verlaten. Reeds in 1662 werd het door den Chineeschen zeerooverhoofdman Coxinga overweldigd. Het verlies van het schoone en vruchtbare en zoo uitnemend gelegen eiland was te ergerlijker, omdat het even als dat van Brazilië bovenal aan plichtverzuim en roekeloosheid was te wijten. Maar nòch de regeering te Batavia, nòch de Heeren Zeventien schijnen zich dat verlies of dien smaad bijzonder te hebben aangetrokken, en er werd zelfs geen ernstige poging gedaan om het te herwinnen, zoodat er van ons bezit van Formosa niets is overgebleven dan de Hambroek-legende, gelukkig een veel minder ergerlijke verdraaiing der waarheid dan die, welke van den Broek eenmaal over zichzelf had weten te verspreiden, maar slechts een verkeerde voorstelling, evenals het gewone verhaal over Albrecht Beylinck. Want evenals diens heldenmoed ophoudt ons te verbazen, als wij weten, dat hij terug moest keeren, omdat hij zijn losgeld niet tijdig bijeen had kunnen krijgen en allerminst vermoeden kon welk lot hem wachtte, zoo vermindert ook onze bewondering voor Hambroek, als wij vernemen, dat hij niet gedood werd (en dus zeker nog minder vreezen moest gedood te worden), omdat hij den gouverneur Coyet niet tot de overgave kon bewegen, maar omdat Coxinga hem evenals eenige ambtgenooten verdacht van oproer te stoken onder de Formosanen en eerst eenigen tijd na zijn, niet dan onder waarborg van zijn gevangen gehouden huisgezin, veroorloofd bezoek aan het fort Zeelandia. Maar ik wil

allerminst hier critiek oefenen, anders zou ik er op wijzen hoe opmerkelijk het is, dat van Kampen in zijn te zeer vergeten werk: De Nederlanders buiten Europa dit laatste vermeldt en toch van Hambroek als van den Nederlandschen Regulus spreekt!

Hoe 't zij, de Compagnie bleef voortaan in de Chineesche wateren alleen als koopman optreden. En schatten heeft zij zeker daarmede verdiend, evenals met den Japanschen handel, op hoe kleine schaal en onder hoe vernederende vormen die ook gedreven moest worden. Want wat men ook beproefde, de Japansche regeering handhaafde met ijzeren gestrengheid de beperking tot het enkele eilandje Decima, dat haast als een gevangenis voor de dienaren der Compagnie kon gelden, en bleef steeds ook den aan- en uitvoer tot de lading van een enkel schip beperken. Maar toch werd er vrij aanzienlijke winst behaald, want de Nederlanders behielden er het monopolie en konden voor Japansche waren elken prijs stellen, dien de liefhebbers in Europa betalen wilden. En niet minder voordeelig bleek de handel op het vaste land van Indië, en niet alleen omdat daar zooveel voor de Europeesche markt vandaan gehaald werd, maar vooral, omdat deze in de behoeften aan rijst en kleedingstoffen van de Javanen en Maleiers voorzag. De rijstbouw werd toen op Java nog niet op zoo groote schaal uitgeoefend als later. Suiker was er echter reeds een hoofdproduct, waarvan de Compagnie zich in 1677 zoo goed als den alleenhandel verzekerde. Ook verder bleef deze getrouw aan het stelsel, om den handel tusschen de verschillende deelen van haar gebied zooveel mogelijk aan zich te houden; waar zij dezen aan de binnen haar gebied wonende Chineezen toeliet, geschiedde dit niet dan tegen hooge vergunningsrechten. Voor de Europeesche markt waren nog altijd de specerijen, de peper, de muskaatnoten, de kruidnagelen en, sedert de verovering der Ceilonsche kusten, de kaneel hoofdzaak; die konden bijna nergens elders gekocht worden dan in Nederland. Nog was de Compagnie niet begonnen, om, als in later tijd op Java, voor de Europeesche markt gewassen te doen telen, die daar oorspronkelijk niet te huis behoorden en

daar, evenals op de specerij-eilanden plaats had, de bevolking tot die teelt tegen bepaalden prijs te dwingen.

Een in 't vervolg zeker uiterst belangrijke gebiedsuitbreiding, maar die vooralsnog weinig de aandacht trok, was de vestiging eener Nederlandsche volkplanting aan Afrika's zuidelijkste punt, de Kaap de Goede Hoop. 't Was echter allerminst de bedoeling der bewindhebbers, daar een Afrikaansch Nederland te stichten,

Kaap de Goede Hoop.
Uit W. Schouten, *Oost-Indische Voyagie*. Amst. 1676.

zij wilden niets dan een station vestigen voor haar schepen, die op de lange reis dringend behoefte hadden aan ververschiug. Vandaar dat er willens en wetens zoo weinig partij getrokken werd van deze eenige gelegenheid, om vergoeding te vinden voor het verloren gaan van Brazilië en Nieuw-Nederland, dat van Riebeek zich met zulke kleine resultaten moest vergenoegen en van der Stels plannen, om de kolonisatie uit te breiden, zoo weinig ondersteuning vonden. Eerst toen aan een aantal refugié's gelegenheid werd gegeven aan de Kaap tot nieuwe welvaart te komen, nam

het getal kolonisten daar eenigermate toe en begon men eenigszins partij te trekken van de onuitputlijke hulpbronnen van het kostelijke land, dat men zonder moeite in bezit kon krijgen en, wat meer zeide, ook kon houden, zonder gevaar van de zijde van andere natiën. Evenwel, men valle den Nederlanders dier dagen daarover niet hard en allerminst de Compagnie, die waarlijk al

Kaap de Goede Hoop.
Uit W. Schouten, *Oost-Indische Voyagie.* Amst. 1676.

meer dan genoeg grondgebied bezat. Want ook de volkplantingen in Amerika werden niet gesticht, omdat de koloniseerende staten hun ingezetenen nieuwe landen over de zee wilden verschaffen, maar alleen omdat men daar producten kon telen, die het moederland rijk konden maken.

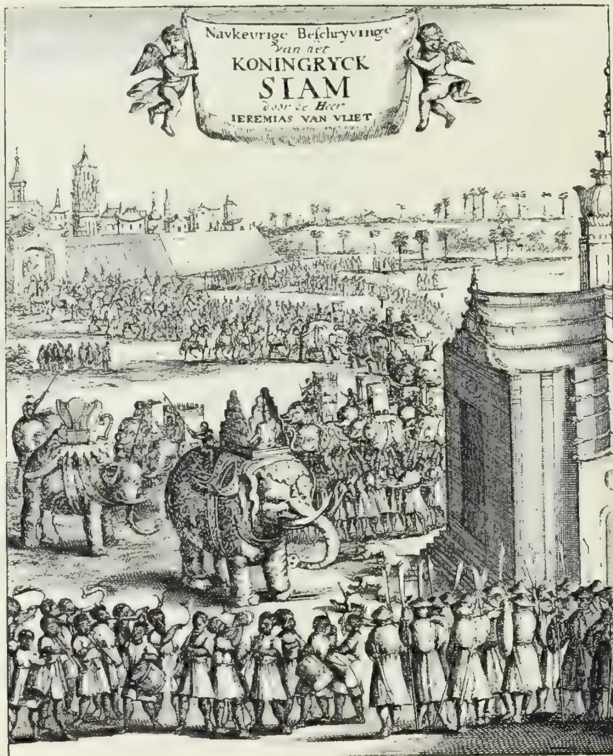
Zooals tegen het einde der eeuw de zaken stonden, bezat de Compagnie den alleenhandel in den geheelen Archipel, op Ceilon en op Japan en een zeer groot aandeel aan dien op Voor-

en Achter-Indië, Perzië en China. Zij was zoo goed als de erfgename der Portugeezen geworden, terwijl aan de mededinging der Engelschen met goed gevolg het hoofd werd geboden. Zij bemiddelde bijna het geheele verkeer tusschen Voor- en Achter-Indië, tusschen de kusten van Malabar en Coromandel, tusschen Perzië en Indië, tusschen China en Japan en de zuidelijk en westelijk daarvan gelegen landen. Overal, van den Ganges tot kaap Comorin en van daar tot aan de Perzische golf, had zij haar factorijen op de Indische kusten. Slechts enkele Engelsche, Portugeesche en Fransche factorijen, later ook een enkele Deensche, lagen daar tusschen in. Ook in Arrakan en Pegu, in Siam en Tonkin vond men haar nederzettingen. Een stuk der westkust van Sumatra was zoo goed als onderworpen, op een aantal punten van de Oostkust was zij meester. Alleen met het vroeger zoo bevriende Atjeh waren de betrekkingen afgebroken en in Benkoelen hadden de Engelschen zich vastgezet. Maar daar de Compagnie straat Soenda gesloten kon houden en het bezit van Malakka den anderen toegang tot den Archipel zoowel als naar China vrijwel afsloot, was daarvan geen groot gevaar te duchten. Evenmin hadden de groote plannen van Lodewijk XIV of liever van Colbert, om door de Fransche Oost-Indische Compagnie zich

Jan van Riebeek.
Naar een oud schilderij.

een aandeel, natuurlijk zooveel mogelijk het leeuwenaandeel, in den Indischen handel te verzekeren, een goed gevolg. Alleen het door ons verlaten Mauritius werd voor Frankrijk een kostbare bezitting. Het toen ter tijd gestichte Pondicherry, dat in 1693 in onze handen viel, maar bij den vrede van Rijswijk werd teruggegeven, kreeg eerst later beteekenis en minder voor den handel dan wel

Titelprent eener beschrijving van Siam.

voor de tijdelijke vestiging van het Fransche oppergezag in Indië. Slechts in 1672 schenen Ceilon en de Indische factorijen van Fransche zijde ernstig bedreigd te zullen worden. Doch de ter verovering der Nederlandsche bezittingen onder de la Haye afgezonden expeditie was veel te zwak en vond daarenboven in van Goens een tegenstander, tegen wien zij allerminst was opgewassen. Kenschetsend is 't voor het zelfvertrouwen der Neder-

landers, dat zij van dien strijd, die in sommige kringen ernstig genoeg werd opgevat, zelfs geen melding, anders dan in 't voorbijgaan, maakten. Evenmin hadden de pogingen der Franschen, om in Siam en Tonkin bondgenooten te vinden, goed gevolg, hoe doeltreffend overigens in die dagen de werkzaamheid der Fransche Jezuïeten ook in het verre Oosten, in 't bijzonder in China, was.

Met Engeland verboden sedert 1674 de omstandigheden elke

Malakka.
Uit W. Schouten, *Oost-Indische Voyagie*. Amst. 1676.

eenigermate vijandige mededinging, en behalve de quaestie, wie in Perzië en aan het hof van den Grooten Mogol (het rijk van Babers afstammelingen had toen onder Aureng Sahib zijn laatste dagen van grootheid, hoewel de Indische anarchie, waaraan eerst door de Engelschen in deze eeuw een einde is gemaakt, reeds weder begonnen was) den concurrent de loef zou afsteken, waren er geen moeilijkheden meer tusschen beide handelsmogendheden. Het belang van Bombay viel nog niet in het oog, en Calcutta was vrij wat onbeteekenender dan de Nederlandsche factorijen aan Hoeghli en Ganges.

Als handelslichaam beleefde de Compagnie dan ook gulden dagen, al werd zij, vooral door de Java-oorlogen, gedwongen een grooter aantal krijgs- en zeevolk in dienst te houden dan haar lief was. Zij had in 1662 niet minder dan 140 schepen, die ook voor den oorlog konden dienen, en meer dan 25000 man in dienst. Geen wonder dan ook, dat zij, niettegenstaande enkele jaren van buitengewone verdienste, gemiddeld maar 17 percent kon uitdeelen, een rente evenwel, die ook toen zóó hoog werd geacht, dat haar aandeelen in 1663 tot 470 percent verkocht werden. De winst, die zij in Europa behaalde, bleef enorm. De aangevoerde waren brachten niet zelden drie- of viermaal den inkoopsprijs op, wat bij vloten, die soms een lading aanbrachten, welker verkoopwaarde op 14 millioen gulden geschat werd (eens, in 1697, zijn 't zelfs 20 millioen geweest, terwijl de inkoopsprijs toen maar 5 millioen had bedragen), buitengewoon ruime winsten verschaften, zoodat er nog groote sommen, op den duur wel 40 millioen, als reservefonds konden worden teruggelegd. De uitdeelingen bleven echter hoogst wisselvallig: in 1671 bedroeg zij 65 percent, maar daar stonden jaren tegenover, dat er in 't geheel geen dividend was. De inrichting der Compagnie bleef overigens geheel dezelfde. De Kamer van Amsterdam, die sterk onder den invloed der stadsregeering stond, bleef verreweg de machtigste en rijkste. Ook het bestuur in Indië onderging geen veranderingen. Veel hing af van den persoon van den gouverneur-generaal. Geen hunner heeft zoo lang het bewind gevoerd als Maetsuyker, onder wiens beleid de Compagnie in vele opzichten haar bloeitijd beleefde en die zoo goed als onbeperkt meester was weten te worden, door alle posten van gewicht aan zijn vrienden en beschermelingen te verschaffen, terwijl hij toch met de bewindhebbers op goeden voet wist te blijven. Trouwens Maetsuyker was vóór alles diplomaat: dit had hij op Ceilon bewezen, waar hij alle begane fouten had weten goed te maken zonder bloedstorting.

Van Goens voldeed veel minder, hoezeer hij zich ook bij de

verovering van de Portugeesche bezittingen had onderscheiden. Daarentegen was Speelman niet veel minder gelukkig in het opperbestuur dan in den oorlog.

Een verbazend veld van operatiën moest door den gouverneur overzien worden. Van de Kaap de Goede Hoop en den Perzischen zeeboezem tot Japan en Nieuw-Guinea stond alles onder zijn toezicht. Hij moest evenzeer staats- als koopman zijn, even zoo goed volleerd in alle diplomatische intrigues als in het beleid van den oorlog en de financiën. De onder-gouverneurs en de tijdelijke hoofden van aanzienlijke expeditiën, die meestal den titel van generaal voerden en niet zelden raden van Indië waren, moesten evenzeer mannen zijn, die zoowel in krijgszaken als in zaken van koophandel en diplomatie en in burgerlijk bestuur doorkneed waren.

Voor de inlandsche bevolking deed de Compagnie niets, alleen de zending kon zij niet geheel verwaarloozen. Maar hoe dat ging, blijkt uit de wijze, waarop men na de verovering van de kust van Malabar en van Ceilon te werk ging, toen de door de Portugeezen tot het christendom bekeerde bevolking beroofd werd van alle geestelijke leiding, daar de talrijke katholieke geestelijkheid gedwongen werd het land te verlaten en in de plaats daarvan de zielzorg werd overgelaten aan de ziekentroosters, onder toezicht van enkele predikanten. Onder de laatsten waren mannen van verdienste, maar toch niet zelden ook zulke, die in het moederland geen kans hadden gezien een eerlijk bestaan te vinden en wier leven soms zelfs niet vrij van aanstoot was. Vooral konden zij niet nalaten mede te doen in dien wedijver in overdaad en statie, welke den dienaren der Compagnies een niet benijdbare reputatie verschafte, vooral als men bedenkt, hoe klein de eigenlijke traktementen waren. De zoogenaamde ziekentroosters, die onder hen werkzaam waren, stonden veelal niet boven het peil van beschaving van het krijgs- en zeevolk, dat aan hun zielzorg was aanbevolen. Zij genoten niet de minste achting en werden geheel behandeld als gemeene soldaten. Trou-

wens, zij maakten 't er naar en werden niet zelden evenals deze aan den lijve gecorrigeerd. Alleen op sommige eilanden, zooals op Amboina en een tijdlang op Formosa, werd een gedeelte der bevolking christen; meestal bekommerde de Hooge Regeering, zooals het opperbestuur te Batavia gewoonlijk werd genoemd, zich echter zoo goed als volstrekt niet om den godsdienst, en voor de mogelijke vruchten van het werk der katholieke zending had zij in 't geheel geen oog. Geen wonder, dat de Mohammedanen ons bestuur dan ook verre boven dat der Portugeezen stelden, die in hun ijver voor den godsdienst zoo ver gingen van allen niet-katholieken allerlei beletselen in den weg te leggen, tot groote schade van den handel. De inquisitie was te Goa al even machtig als te Lissabon.

Niemand dacht er aan de inlandsche bevolking te beschermen tegen de knevelarij der inlandsche ambtenaren en Chineezen en den inlandschen vorsten stond men toe, hun onderdanen zooveel te verdrukkken als zij wilden. De op den duur vrij talrijk geworden klasse der halfbloed-Europeanen werd niet veel beter behandeld dan de inlanders.

Trouwens het geheele bestuur der Compagnie had als hoogste richtsnoer het financieel belang der Compagnie. Het diende een handelsinstelling en was slechts uit nood een landsregeering.

In scherpe tegenstelling met haar Oost-Indische zuster stond de West-Indische Compagnie. Hoewel met niet geringer kapitaal begonnen, was zij nimmer tot bloei als handelsinstelling gekomen. Zij moest, om daartoe te geraken, beginnen met koloniseeren of met het in bezit nemen van volkplantingen van andere volken. Want nergens waren in Amerika inlandsche staten, waarmede geregelde betrekkingen konden worden aangeknoopt, zooals in Oost-Indië het geval was. Nergens was er ook een inlandsche bevolking, die gewoon was de producten harer nijverheid en van haar landbouw te verkoopen of tegen de voortbrengselen van andere landen in te ruilen. Haar eerste ondernemingen waren dan ook aanvallen op Spaansche of Portugeesche volkplantingen; later

kwam daarbij de vestiging van enkele koloniën op kleine schaal. Maar het eerste leverde maar zelden groote winst, het andere in den beginne eerder verlies. Slechts de verovering der Zilvervloot hield haar in die dagen staande. Eerst toen zij zich voorgoed in

Johan Maurits van Nassau.
Kopergravure van C. van Dalen naar G. Flinck.

Brazilië had vastgezet en hier en daar de Portugeesche kolonisten zich onderwierpen en tegelijkertijd daarnaast Nederlandsche zich vestigden en zij daarenboven in Johan Maurits van Nassau een uitnemend bestuurder had verkregen, kon een tijd van voorspoed aanbreken. Maar juist toen die begon, toen de veiligheid der nieuwe

bezitting tegen de aanvallen van Spanje voldoende verzekerd was, brak de opstand van Vieira uit, die, na tien jaar strijden en tobben, het opgeven der kolonie ten gevolge had. Aan de Compagnie bleef toen niets over dan de handel op Afrika, waar zij krachtens haar octrooi een geheele reeks factorijen had overgenomen en een aantal andere had veroverd, en die op Noord-Amerika en de eilanden in West-Indie, waarvan zij achtereenvolgens verscheidene in bezit gekregen had. Maar de beide Engelsche oorlogen brachten haar den genadeslag toe, daar bij deze een goed gedeelte harer bezittingen verloren ging, die wel weder grootendeels terug werden gegeven, maar niet dan nadat door haar verlies de handel zoo goed als vernietigd was. Daarenboven had zij op haar gebied een voortdurenden kamp te voeren met andere volken, Denen, Zweden, Franschen en Engelschen, en niet het minst met Nederlandsche lorredraaiers, schepen van andere reederijen, die, tegen het octrooi der Compagnie in, op het gesloten gebied handel dreven, 't zij, als in Afrika, met de inlandsche bevolking, met wie een wel niet omvangrijke maar zeer voordeelige ruilhandel (want voor anderen was zij niet ontwikkeld genoeg) plaats had, 't zij met de kolonisten. Hoe langer hoe meer geraakte zij in verval, slechts met opgenomen kapitaal kon zij nog schepen uitrusten en handel drijven. Het monopoliestelsel, dat in Oost-Indië, zoo voortreffelijke resultaten leverde, dank zij geheel bijzondere omstandigheden, toonde hier reeds toen zijn onbruikbaarheid. Toen bij den vrede van Breda Nieuw-Nederland verloren bleef en het gebied der Compagnie dus nog meer beperkt werd en verder alle plannen om haar van haar millioenen schulden te verlossen, onuitvoerbaar bleken, bleef er niet anders over dan haar te ontbinden. Dat geschiedde dan ook in 1674, dus nadat de Compagnie ongeveer een halve eeuw bestaan had.

Zoo was het einde van een handelslichaam, dat eenmaal zoo grootsche verwachtingen had opgewekt en ook werkelijk een korten tijd aan die verwachtingen scheen te beantwoorden.

Maar het was van den beginne af aan op een verkeerden grondslag gevestigd en voor de groote afwijkingen, die men zich daarbij veroorloofd had van de plannen van haar genialen ontwerper, werd men door de droevige uitkomst haast al te zwaar gestraft. Wsselinx was gewroken. Maar door Nederland was een zwaar verlies geleden, te zwaarder omdat het niet te herstellen was. Gelukkig, dat het geschiedde in een tijd, toen het sterk genoeg was, om zelfs zulke zware verliezen te lijden, zonder er bij onder te gaan.

In de plaats der te niet gegane Compagnie werd in het volgende jaar een nieuwe maatschappij opgericht, maar op veel beperkter schaal. Haar monopolie gold slechts voor de Afrikaansche kusten en de eilanden en landen in West-Indië tusschen den Kreeftskeerkring en ongeveer de breedte der Kaap de Goede Hoop. Overigens was alle vaart vrij. Suriname, Berbice en Essequebo maakten met Curaçao en enkele andere eilanden en de vestigingen op de Afrikaansche kusten haar voornaamste bezittingen uit, gedeeltelijk verkregen uit de nalatenschap harer voorgangster, gedeeltelijk ook door bijzondere omstandigheden.

In Guyana toch, het vruchtbare maar heete land tusschen het stroomgebied van den Orinoco en dat van de Amazone, de eenige streek op het Zuid-Amerikaansche, of laat ik liever zeggen West-Indische vasteland, dat niet door Spanjaarden of Portugeezen bezet was, hadden Franschen, Engelschen en Nederlanders om strijd zich zoeken te vestigen. Daar hadden aan de Commewijne in het eigenlijk Cayenne zich beurtelings Engelschen en Franschen, eindelijk ook Nederlanders gevestigd, welke laatste volksplanting grootendeels uit Joden, Nederlandsche en Italiaansche, bestond, die onder het gezag der West-Indische Compagnie stonden. Maar de Franschen verdreven hen, waarvoor de Nederlanders echter schadeloos gesteld werden door het bezetten der naburige Engelsche volksplanting Suriname, over wier bezit en bestuur evenals over dat der naburige koloniën Berbice en Essequebo, de eerste grootendeels, de laatste geheel een Zeeuwsche nederzetting, voortdurend tusschen de Compagnie en de provincie Zeeland

twist was. Trouwens de staatsrechterlijke toestand dezer koloniën zag er zonderling uit. Krachtens het charter der West-Indische Compagnie kwamen zij deze toe, maar de provincie Zeeland maakte er aanspraken op, omdat het Zeeuwsche schepen en Zeeuwsche kolonisten waren geweest, die haar in bezit hadden genomen. Suriname, aan de nieuwe West-Indische Compagnie over-

Cornelis van Aerssens.
Naar de schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam.

gedragen en door de Staten-Generaal in 1682 met een octrooi (een charter of regeeringsreglement zou beter naam wezen) begiftigd, dat op vele punten van godsdienst en handel vooral veel vrijgeviger was dan men hier te lande ooit zag maken, werd door de arme maatschappij, die tegen de betaling der schadeloosstelling van Zeeland opzag, voor een deel aan de stad Amsterdam en aan den heer van Sommelsdijk, Cornelis van Aerssens, overgedragen.

De laatste legde toen als gouverneur den grond voor den in der tijd grooten bloei van deze plantagekolonie, die al reeds vroeger onder het Engelsche bestuur, vooral door de suikerproductie, belang verwierf. Tabak en hout, vooral allerlei soorten, die voor meubelen dienden, (verfhout groeide meer zuidwaarts aan de Amazone) bleven daarnaast artikelen van uitvoer, en later begon ook de koffiecultuur, maar suiker was toch hoofdzaak.

Natuurlijk vereischten de suikermolens en in 't geheel de geheele landbouw en nog meer haast de houtkap in deze heete en moerassige landen andere handen dan die van blanke kolonisten, hoewel aan Aerssens de zorg voor den aanvoer van blanke menschen nevens dien van negers was op het hart gedrukt. Trouwens, dat was toen niet vreemd. Op Barbados en andere Engelsche eilanden werd de landbouw grootendeels verricht door gevangenen, die voor bepaalden tijd aan de plantagebezitters verkocht waren, en ook in Virginië en andere deelen van Noord-Amerika was dat niet ongewoon. Ook Aerssens zocht door den aanvoer van tot gevangenisstraf veroordeelde misdadigers in het gebrek aan werkkrachten in Suriname te voorzien, maar met weinig goed gevolg. Alleen de negers schenen hier onder zwaren arbeid te kunnen tieren en hun aanvoer tegen bepaalden prijs was dan ook voor de nieuwe West-Indische Compagnie de hoofdzaak bij de geheele transactie. Dat was ten minste een zekere verdienste. Arm als zij was (haar jaarlijksche uitdeelingen bedroegen in dit tijdvak gemiddeld geen drie ten honderd) gaf zij alle monopoliën op den duur op, behalve den slavenhandel. Die was ook voor haar voorgangster, na de verovering van Elmina, het anker harer hope geweest, en dat het niet gelukte dien geheel en al aan alle concurrentie te ontrukken, gold voor velen als een hoofdreden van haar hopeloos verval. Haar opvolgster was daarin gelukkiger, en door den nieuwen slaventoevoer werd het mogelijk de West-Indische koloniën in het tweede gedeelte der eeuw tot een vrij hoogen trap van ontwikkeling op te voeren. Natuurlijk bleven ook de nadeelen niet uit; de vrije landverhuizing hield op,

wie wilde nevens slaven werken, wie kon tegen slaven op de arbeidsmarkt concurreeren! Weggeloopen negers vormden in het ontoegankelijke binnenland een nieuwe vijandige wilde bevolking, vrij wat gevaarlijker dan de Arowakken en Caraïben, en de kosten voor de bescherming der plantages werden op den duur niet minder zwaar dan die der verdediging tegen buitenlandsche vijanden. Die waren in die streken vrij wat meer te duchten dan in de Oost, waar de Compagnie alleen haar vlag liet waaien. Voortdurend zijn de West-Indische koloniën, op het vasteland zoowel als op de eilanden, blootgesteld geweest aan de aanvallen van vijandelijke vloten; één eiland, Tabago, is zelfs in 1676 het tooneel geweest van een der verwoedste scheepsgevechten van dien tijd, dat den naam van Binckes bij Nederlander en Franschman beroemd heeft gemaakt.

De Nederlandsche en Fransche vloten voor Tabago (1676).
Uit: J. E. Reyning. *Zeer aenmerkelyke reysen.* Amst. 1691.

Maar hoewel de Nederlandsche kolonisatie op die wijze in de tropische gewesten van Amerika gelijken tred bleef houden met die der andere Europeesche mogendheden, op een ander punt had Nederland een verlies geleden, dat voor altijd onherstelbaar bleef, een verlies, dat misschien meer dan eenig ander feit de zegepraal der Engelsche nationaliteit in de nieuwe wereld heeft voorbereid. In 1667 werd Nieuw-Nederland aan Engeland overgelaten.

Juist was die volkplanting eindelijk bevrijd geworden van de boeien, haar door de Compagnie en in 't bijzonder door de Amsterdamsche bewindhebbers uit dwaze eigenbaat aangelegd, en begon zij te toonen, dat ook Nederlanders in een gematigd klimaat niet minder dan Engelschen in staat waren voordeel te trekken uit zeldzaam gunstige ligging en buitengewone vruchtbaarheid van bodem, juist was ook de niet onbekwame, maar hardhoofdige gouverneur Stuyvesant tot meer vrijgevige staatkunde ten opzichte der rechten der kolonisten gebracht en begonnen deze in getal zoowel als in welvaart snel toe te nemen, toen het ongeluk haar trof. Reeds in den eersten Engelschen oorlog was aan den dag gekomen, hoe weinig zij in staat was zich zelfs tegen de naburige Engelsche kolonisten te verdedigen, maar hoewel door de toeneming der bevolking haar weerbaarheid vermeerderd was, de Compagnie had nog niets gedaan om haar in behoorlijken staat van tegenweer te brengen, toen in 1664, vóór de oorlog door Karel II verklaard was, een Engelsch eskader in den mond van den Hudson verscheen. Zonder slag of stoot moesten zich eerst Nieuw-Amsterdam en daarna de andere nederzettingen overgeven. En zóó weinig waren zich de Nederlanders bewust van het gewicht der kolonie, dat zij bij den vrede van Breda haar teruggave niet bedongen en haar ook, nadat Cornelis

De Nederlandsche en Fransche vloten voor Tabago (1676).
Uit: J. E. Reyning. *Zeer aenmerkelyke reysen.* Amst. 1691.

Evertszen haar in den volgenden oorlog heroverd had, weder lieten varen, alsof zij een waardeloos bezit was. Van de bankroete West-Indische Compagnie liet zich dat begrijpen, maar dat van onze staatslieden niemand inzag, van hoeveel gewicht het bezit was van zulk een haven en zulk een land op het uitnemendst gelegen

Pieter Stuyvesant.
Staalgravure van Gimbrede (1844) naar A. van Dyck.

punt der Atlantische kust van Amerika, moet ons thans tamelijk onbegrijpelijk voorkomen. Maar wij moeten wel in 't oog houden, dat niemand, wie ook en in welk land ook, in die dagen een flauw vermoeden koesterde van de grootsche toekomst van Amerika en de Empire city. Zelfs Wsselinx dacht allerminst aan iets dergelijks, toen hij den toekomstigen bloei schetste der koloniën, welke hij gesticht wilde hebben. Trouwens nog geen halve eeuw geleden was

er niemand, die zich zoo iets voorstelde. Ook hier moeten wij ons wachten, aan onze voorouders eischen te stellen, waaraan onze ouders kwalijk hebben kunnen beantwoorden. En één ding moeten wij niet vergeten. Misschien bezat het Nederland van die dagen kapitaal genoeg om de stichting van volkplantingen te beproeven, maar zeker geen menschen. Zelfs uit Engeland, dat toch zeker in die dagen een ongeveer driemaal sterker bevolking had dan de Republiek, kwamen de kolonisten slechts in betrekkelijk kleine groepjes achtereenvolgens de kusten van den Atlantischen Oceaan bezetten, meestal onder den invloed van gebeurtenissen, die hen tot emigratie dwongen, niet ten gevolge van algemeene maatschappelijke toestanden, zooals die in deze eeuw een onafgebroken stroom van landverhuizers uit Europa naar andere werelddeelen heeft doen vloeien. En in het Nederland van de gouden eeuw bestonden maar weinig redenen, die tot landverhuizing noopten, zelfs onder gunstiger voorwaarden dan door de stichters der koloniën werden aangeboden. Daarenboven, zonder een aanmerkelijk verlies van krachten voor het moederland, zouden de Nederlandsche koloniën geen Nederlandsche bevolking hebben kunnen verkrijgen. En een andere zou haar het Nederlandsch karakter niet hebben verleend, dat noodzakelijk zou geweest zijn voor het behoud van den band tusschen moederland en volkplanting, zooals thans het groote Britsche rijk samenhoudt.

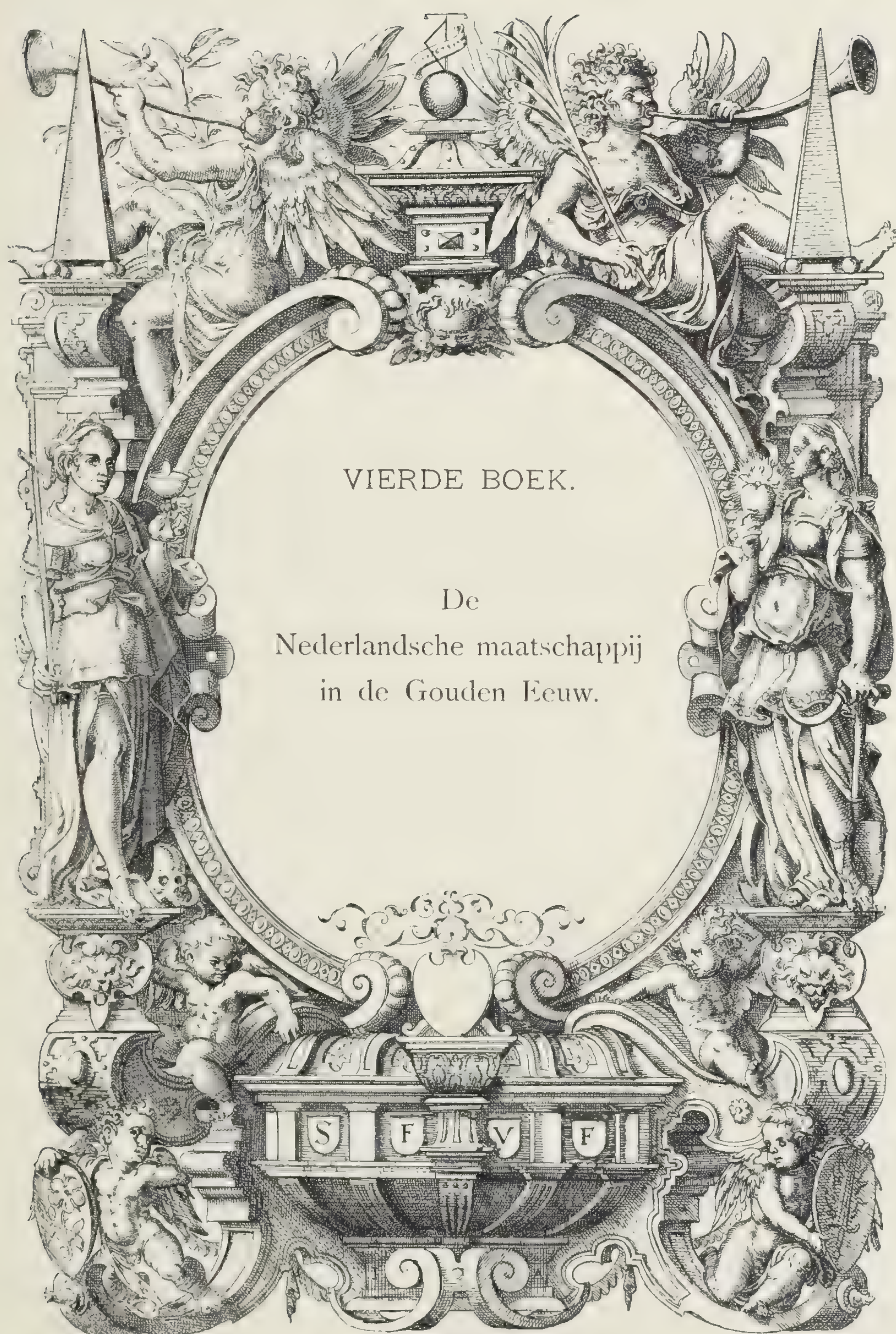
Maar met dat al, 't is voor den Nederlander smartelijk, te moeten erkennen dat aan het verzuimd Brazilië het verzuimd Nieuw-Nederland werd toegevoegd. Het eerste gevoelde het toenmalige geslacht vrij wat meer, want Brazilië ging verloren, juist toen men hoopte, dat het als een tropisch Nederland een groote rol zou gaan spelen op het wereldtooneel en de ontzaglijke inspanning, aan zijn verovering besteed, zou beloonen met niet minder ontzaglijke winsten voor het moederland.

't Was aan Nederland dus niet beschoren, deel te nemen aan den grooten wedstrijd der volken om het continent aan de overzijde van den Atlantischen Oceaan. Slechts handel zou 't in die streken

drijven. Maar al gingen ook later de nederzettingen in Voor- en Achter-Indië verloren, in den Archipel, in het heerlijk Insulinde waren de grondslagen gevestigd van een koloniaal bezit, dat nog in een ver verschiet rijke vruchten zou afwerpen voor het moederland, dat Nederland in staat zou stellen, maar tevens Nederland de verplichting zou opleggen, om voort te bouwen op wat de voorvaderen hadden gesticht.

Van al het heerlijke en schitterende, dat ons een blik op onze gouden eeuw voor oogen toovert, is veel verdwenen, als 't ware in de nevelen van een ver verschiet, dat niet weder opnieuw te bereiken is; maar dit ééne is gebleven: aan die eeuw danken wij het bezit van Insulinde. Laat het nageslacht toonen, dat het weet, hoe dat bezit te handhaven, hoe het te behouden als een kostbare erfenis, ons door onze groote vaderen nagelaten!

VIERDE BOEK.

De Nederlandsche maatschappij in de Gouden Eeuw.

Titelprent van M. Z. Boxhorn. *Monumenta illustrium virorum.* Amst. 1638.

EERSTE HOOFDSTUK.

Maatschappelijk leven.

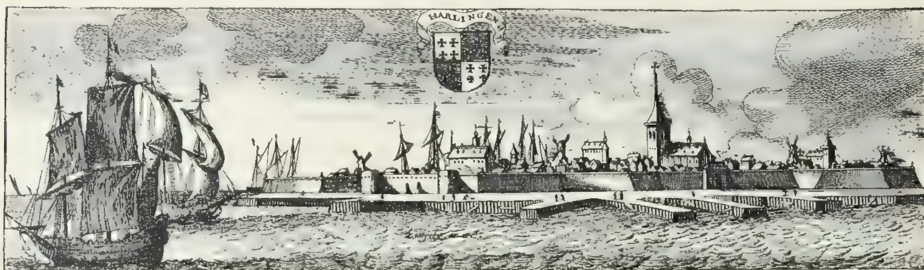

reemdelingen, die Nederland bezochten, gebeurde gewoonlijk in de zeventiende eeuw hetzelfde als tegenwoordig: zij leerden haast alleen iets van Holland kennen. Kwamen zij niet over zee en stonden zij dus niet dadelijk bij hun aankomst op Hollandschen bodem, dan haastten zij zich meestal daarheen en zagen van de andere gewesten niet meer dan op een vermoeiende en vervelende doorreis viel waar te nemen. En hun boden de dorre streken van Overijsel, Gelderland en Utrecht, als zij uit het oosten, van Brabant, als zij uit het zuiden kwamen, maar weinig wat hun belang kon inboezemen en ook de steden, waar zij moesten pleisteren, waren niet zóó eigenaardig, dat zij voor oppervlakkige waarnemers veel verschilden van de plaatsen, waar zij den laatsten nacht, vóór zij de grenzen over waren getrokken, hadden doorgebracht. Maar eenmaal op Hollandschen bodem, was 't heel anders: al wat zij zagen, de geheele wereld, waarin zij verkeerden, bood hun stof te over tot opmerken, deed hen niet zelden bewonderen en bijna voortdurend zich verbazen.

Het nageslacht gaat het niet veel anders. Ook wij kennen van het zeventiënde-eeuwsche Nederland Holland veel beter dan

de andere provinciën. Al trachten wij ook nog zoo de billijkheid te betrachten, de geschiedenis zoowel als het leven van het toenmalige Nederland concentreerde zich zoozeer in Holland, dat wij steeds ons naar die provincie moeten wenden, als wij dat leven willen bestudeeren.

Dat ligt zeer zeker bijna uitsluitend aan de ligging van Holland. De zee was 't, die Nederland groot maakte. En de andere gewesten, uitgezonderd Zeeland natuurlijk (een veel kleiner tweede Holland zou men 't kunnen noemen), waren van de zee afgesloten. 't Is waar, Friesland en Stad en Lande hadden geen geringe kustlijn, samen niet zoo heel veel minder dan Holland, en ook

Harlingen.
Uit: Peeters, *Thooneel der Steden ende Sterckten van 't Ver. Nederlandt*, 1674.

Gelderland, Utrecht en Overijsel paalden aan de Zuiderzee, maar wat baatte die kust zonder voldoende havens, zonder diepe riviermonden, die tot een grooten waterweg toegang gaven. Voor die provinciën was de zee soms meer een gevaar voor het bestaan, een beletsel voor de ontwikkeling dan een bron van welvaart en macht. Harlingen was de eenige en dan nog maar matig voldoende haven in het Noorden, en een die slechts voor het verkeer van een deel van Friesland kon dienen, de oostelijke Zuiderzee-havens waren evenmin van groote waarde voor dat van Gelderland en Overijsel, en ook Dollart noch Lauwers konden voor zeehandel op groote schaal dienen. Zoo bleven de landprovinciën als afgesloten, zelfs de rivierhandel ging er wel doorheen, maar kwam hoogstens aan enkele steden ten nutte, de

andere ging hij voorbij. Een land, dat van het verkeer afgesloten was, was wel gedwongen te leven van zijn eigen opbrengst; de landbouw was er het eenige bedrijf behalve waar ten gevolge van plaatselijke omstandigheden een tak van nijverheid ontstond, zooals de steenbakkerijen aan de rivieren. Evenzoo bleef landbezit er de eenige bron van rijkdom en macht, de grondbezittende adel de heerschende klasse.

Waar dergelijke toestanden bestaan, is ontwikkeling meestal

Delfzijl en de Dollart.

Uit Peeters, *Thooneel der Steden ende Sterckten van 't Ver. Nederlandt*, 1674.

zoo goed als uitgesloten. De landbouw had zich in die dagen niet als de nijverheid en de handel ontwikkeld: de uitvindingen van den laatsten tijd waren hem niet ten goede gekomen, hij was geen nieuwe wegen opgegaan. Terwijl overal nieuwe werktuigen ingevoerd of de oude aanzienlijk verbeterd werden, was hier alles bij het oude gebleven. 't Is de vraag of men 't, in 't algemeen genomen, toen ter tijd even ver in den landbouw gebracht had als de Romeinen, of men evenveel voordeel van den grond wist te trekken, of men den bodem niet meer uit-

putte dan zij plachten te doen. Hier te lande was zeer zeker de veeteelt en de zuivelproductie een winstgevend bedrijf, maar daar was lang niet alle grond voor geschikt, en alleen in Zeeland en in enkele deelen der noordelijke gewesten leverde het bouwland geregeld voordeelige oogsten, elders verschafte de schrale grond den landman slechts een schamel stuk brood. Alleen de teelt van enkele gewassen voor de Hollandsche markt (koolzaad b.v.) stond evenals de

De Steenbakker.

Uit: J. Luiken, *Het menselyk bedryf.* Amst. 1694.

zuivelproductie in nauw verband met den handelsbloei van Holland, en de noordelijke gewesten en Zeeland waren wederom de eenige onder de landprovinciën, waar die teelt mogelijk was. De bevolking van Gelderland en een deel van Utrecht, van Overijsel en Brabant, om van die van Drente niet te gewagen, welke zoo goed als uitsluitend van den landbouw bestond en slechts de gewone voedingsgewassen verbouwde, meestal slechts tot eigen verbruik, deelde daardoor zoo goed als niet in de voordeelen, welke de

ontzaglijke ontwikkeling van handel en nijverheid in de zeeprovinciën met zich bracht. Geen wonder, dat zij nòch in getal, nòch in welvaart merkbaar vooruitging, dat er maar weinig behoefte was aan meer grond, zooals in Holland, Zeeland, Friesland en Stad en Land het geval was, dat de heidevelden niet ontgonnen, de gemeene marken niet verdeeld werden, dat de drukkende

Een landweg in Holland.
Kopergravure van Wairotter naar P. Molijn.

feodale lasten, de tienden en de bij allerlei gelegenheden door grondeigenaars of hun rechtverkrijgenden geheven rechten beletselen bleven voor alle verheffing van den landbouwenden stand voor alle vermeerdering zijner welvaart, zoodat er in die streken zelfs geen vraag was naar verbetering van gemeenschap en de oude zandwegen hinderpalen bleven voor het vervoer van wat nog mogelijkerwijs van de voortbrengselen van den grond voor

den uitvoer kon overschieten. En dat bij steeds stijgende belasting van den grond en zijn voortbrengselen, bij sterke vermeerdering tevens van de heffingen op alle verbruik! Hoe kon op die wijze een bevolking, welke daarenboven geregeerd werd door de groote grondeigenaars, tot eenige ontwikkeling geraken, hoe moesten niet die gewesten oneindig ver bij Holland en Zeeland achterstaan! Zelfs voor Friesland en Stad en Lande was de zeventiende eeuw lang niet zulk een gouden tijd als voor de zeeprovinciën, al deelden beide gewesten veelal in den voorspoed, welken deze genoten.

Te sterker moest het verschil tusschen de land- en de zeeprovinciën wezen, daar in de eerste de verwildering, welke het noodzakelijk gevolg was van hevige, langdurige beroerten en oorlog, veel erger was geweest en veel langer geduurd had.

Jarenlang was de plattelandsbevolking in die gewesten verstoken gebleven van alle geestelijke leiding. 't Duurde lang, eer de Hervormde Kerk er had voorzien in het gebrek aan predikanten; de Katholieke geestelijkheid was meest gevlucht, wat gebleven en meer of min formeel overgegaan was, was lang niet het beste deel. En niet minder dan aan predikanten ontbrak 't aan schoolmeesters, want waar geen kerk was, was in die dagen ook geen onderwijs. Wat kon er worden van een bevolking zonder geestelijken en zonder schoolmeesters? 't Is waar, ook in de zeeprovinciën bestond dat gebrek lang, maar volstrekt niet in die mate. En dan vergete men niet (ik heb er reeds vroeger herhaaldelijk op gewezen), hoe aanhoudend en hoe lang de oostelijke gewesten niet alleen in oorlogsgevaar verkeerden, maar ook zelf het tooneel des oorlogs waren. Terwijl Holland en Zeeland sinds 1576 geen vijand aanschouwden, duurde 't tot de dagen van Frederik Hendrik, eer de oostelijke gewesten van diens inlegering bevrijd waren. Zelfs 1672 had voor haar ten gevolge, dat zij twee jaar lang onder den druk lagen van een niets ontziende vijandelijke legermacht. En wij weten wat dat in dien tijd zeggen wilde!

Zoo kon 't niet anders of het verschil tusschen deze gewesten

Boer van Vlielant.

Boerin van Vlielant.

De Visser vant Eylandt Marcken.

De Vissersvrou vant Eylandt Marcken.

Boerendrachten uit het laatst der 17de eeuw.

Naar kopergravure van B. Picart.

en Holland moest verbazend zijn. Want ook reeds zonder al die oorzaken, welke ik hier noemde, moest het groot wezen.

Holland en Zeeland waren vol steden, waar alles leven en beweging was, welker bloei terugwerkte op al het omliggende land. Daar was zelfs de landbouw als 't ware een tak van nijverheid geworden, daar waren streken, waar de landbevolking dezelfde middelen van bestaan had en even druk deel nam aan handel, scheepvaart en nijverheid als die der bloeiendste steden.

De landprovinciën daarentegen waren karig bevolkt en de bevolking woonde er verspreid; de steden waren klein en maar zelden van groote beteekenis voor haar omgeving. De ligging bestendigde er de afzondering, alles bleef er bij het oude, de toestanden waren er in vele opzichten nog middeleeuwsch. De massa der bevolking voelde zich vreemd tegenover den Hollander; alleen de aanzienlijken, die in de regeering zaten, kwamen zoo nu en dan naar Den Haag. Zoo was daar alles stilstand en afzondering; de kleeding, de levenswijze, de woning, de voeding bleef er dezelfde, de oude gebruiken, zoo zij niet, om hun al te katholiek karakter, door de regeering werden geweerd, bleven er steeds in zwang. 't Is waar, dat dit ook in Holland eenigszins het geval was; vooral als wij de toenmalige toestanden vergelijken met die van den tegenwoordigen tijd, valt ons dat bijna overal in het oog, maar veel wat ons thans eigenaardig en uiterst ouderwetsch voorkomt en een uitsluitend provinciaal of plaatselijk karakter schijnt te dragen, was toen algemeen. Zelfs de wonderlijke kleedij der weezen, welke thans nog in enkele steden, te Amsterdam zeker het meest, de aandacht der vreemdelingen trekt, week toen weinig af van de gewone dracht. De snit was die van de kleeding van iedereen; het dragen der stadskleuren baarde geen opzien. En zoo was 't met vele volksdrachten; zij maakten de veranderingen niet mede, welke de kleeding der gezeten burgers vooral in de achttiende eeuw en in de dagen der Fransche revolutie onderging.

Wat wij thans kennen als de dracht van Markers, Volen-

Boer van Schagen.

Boerin van Waterlant.

Boer van Saerdam.

Boerin van Saerdam.

Boerendrachten uit het laatst der 17de eeuw.

Naar kopergravure van B. Picart.

dammers of Schoklanders, was in de zestiende en zeventiende eeuw vrij wel de algemeene dracht van zeevarenden en visschers; ook die van de inwoners onzer Noordzeedorpen is daar slechts een wijziging van. De kaper, die in de eerste helft onzer negentiende eeuw nog door vele vrouwen in Noord-Holland werd gedragen, was in vroeger dagen een algemeen gedragen kledingstuk, evenals de huik in Zuid-Nederland. De velerhande vormen, welke de gouden en zilveren kappen vooral bij de boerenbevolking aannamen, wijzigingen, meestal even onverklaarbaar als de eindelooze verschillen in de volksdrachten van Duitschland en Frankrijk, van Spanje en Italië, waar ook iedere streek haar eigenaardige kleeding had of zelfs nog heeft, dateeren meestal van dien tijd en zijn te danken aan de geweldig toegenomen welvaart. Men verneemt nergens, dat de Zeeuwsche boeren en boerinnen in den Spaanschen tijd al de vele sieraden droegen, zonder welke wij ze ons nu niet kunnen voorstellen, en als men bij onze schilders de voorstellingen van het boerenleven beschouwt (en hoe vele zijn er niet?), dan ontwaart men zelden veel van die overdadige weelde in kleeding en sieraad, welke in Holland, Zeeland en Friesland in de achttiende eeuw onder het landvolk algemeen was. In Gelderland en Utrecht, in Overijsel en Drente heeft die weelde nooit geheerscht; slechts de rijkdom en de lust om dien te laten blijken, welke in de zeventiende eeuw opkwam en welke in de twee

Waterlandsche min.

Naar een oude kopergravure.

Boer van Molqueren.

Boerin van Molqueren.

Boer van Gronningerlandt.

Boerin van Gronningerlandt.

Boerendrachten uit het laatst der 17de eeuw.

Naar kopergravure van B. Picart.

volgende eeuwen werd bot gevierd, deed dergelijke kostbare gewoonten in Holland en Zeeland, in Friesland en Stad en Lande algemeen worden en ze tevens dat plaatselijk karakter aannemen, dat wij kennen. Immers juist in de achttiende eeuw, in ons land een tijd van stilstand en achteruitgang, waarin men teerde op de vruchten van vroegere vlijt, begon die afzondering der Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden en hield Noord-Holland op deel te nemen aan het wereldverkeer en den wereldhandel, die toen

Broek over 't Havenrak te zien.

Kopergravure van E. Maaskamp.

reeds begonnen Nederland te verlaten, om zich naar Engeland te verplaatsen. Waar men met het algemeen verkeer in aanraking bleef, zooals in de Hollandsche steden (en natuurlijk gold dit in de eerste plaats van de hoogere klassen der bevolking), daar volgde men in al die dingen de algemeene gewoonten, de mode van den dag; waar men afgezonderd was, daar bleven vroegere modes algemeen in zwang en werden volksdrachten.

Zoo was 't ook met de inrichting der huizen, met de meubelen, met de geheele wijze van leven. Op de eene plaats roestten een-

maal aangenomen gewoonten natuurlijk veel sterker in dan op de andere, soms, zonder dat er een reden voor was te vinden. Dat zeventiende-eeuwsche zeden en gebruiken op de Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden of in de Streek (de dorpen, die in de buurt van Medemblik en Hoorn liggen) in zwang bleven, is waarlijk geen wonder, als men denkt, hoe die al in de achttiende eeuw geïsoleerd begonnen te raken, evenmin als de eigenaardigheden van Hindeloopen of Molquerum. Maar dat Broek in Waterland, dat zoo vlak bij Amsterdam lag, in een tijd toen, gemeenschap te water de gewone was, reeds meer dan honderd jaar geleden een merkwaardigheid was, welke de vreemdeling ging zien zooals thans Marken, is vrij wel onverklaarbaar. En haast nog vreemder is het standhouden van al die eigenaardigheden in de Zaansche dorpen, welke altijd in druk dagelijksch verkeer met Amsterdam bleven.

Een trekschuit in het begin der 17de eeuw.
Uit; Cats' *Houwelyck* Midd. 1625.

Veel van die eigenaardigheden zijn echter algemeener geweest dan men zou meenen, en waren oudtijds langen tijd over geheel Holland verspreid; enkele daarentegen zijn uitsluitend ontstaan uit plaatselijke omstandigheden. Voor den Hollander was de waterweg het gewone middel van gemeenschap, de schuit het vervoermiddel bij uitnemendheid. Hij woonde daarom liefst aan het water; waren zijn steden niet op eilandjes gebouwd, dan

groef hij nieuwe grachten, om er zijn straten langs aan te leggen, en hij bewoonde zijn huizen slechts aan den eenen kant van die straten, zoodat zij alle toegang tot het water hadden. Zoo werden de dorpen meest langs dijken en slooten gebouwd, zoo ontstonden in de steden overal de grachten, welke den Hollanders zoozeer als de natuurlijke bouwtrant eener stad voorkwamen, dat zij ze zelfs, zonder eenig erg in de schadelijke gevolgen voor de gezond-

Verkeer te water in de eerste helft der 17de eeuw.
Naar eene oude kopergravure.

heid, in hun stichtingen in tropische gewesten aanlegden. Een andere eigenaardigheid, nauw samenhangende met het volkskarakter, was het op zichzelf wonen van ieder huisgezin, wat een menigte betrekkelijk kleine huizen deed bouwen zonder bovenverdieping, een bouwtrant, die dan ook alleen in enkele steden, waar de bevolking dicht opeengehoopt was, zooals te Rotterdam, Amsterdam en Den Haag, zoo goed als geheel ontbreekt, maar overal elders algemeen is. De uitleggingen der zeventiende eeuw waren grootendeels daarom noodzakelijkheid; ook een goed deel der toen aan-

gelegde straten werden in vele steden met huizen van één verdieping bezet. Men vond deze overal, te Gouda zoowel als te Kampen, te Enkhuizen zoowel als te Franeker. Alleen de tusschen haar wallen nauw opeengebouwde Geldersche hoofdsteden maakten daar een doorgaande uitzondering op. Daarentegen bleven de kleinere steden in de landprovinciën lang het landelijk karakter dragen, dat de Hollandsche al sedert geruimen tijd verloren hadden, en waren daar stukken bouw- en weiland tusschen de huizen evenmin een zeldzaamheid als mestvaalten en korenschuren.

Eigenaardig is het karakter van welvaart, ja van comfort, om dit woord hier te gebruiken, dat den Nederlandschen woonhuizen der zeventiende eeuw eigen is. Niet alleen gold reeds toen het gemis aan schoorsteenen ook in de dorpen voor een teeken

De Rijp als type van een Hollandsch dorp.
Gedeelte der kopergravure van Savry.

van verregaande achterlijkheid en vond men dat slechts op enkele plaatsen in Drente en Overijsel, maar vergeleken met de woningen, welke men in België, Duitschland en Frankrijk vond, waren zelfs de boerenhuizen hier te lande weelderig. Dat men in de woonkamers bedsteden had, die trouwens dikwijls overdag door deuren aan het oog onttrokken waren, is allerminst een bewijs van het tegendeel. Afzonderlijke slaapkamers bezaten eertijds alleen de

Een woonvertrek uit de 17de eeuw (met ledikant).
Uit: Cats' *Houwelyck. Derde deel.* Midd. 1625.

rijken en aanzienlijken en zelfs die werden veelal ook als woonkamers gebruikt. Willem I ontving zelfs de deputatie der Staten van Holland ter opdracht der graaflijkheid in zijn slaapkamer! Trouwens, hij placht veel op zijn bed af te doen en verleende er niet zelden audiëntie. Balthazar Gerards' eerste ontmoeting met hem had aan zijn bed plaats, en de moordenaar verklaarde later er spijt van te hebben, dat hij toen geen wapen bij zich had gehad: de gelegenheid tot den moord was zoo bijzonder schoon geweest!

Maar als men de huizen van het einde der zestiende eeuw met die van een eeuw later vergelijkt, dan ziet men, hoe eerst

Hollandsch binnenhuis.
Naar de teekening van N. Verkolje.

de toenemende welvaart de Nederlanders gesteld gemaakt heeft op gemakkelijk wonen. Eigenaardig is 't de ontwikkeling na te gaan van het toenmalige woonhuis in de steden, vooral te

Amsterdam. Eerst had ieder burger zijn werk met al wat er bij hoorde in zijn huis; het voorhuis was meestal winkel, werkplaats, pakhuis en kantoor te gelijk; meestal was het wat hooger dan de grond en kreeg toegang door een soms vrij hooge stoep, noodzakelijk bij de niet zeldzame overstroomingen der grachten bij springvloeden, als het water tot aan de huizen rees en daar niet zelden

Huizen te Amsterdam.
Naar een oude kopergravure.

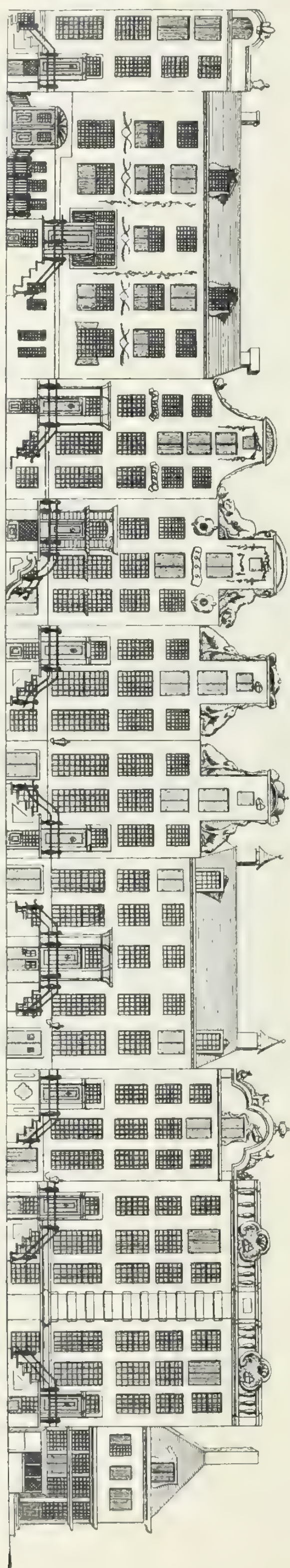
binnendrong. In de eigenlijke straten daarentegen, die meestal bebouwde dijken waren (men denke slechts aan de Hoogstraat te Rotterdam, de Kalverstraat en de Nes, de Warmoesstraat en den Zeedijk te Amsterdam, de Breestraat en de Haarlemmerstraat te Leiden), waren geen stoepen noodig; daar werden zij dan ook veel minder aangetroffen en dienden eigenlijk alleen om den bewoner een zitplaatsje buitenshuis te verschaffen. De woonkamers daaren-

tegen lagen meest achter. Later daarentegen werden woning en werkplaats gescheiden; om de eerste te kunnen bereiken werd het voorhuis in tweeën gedeeld en het smalste stuk gemaakt tot een gang, die naar de achtergelegen woonvertrekken leidde; het overige van het voorhuis bleef vooreerst nog winkel of kantoor;

Gedeelte der Geldersche kade te Rotterdam.
Naar een photographie.

maar de vroeger daar geborgen waren werden toen naar zolder of kelder gebracht. Nog wat later zonderden de burgers hun woonhuizen geheel af: het afgeschoten deel van het voorhuis werd nu een zijkamer, dikwijls, om de groote lengte, een zij- en binnenkamer achter elkaar, een suite, die van voren van de straat, van achteren van de binnenplaats licht kreeg en slechts bij uitzondering door een venster in de zoldering, een zoogenaamd hoog

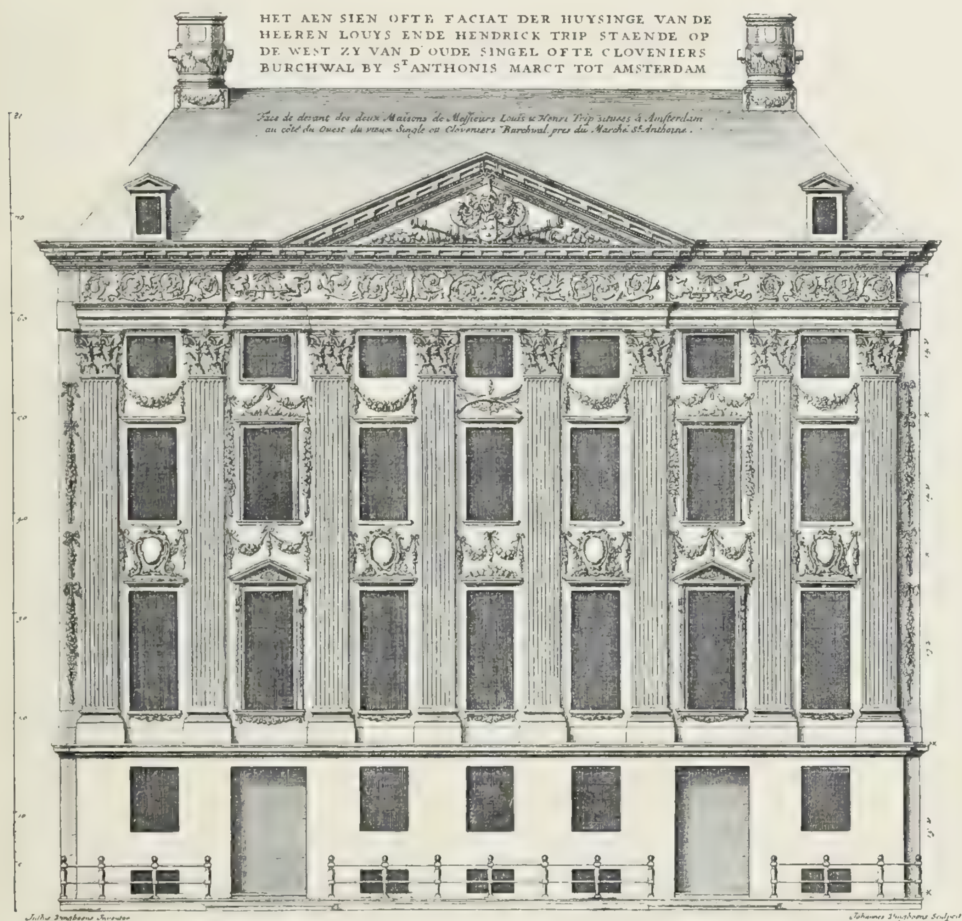
De Heerengragt van den binnen-Amstel voorbij de Utrechtsche-straat.
Gedeelte eener kopergravure van C. Philips Jz.

licht, omdat er gewoonlijk reeds bovenverdiepingen waren. Tevens verdween de luifel, die de voor de deur uitgestalde waren moest beschermen, maar nu geen reden van bestaan meer had. Werden er nog waren in het huis zelf opgeslagen, dan werden die meestal naar de zolders gebracht, aan den nok van het huis werd daartoe een hijschblok aangebracht, en in plaats van vensters, althans van een middenvenster, kwam in de zolderverdieping een groote met een openslaand luik gesloten opening. Toen de Amsterdammers hun nieuwe grachten aanlegden, bouwden zij alle huizen eenigszins naar dat model, met twee verdiepingen met woonkamers en twee daarboven gelegen zolderverdiepingen; zulke huizen heetten daar koopmanshuizen.

De Rotterdammer daarentegen ging anders te werk. Hij bewaarde zijn waren beneden in huis en woonde op de bovenverdieping. Aan verscheidene huizen, die gelegen zijn aan de toen aangelegde „havens”, zooals in zijn stad de met de rivier verbonden en voor ligplaats der schepen dienende grachten heetten, is dat nog duidelijk zichtbaar, want de gewoonte is er zeer lang in zwang gebleven.

Bij de laatste uitleggingen van Amsterdam evenwel werden, althans

op de Heeren- en Keizersgrachten, geheele reeksen gebouwd van huizen, welke alleen geschikt waren voor de rijken en die ook nu nog zoowel door hun inrichting als hun bouw bewijzen, dat er geen geld aan is gespaard. Die huizen hebben in hun soms bijna

De voorgevel van het Trippenhuis te Amsterdam.

Kopergravure van Johannes Vingboons.

kolossale en meestal massieve vormen iets van het eigenaardige karakter, eigen aan alles, wat afkomstig is uit de eeuw, die den naam en ook den stempel draagt van Lodewijk XIV. Uit denzelfden tijd dateeren ook een aantal buitenverblijven en kasteelen of, zooals men veelal placht te zeggen, ridderhofsteden, gebouwd

in de plaats van die, welke in 1672 en 1673 door de Franschen verwoest waren, en menig deftig huis binnen Utrecht, Den Haag en de andere Hollandsche steden, hier en daar ook in andere gewesten.

Deze hebben alle een sterke overeenkomst met elkander, zij zijn alle gebouwd in den stijl, die ook in de volgende eeuw meestal eigen bleef aan de woningen der aanzienlijken. Sommige waren zóó rijk en ruim gebouwd, met marmeren vestibules, gangen en trappen (marmer werd toen vooral te Amsterdam kwistig aangebracht aan huizen, die overigens geenszins op ruime schaal gebouwd zijn), dat zij later niet te min werden geacht voor vorstelijke verblijven. Sommige der hotels, welke de Hollandsche steden voor hun afgevaardigden ter Statenvergadering in Den Haag bouwden, opdat deze heeren niet verplicht zouden zijn te verblijven in openbare herbergen of logementen (van hotels in onzen zin sprak men hier nog niet), wat zoowel beneden hun waardigheid als gevaarlijk voor het bewaren der staatsgeheimen werd geacht, zijn ook uit dien tijd en toonen, hoeveel de steden toen voor representatie dorsten uit te geven. Getuigen niet alleen het tegenwoordige Rijks-Archief en het Ministerie van Oorlog op het Plein, die eenmaal de heeren van Amsterdam en Rotterdam herbergden, maar ook tot niet lang geleden het bekende Hotel der Twee Steden, waar de burcht van Alkmaar naast de visschen van Enkhuizen, in den gevel gebeiteld, de herinnering bewaren. In al die huizen, waar overal ruimte te over is, waar zelfs de vensters haast overgroot zijn en het licht overal kan binnendringen, vindt men tal van bewijzen, hoe zeer het toenmalige geslacht reeds aan weelde en gemak gewoon was, maar tevens hoe weinig het lette op alles, wat de hygiëne betrof. Trouwens, de laatste was toen een zoo goed als onbekend ding. Opzettelijk bouwde men bij de voornaamste slaap- en woonkamers privaten, opzettelijk bouwde men ook de keukens met de kelders in het onderhuis, half beneden den beganen grond, en dat in het vochtige Nederland! Overal werd het water, dat van de daken vloeide, uit goten

naar regenbakken geleid, wier uitdampingen soms niet minder ongezond waren dan die van de riolen, welke door het heele huis liepen, of van de stallen, welke er in vele gevallen onmiddellijk bij gebouwd waren. De geheele watertoe- en afvoer was in dien tijd trouwens gebrekkig. Het water moge op vele plaatsen nog niet zoo brak, de grond nog niet zoo vervuild zijn geweest als thans,

Gezelschapskamer met hoogeschouw in de eerste helft der 17e eeuw.
Kopergravure van S. à Bolswert naar C. J. van der Laemen.

dat men in den Hollandschen moerasgrond putwater dronk, dat men zelfs het water van Amstel, Spaarne en Rijn gebruikte, bewijst hoe weinig men om die dingen dacht.

Wat verder in het oog valt is, dat deze huizen, hoe prachtig en kolossaal ook, het sierlijke missen, dat den Nederlandschen huizen uit een vroeger tijdperk eigen was. De rijk georneerde trapgevel en de versiering van het front, door andere gekleurde steenen tusschen den rooden baksteen te plaatsen, werden ver-

vangen door een rechte kroonlijst en door een soms geheel van hardsteen gebouwd front, en alleen de kolossale afmetingen maken het eentonige goed, dat aan die rechte wanden met zeer groote vensters eigen is. Van binnen waren deze huizen overigens uiterst gemakkelijk ingericht; en vooral de verwarming in de van

Schouw in een binnenhuis.
Kopergravure van C. de Pas.

prachtige marmeren mantels en groote spiegels voorziene schoorsteenen, is kenlijk een geheel andere geworden dan in het vorige tijdperk, toen de turfvuren in de open haarden onder de kolossale open schouwen, zooals men later alleen in de boerenwoningen placht te maken, zoo weinig warmte verspreidden, dat bont en zelfs pelzen bij voorkeur in huis werden gedragen en de hoed

meestal ook in huis op het hoofd werd gehouden. De geheele inrichting der huizen, ook van die van den kleinen burger en zelfs van den werkman en den boer, werd weelderiger; houten en steenen vloeren werden niet meer geduld, zelfs in de keukens en in de boerenhofsteden werden stoelen en tafels op losse houten vloertjes geplaatst en in de andere vertrekken waren matten en zelfs tapijten algemeen. Ook de meubels veranderden van stijl. De zware stoelen en tafels, de gebeeldhouwde kasten, de reusachtige vierkante ledikanten der zestiende eeuw werden vervangen

Kleederdrachten uit het begin der 17e eeuw.
Fragment eener kopergravure van E. van den Velde, voorstellende een te Noordwijk aangespoelde walvisch (1614).

door veel fijner en opgesierder, in de oogen van het toenmalige geslacht zeker veel fraaier en sierlijker meubelen, uit mahonie- en ander Indisch of Amerikaansch hout vervaardigd, in allerlei vormen, die uit Frankrijk maar al te vlug hun weg vonden en die duidelijk het naderen van den Rococotijd aankondigden. Trouwens, uit Frankrijk waren al sedert eeuwen alle vormen en modes gekomen; zelfs de zoogenoemde Spaansche dracht, die in de eerste helft der eeuw nog veel in gebruik bleef, was niet veel anders dan de oude, uit het midden der vorige eeuw dateerende, Fransche mode, welke, daar zij aan de Habsburgsche hoven in

zwang bleef, in vele landen werd gehandhaafd, toen zij in Frankrijk reeds door losser kleeding was vervangen.

De eerste bleef ook hier te lande nog algemeen in gebruik.

Kleederdrachten uit het begin der 17e eeuw.

Fragment eener kopergravure van J. Saenredam voorstellende een te Beverwijk aangespoelde walvisch (1601).

De buitensporigheden van de kleeding van het hof der laatste Valois vonden hier evenmin als elders navolging. Zoo bleef tot

Kleederdrachten uit het begin der 17e eeuw.

Kopergravure naar Corn. de Vos.

in 't begin der zeventiende eeuw de kleeding in de hoofdzaak dezelfde als een menschenleeftijd vroeger. Toen drong overal de Fransche mode zegevierend binnen. Door de hoogere klassen, den

adel en wie met den adel omging of hem navolgde, werden al haar evolutiën trouw nagevolgd, en de weelderige kostbaarheid der kleeding van beide seksen, zoowel als menige overdrijving, b. v. de onzinnig groote, stijve halskragen, kwamen hier niet minder voor dan in Frankrijk. De burgerstand, zelfs de aanzienlijke, droeg tot aan dien tijd meest stemmige kleedij van donkerder kleur. De tabbaard was vrij algemeen in gebruik, vooral ook als huis-

Kleederdrachten uit het begin der 17e eeuw.
Naar een oude teekening in kleuren.

gewaad, misschien wel omdat, zooals ik boven al zeide, de onvoldoende verwarming der huizen behoefte deed gevoelen aan dergelijke, veelal met bont gevoerde en omzette gewaden. De mutsen der vrouwen van den burgerstand uit dien tijd zijn kenlijk het model, dat hier te lande 't meest aansloeg; in den eenvoudigsten vorm worden zij nog gedragen door vele boerinnen in Holland, die niet een der naar plaatselijk gebruik verschillende vormen van de kap met al haar oneindig afwisselende versier-

selen als hoofdbedekking hebben gekozen. Doch bij de toenemende welvaart werd ook het dragen van meer modieuze kleeding bij den burgerstand meer algemeen, en in de dagen van Frederik Hendrik begon het uiterlijk verschil tusschen beide klassen zoo goed als te verdwijnen; hoogstens de degen werd door den burger weggelaten; trouwens, de burgerstand begon maatschappelijk de gelijke, zoo niet de meerdere te worden van de eenmaal

Kleederdrachten uit het tweede vierendeel der 17e eeuw.
Naar een sehilderij van F. Hals in de Albertina te Weenen.

hoogere adellijke klasse. Na den vrede van Munster en nog meer na 1672 nam het verschil in kleeding zoozeer af, dat 't er weldra niet meer aan te zien was, tot welke klasse der maatschappij men zich rekende. De Fransche modes werden even snel nagevolgd door de kooplieden en hun familiën als door de adellijken, en zelfs de degen was niet meer uitsluitend het teeken van den edelman of den militair. Trouwens, het wapen was een sieraad geworden. Terwijl het lagere volk en de boerenstand voor een

goed deel dezelfde kleeding bleven dragen, die in de eerste helft der eeuw gebruikelijk was, zij het dan ook met enkele wijzigingen, terwijl daaruit allerlei gewestelijke en zelfs plaatselijke drachten ontstonden, werd door al wie zich wegens zijn welvaart of positie tot de hoogere klassen rekende, de bij uitnemendheid deftige kleeding aangenomen, welke zich, onder den invloed der bij uitstek deftige persoonlijkheid van Lodewijk XIV ontwikkelde uit de sierlijke maar tevens wel wat opgesierde dracht van het midden der zeventiende eeuw. Voor den regent en aanzienlijken burger scheen

Kleederdrachten uit het midden der 17e eeuw.
Naar een teekening van W. van der Velde.

die kleeding haast uitgevonden, terwijl daarentegen het golvende haar, de prachtige kanten kraag en de loshangende lubben, de wambuizen van allerlei snit en kleur, rijkelijk versierd met linten en galons, de gepofte broeken, de breed gerande, met koorden of vederbossen versierde hoeden, welke wij b.v. op den Schuttersmaaltijd en op de tallooze schutter- en zelfs op sommige regenten-stukken en een aantal portretten zien, eigenlijk den burgerman weinig pasten, zelfs niet als feestkleedij. Daarentegen was de opgetoomde hoed, die weldra een volkomen steek werd, dat wonderlijke hoofddeksel, dat meer dan een eeuw even hard-

Kleederdrachten uit het midden en het laatst der 17e eeuw.

Naar een teekening van A. v. d. Velde (?).

nekkig stand hield als tegenwoordig de cylindervormige hooge hoed, de kolossale zoogenaamde allonge-pruik, en later het kleinere stijve pruikje met of zonder staart, de open rok zonder kraag over het ontzaglijk lange vest met panden en de nauwe korte broek wel de meest sprekende uitdrukking van deftigheid, welke men bedenken kon. Die dracht paste voor een geslacht, dat de opgeruimde jovialiteit zijner vaderen, de tijdgenooten van den Munsterschen

Kleederdrachten uit het laatst der 17e eeuw.
Zwartekunstprenten van P. Schenk.

vrede niet meer bezat, maar dat er niet minder op gezet was te toonen wat het beteekende.

Dat de rijke vrouwen, van adel of niet, ook hier, als overal, trouw alle wisselingen der mode navolgden, behoef ik zeker niet op te merken; of die aan de veelal vleezige, maar weinig elegante figuren onzer zeventiende-eeuwsche dames altijd paste, zou ik niet durven beweren. Geen zeker minder dan die van de tweede helft der zeventiende eeuw. Het toen mode wordende laag uitsnijden der kleeding, dat ook in de volgende eeuw voortdurend in zwang bleef, paste zeer zeker niet voor het klimaat, de

geplooide halsdoek was hier een zeer noodig toevoegsel aan de lage keurslijven, die ook bij de burger- en volksklassen doordrongen en nog in menige volksdracht over zijn gebleven.

Zooals met de kleeding en het meubilair ging 't ook veelal met de levenswijs, vooral bij de hoogere standen. De Nederlanders hadden zich altijd sterk gevoed, en een Duitsche

De Regenten van het Weeshuis te Haarlem.
Naar de teekening van C. de Bray.

dronk wilde in dien tijd niet veel anders zeggen dan drinken als een Hollander. Zelfs den anders niet matigen Duitschers ging 't hier kras genoeg toe. De Brandenburgsche staatsman Paul von Fuchs schreef in 1685, dat men in Holland de zaken aan tafel moest behandelen; wanneer men kans wilde hebben van slagen: »muss man sich durchessen und durchtrinken". De feestmalen waren ontzaglijk overvloedig en kostbaar, en ook het dagelijksch leven der aanzienlijken was van overdaad niet altijd

vrij te pleiten. Tevergeefs werd er door Staten en stadsregeeringen tegen geijverd. Alle somptuaire wetten bleven zonder eenige noemenswaardige uitwerking. Ook het volk blijkt in die dagen, zelfs naar gelang van het loon en de prijzen der waren, ruimer geleefd te hebben dan tegenwoordig; trouwens, vele betrekkelijk kostbare behoeften, die later algemeen waren, bestonden toen nog niet. De algemeene volksdrank was nog altijd het in het

Een tabakrookend gezelschap.
Uit: Pers. *Bacchus Wonderwercken.* Amst. 1628.

land gebrouwen bier, hoewel ook buitenlandsch veel gedronken werd; in het laatst der eeuw begon de thee, meer dan de koffie, algemeen in gebruik te geraken. Het wijnverbruik bleef aanzienlijk en de brandewijn en andere sterke dranken kwamen al meer en meer in zwang bij de lagere klassen. Tabakrooken werd algemeen en was niet meer beperkt tot de zeelieden en den minderen man. De lange pijp werd meer en meer als 't ware een Nederlandsche, misschien toen nog vooral Hollandsche eigen-

aardigheid. De buitenlander stelde Mijnheer steeds voor met een pijp in den mond. Ontzaglijk veel specerijen schijnen nog altijd verbruikt te zijn geworden; hoewel de aanvoeren uit tropische gewesten en in 't bijzonder uit het gebied der Oost-Indische

Oud-Hollandsch huisgezin bij het middagmaal.

Naar de teekening eener glasschilderij.

Compagnie voor een goed deel voor den uitvoer naar het overige Europa dienden, werden er nog massa's van in Nederland zelf verbruikt en waren gekruide dranken vooral veel algemeener dan thans. Daarentegen was de aardappel nog geenszins een hoofdvoedsel, maar werden boonen, erwten, gort en andere grutterswaren in groote menigte verbruikt en waren steeds voor lagen prijs te krijgen.

De verlichting was nog altijd primitief; de waskaars voor den rijke, de vetkaars voor den minderen man, waren nog vrijwel de eenige middelen, om kunstlicht te verspreiden. Lantarens op straat moesten dan ook ontbreken, want zij konden slechts korten tijd branden, omdat zich in de lantaren geen olielamp, maar een kaars bevond; wie 's avonds uitging, nam een handlantaren mede

Avonduitgang van gegoede lieden met een voorlichter.
Uit J. Cats *Houwelyck*. Midd. 1625.

of liet zich met een fakkel voorlichten; bij het hobbelige plaveisel, dat echter meestal dat van elk ander land in de schaduw stelde, waarlijk geen weelde! Maar de burger bleef 's avonds, als 't donker was, te huis en ging veel vroeger naar bed, stond ook veel vroeger op dan tegenwoordig gebruik is. Wie 's avonds op straat kwamen, waren drinkebroers, die te lang in de taveernen hadden gezeten, of menschen, die niet veel goeds in den zin hadden, straatschenders op zijn best. De nachtwachten, meestal werklieden, die hun

verdiensten wilden verbeteren en daarom dien dienst voor de burgers waarnamen, vermochten daar niet veel tegen. Wie 's avonds op straat kwam, deed dat dan ook liefst niet onverzeld; alleen daarvoor hadden de hoogere standen, die vanzelf veelal 's avonds uit moesten gaan, reeds mannelijke bedienden noodig. In deftige gezinnen was toen zonder twijfel gewoonlijk een veel talrijker bediendenpersoneel dan tegenwoordig; wij weten b. v. van Oldenbarnevelt en zijn zonen en schoonzonen, dat zij er werkelijk een heelen stoet op nahielden. Hun staat behoorde dan ook tot de vele

Aanzienlijk gezelschap bij avond, met toortsdrager.
Uit: *Deliciae Batavicae.* Leyden 1618.

grieven, welke men tegen hen had: de zoo klein begonnen advocaat stak door zijn levenswijze velen in de oogen. De dagen, dat hooge ambtenaren, als zij reisden, weinige guldens voor wagen- en schuitvrachten in rekening brachten, waren toen trouwens al voorbij. Terwijl Oldenbarnevelt in 1586 benoemd werd op een traktement van 1200 gulden 's jaars en niet meer dan een zekere som voor reiskosten mocht in rekening brengen, genoot Johan de Witt reeds een wedde van 6000 gulden, Fagel en Heinsius het dubbele en meer. Als die reisden, deden zij dat trouwens ook heel anders dan te voren; daarvoor huurde men veelal reiswagens met vier,

zes en acht paarden. Ook in de steden, althans in Den Haag en Amsterdam, begonnen in de dagen van Frederik Hendrik al zóó veel

Titel van het oudste Reisboek door de Nederlanden.
Kopergravure van J. Luiken.

koetsen in gebruik te komen, dat het verkeer in de nauwe straten er hinder van had en de Amsterdamsche regeering het gebruik verbood, wat de wel bekende sleedjes, koetsjes die niet op wielen, maar op sleden rustten, in 't leven riep, maar, als alle

andere dergelijke verbodsbepalingen, volstrekt niet gehandhaafd kon worden, te minder omdat de Heeren zelf onder de eerste overtreders waren.

Hoe grooter de steden werden, hoe meer er natuurlijk behoefte ontstond aan dergelijke rij- en voertuigen, terwijl ook het heen- en wedertrekken naar de buitenverblijven nevens eigen jachten ook eigen wagens noodig maakte. Want het reizen te

Reiswagen met zes paarden.
Fragment eener kopergravure, afbeeldende het huis te Gennep (1641).

paard, dat vroeger algemeen was, geraakte meer en meer in onbruik in een land, waar de vele vaarten en rivieren zulke uitstekende verkeerswegen opleverden. Reeds Alva placht zijn legertrein, zoodra hij Brabant uit was, in te schepen (wij weten thans van welken invloed dat op het lot van Holland in 1572 is geweest) en Maurits vervoerde soms bijna zijn geheele leger te water. In een land, waar de waterweg zoozeer de gemakkelijkste en goedkoopste weg was, sprak het vanzelf, dat bij toenemend

verkeer niet alleen het goederen-, maar ook het personen-verkeer per schuit moest plaats hebben. En zoo was 't dan ook in het midden der zeventiende eeuw; zeilende en boomende of, wat nog veel meer in de smalle vaarten gebruikelijk was, door paarden langs de daartoe soms opzettelijk aangelegde jaagpaden voortgetrokken, kwam men met de schuiten veel spoediger op de plaats van bestem-

Speelwagen uit het begin der 17e eeuw.
Naar een gekleurde teekening.

ming dan wanneer men langs de mulle zand- of de bij slecht weder onbegaanbare kleiwegen en de smalle dijken te paard, te voet of in een wagen moest reizen.

Het geregelde, door de overheid onder streng toezicht gehouden verkeer tusschen de steden werd eerst mogelijk, toen het kon geschieden met jaagschuiten, die zelfs van tegenwind niet heel veel te lijden hadden. Noord-Holland had het voorbeeld gegeven, om vaste veren tusschen de steden op te richten, maar

later vond men die niet alleen in Holland, maar overal, waar de watergemeenschap het toeliet, vooral in Friesland en in Stad en Lande. De stedelijke regeeringen stelden de tarieven vast en verpachtten of liever vergaven ze aan wie zij er mede begunstigen wilden, sommige voor aanzienlijke sommen, al waren de tarieven meestal niet hoog.

De trekschuit werd het Nederlandsche vervoermiddel bij uitnemendheid, de trekvaart met het jaagpad nam haast geen mindere plaats in in de toenmalige maatschappij dan de spoorweg

Haerlemse Jaegschuyten.
Ets van R. Zeeman.

in de onze. De vreemdeling was er altijd vol van: in geen land bestond een zoo veilig, gemakkelijk, geregeld en snel middel van vervoer. In Frankrijk waren misschien wel sedert Colbert en Louvois betere wegen en betere vaarten, maar zij lagen haast ongebruikt!

Maar 't had lang geduurd, eer het zoo ver kwam. Want dat algemeen, regelmatig verkeer te water was eerst mogelijk geworden in het midden en de tweede helft der eeuw, nadat de vrije gemeenschap tusschen de verschillende deelen des lands wel niet onbeperkt, maar toch in zooverre verkregen was, dat er

overal aan het oprichten van veren gedacht kon worden. En zelfs toen was dat verkeer nog onderworpen aan beperkingen, waar men zich in later tijd geen denkbeeld van kon maken. Bijna geen enkele veerschuit kon den geheelen afstand tusschen de beide plaatsen, waar zij heenvoer, afleggen; haast over elke vaart lagen dammen of bruggen, die dwongen tot afbreken van de

Gezicht van het Weesper, Muyder en Naarder Veer.
Naar een oude kopergravure.

vaart, tot overstappen en overladen. Maar de Nederlander was daaraan gewoon en de vreemdeling, die aan de toestanden in zijn eigen land dacht, vond het vervoer hier uitmuntend. Want eerst met het einde der Republiek zijn al de beletselen opgeheven, welke aan het vrije verkeer binnenslands waren in den weg gelegd.

En die beletselen waren langen tijd zulke, dat zij elk geregeld verkeer onmogelijk schenen te zullen maken. Haast op geen enkel punt komt zoozeer aan den dag, hoe weinig besef van algemeen

belang, hoe gering gemeenschapsgevoel onze voorvaderen bezaten, de Hollanders niet meer dan de andere Nederlanders. Zelfs in den tijd, toen zij op elke zee het beginsel der vrije vaart verkondigden, toen Hugo de Groot zijn Mare liberum schreef, was het binnenlandsch verkeer te water in Holland aan banden gelegd op een wijze, welke ons volkomen ondraaglijk toeschijnen moet,

Gezicht op de Beerenbeyt of Uitrechtsch, Haagsch, Delfsch en Rotterdamsch veer.
Naar een oude kopergravure.

maar waaraan toen zelfs een zoo machtige stad als Amsterdam, hoe heftig zij er ook tegen in opstand kwam, niet dan door allerlei concessiën en na eindeloozen strijd slechts voor een deel een einde wist te maken. Want 't waren zeer oude voorrechten, die aan drie Hollandsche steden, aan Dordrecht, Haarlem en Gouda, het recht gaven, bijna het geheele verkeer in het hart der provincie, het verkeer tusschen de groote wateren in het zuiden en in het noorden van het gewest, te dwingen, zich te bewegen langs een

enkelen waterweg, die daarenboven lang, moeilijk en kostbaar was en die alle rechtstreeksch verkeer tusschen bijna alle andere groote Hollandsche steden bezuiden het IJ zoo goed als onmogelijk maakte.

In vroeger eeuwen waren tollen gevestigd geworden te Spaarndam, onder Haarlem, en te Gouda, en was aan de schepen, die van de noordelijke naar de zuidelijke wateren voeren, de verplichting opgelegd, zóó te varen, dat zij op die beide plaatsen tol betaalden. Dat dwong ze te varen op wateren, die onderworpen waren aan het Dordsche stapelrecht, en zoo kreeg ook Dordrecht er belang bij, dat die dwang bleef bestaan, welke meer nog dan voor den graaf, wien de tollen toekwamen, voordeelig waren voor de beide steden, in wier gebied de schepen zich, om den tol, soms lang moesten ophouden. Zoo kwam het, dat er in de zestiende eeuw maar één erkende en geoorloofde waterverbinding tusschen Noord- en Zuid-Holland bestond en dat die verbinding plaats had langs den IJsel tot Gouda, waar geschut en tol betaald werd, van daar langs Gouwe en Ouden Rijn tot Alphen, dan door weteringen en over meren naar het Haarlemmermeer en daarover naar Haarlem en de Spaarndammer sluis, waar opnieuw bij het schutten tol werd geheven; ook in omgekeerde richting mocht geen andere weg gevolgd worden. Op zichzelf was dat al een verbazende last voor het verkeer, maar de lengte was nog volstrekt niet het ergste. En evenmin de onvoldoende breedte en diepte van het vaarwater op een aantal plaatsen, hoe bezwaarlijk die ook waren.

Titel van H. de Groot, *De Mari Libero.* Leiden 1633.

Zelfs niet het gevaar, dat geloopen werd op het woeste Haarlemmermeer en het weinig minder woeste IJ. Neen, het ergste was, dat men te Gouda door de stad moest varen, om geschut te worden, en dat dit laatste zóó langzaam ging en, bij de opgepropheid van het vaarwater, zóó veel bezwaren in had, dat de schepen veelal wel een heelen dag lang moesten blijven liggen en soms nog wel langer.

Onder de Republiek was dat te hatelijker, omdat er vlak bij een andere waterweg met een andere, veel breedere sluis was, die in de eerste jaren van Hollands zelfstandigheid was gemaakt, om aan de oorlogsschepen beter gelegenheid te geven, om van de eene zijde van Holland naar de andere te komen. En dien weg mocht de gewone scheepvaart niet gebruiken, want dan ging zij niet door Gouda, zooals het octrooi voorschreef! Geen stad, die meer door dien toestand leed dan Amsterdam, hoewel ook Leiden, Delft en Rotterdam er geduchte schade van ondervonden. Maar wat men ook beproefd had, hoe dikwijls zelfs de landsheeren de behulpzame hand hadden geboden, de geheele vijftiende en zestiende eeuw was er gekuipt, geprocedeerd en gevochten, soms met openlijk geweld, zonder dat het gelukte verbetering te krijgen. Dordrecht, Haarlem en Gouda hadden zich nauw aaneengesloten, om den toestand te handhaven. En niet alleen het groote verkeer, maar ook het plaatselijke van andere steden onderling leed er onder. Want had men tusschen Rotterdam en Delft en Delft en Leiden vaarwaters gehad, die een rechtstreeksch verkeer tusschen die steden toelieten, dan had men daarvan gebruik kunnen maken, om althans Gouda te vermijden, terwijl een onafgebroken vaart tusschen Haarlem en Amsterdam gelegenheid had kunnen geven, om van het Haarlemmermeer zonder den omweg over Haarlem en Spaarndam in het IJ te geraken, en zoo zou het verbod, om langs anderen weg van het noordelijk naar het zuidelijk vaarwater te komen, voor een deel krachteloos zijn geworden. En dat mocht niet! Vandaar dat, toen de vaarwaters tusschen die steden verbeterd werden en overal nieuwe vaarten werden ge-

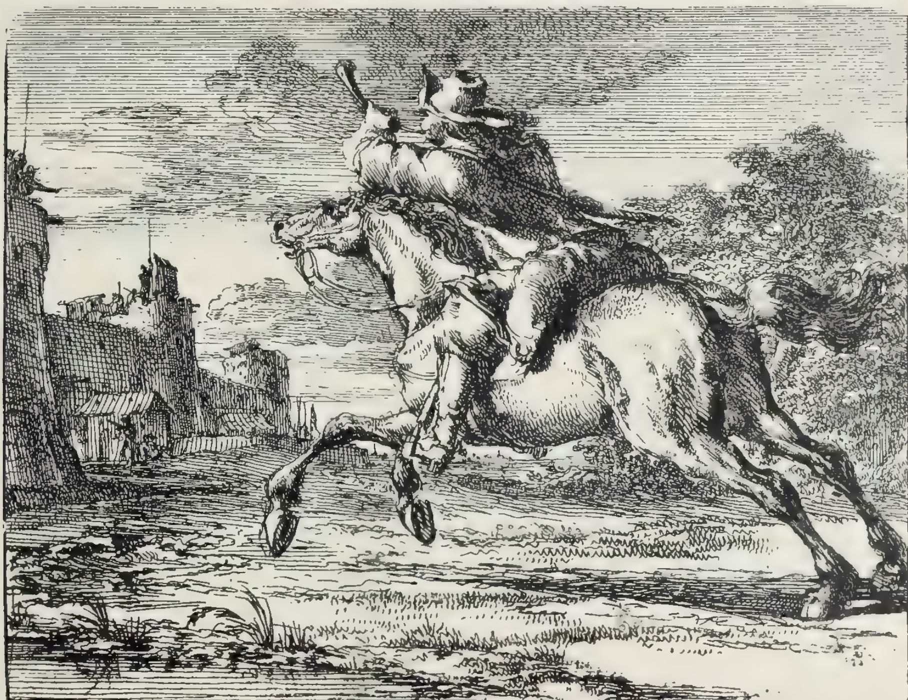
graven, wat met het droogleggen en inpolderen, dat in zoovele streken plaats had, in nauw verband stond, de drie steden alles in het werk stelden, om te zorgen, dat in de dijken, die als landscheidingen tusschen de waterschappen lagen en het rechtstreeksch verkeer tusschen deze onmogelijk maakten, geen sluizen werden gemaakt. Op zijn hoogst kon in de dagen der Republiek verkregen worden, dat er overtoomen of verlaten werden gemaakt ten bate van de schuiten der boeren en van het locaal verkeer met klein vaartuig. Natuurlijk kon bij de klimmende macht van Amsterdam in den loop der zeventiende eeuw het verbod om langs ongeconstumeerde (niet door de costumen gewettigde) vaarten te varen, niet in alle strengheid worden gehandhaafd. Gedurig werden door de andere steden octrooien verkregen van de Staten tot het maken van nieuwe vaarten en jaagpaden, en al bestond er eenige kans, om een daartegen begonnen proces te winnen, Amsterdam vooral, maar ook de andere groote steden hadden zooveel middelen om wraak te nemen, dat zelfs het hardnekkige Gouda en het trotsche Dordrecht maar liever in schikkingen traden. En zoo kwam er langzamerhand verbetering. Doch zeer langzaam, want de steden, die zoo ijverig samen streden tegen het privilegie der drie, lagen daarom niet minder met elkander overhoop, als het gold waterwegen te veranderen of te verbeteren, welke zij uit eigenbelang in denzelfden toestand wilden laten. Delft b. v., dat zoo hard schreeuwde over Gouda, deed al zijn best, om Rotterdam te beletten zijn vaartuigen over Overschie te laten varen. En zoo ging het overal. Ook de besturen der waterschappen deden dapper mede, soms zeker uit bezorgdheid voor de dijken, maar soms ook uit veel minder te rechtvaardigen oorzaken. Zoo bleef het binnenverkeer in Holland de geheele eeuw door voortdurend belemmerd, en zoolang de Republiek bestond, tot 1795, moesten de reizigers tusschen Amsterdam en Haarlem te Halfweg, die tusschen Delft en Leiden aan den Leidschendam overstappen en moesten de goederen daar worden overgeladen. En op andere plaatsen liet men lage bruggen en nauwe sluizen

opzettelijk bestaan, om de scheepvaart te beletten, daaronder of daardoor haar weg te kiezen. Ons komt zoo iets ongelooflijk voor, maar toen vond iedereen het natuurlijk, dat de eene stad het belemmeren van het verkeer der andere als een dringend belang aanzag, waar het veel voor mocht opofferen. Zelfs nog in de dagen van Johan de Witt kwam het voor, dat steden, uit vrees, dat andere een dam zouden doen opruimen, die haar verkeer in den weg lag, haar schutterij deden uitrukken, om dien te bewaken. In de Bourgondische tijden was er zelfs wel eens om gevochten, thans bleef het bij dreigen!

Maar toch, hoe onvolkomen en bezwaarlijk ook, de waterverbinding bleef de kortste en minst kostbare. In 1632 kwam de trekvaart tusschen Amsterdam en Haarlem tot stand, al bleef die te Halfweg afgesloten, wat later kregen ook Leiden en Delft rechtstreeksche vaarten en behoefde men niet meer van daar over Gouda naar Amsterdam of Rotterdam te varen. In 1664 kwam er zelfs een jaagpad tot stand langs den Ouden Rijn van Utrecht over Woerden tot Gouda, een heel werk, met tallooze bruggen over al de wateren en weteringen en slooten, die van weerszijden in de rivier liepen, als men dat woord van onze stilstaande wateren bezigen mag. En zoo kon de waterweg blijven concurreeren, toen in den loop der eeuw ook de groote wegen in Holland begonnen bestraat te worden en er naast de schuit- ook wagenveren ontstonden, die soms in verband stonden met de post, welke tot nog toe zich meest van rijdende boden had bediend. Want het brievenvervoer kon zich niet aan de langzame trekschuit verbinden, vooral niet, als zoo nu en dan overgeladen moest worden. Te minder, omdat het verkeer te water in het oosten des lands vrij wel onmogelijk was. Vanzelf moest bij toenemend verkeer ook hier te lande een paardenposterij ontstaan. Dat had echter eerst in de achttiende eeuw plaats, toen de post ophield een stedelijke instelling te wezen en aan de provincie kwam.

Dat was een verbetering, waaraan men in de zeventiende eeuw al lang behoefte had gehad, want bij onzen handel met het

buitenland gaf de postverbinding voortdurend aanleiding tot bemoeiingen der Staten. Vooral het verkeer met Frankrijk, waar de groote oorlogsminister Louvois zijn organisatie-talent ook voor verbetering van het hem toegewezen postwezen gebruikt had, veroorzaakte veel moeite en onderhandelingen. Want het liep natuurlijk door de Spaansche Nederlanden, waar de vorsten van

Postbode in de 17e eeuw.
Uit: F. van Hoogstraten *Het voorhof der Ziele.* Rott. 1668.

Thurn en Taxis, evenals in eenige deelen van het Duitsche rijk, in het uitsluitend bezit van het postwezen waren. 't Duurde vrij lang, eer geregelde rechtstreeksche postgemeenschap over Antwerpen tusschen Frankrijk en de Republiek verzekerd was. Gemakkelijker was het met Engeland, waarmede een geregelde pakketvaart van Den Briel op Harwich werd onderhouden, die zelfs in oorlogstijd niet stilstond. Te Alfen werden dan de Engelsche, Fransche, Belgische en Zuid- en Middel-Duitsche

brieven, die daar langs verschillende wegen aankwamen, bijeengevoegd, gesorteerd en verder gezonden. 't Was een compromis, dat het centrale postkantoor daar gevestigd was geworden; want Amsterdam, dat natuurlijk het leeuwenaandeel in het brievenvervoer had, had al zijn best gedaan, om het zelf te krijgen, maar dat duldden de andere steden niet. Alleen met Hamburg hield het rechtstreeksche postverbinding, en zoo kwamen de brieven van Noord- en Oost-Europa altijd het eerst te Amsterdam. Iedere stad had, evenals vroeger eigen boden (de loopers, die, nevens

De Postiljon ontfangt de Memorie uyt de Jol.
Kopergravure behoorende bij de postkaart van J. Quacq (1665).

de officiëele stukken der regeering, ook particuliere brieven medenamen), thans eigen postkantoren, meestal meer dan één, voor de verschillende richtingen, en eigen postbeambten met karren en paarden, en iedere stad zocht eigen tarieven te handhaven, die haar rijke inkomsten verzekerden, maar het vervoer ernstig bezwaarden. Natuurlijk, dat dit weder tot tallooze geschillen aanleiding gaf. Met dat al was het postverkeer druk en betrekkelijk vlug; vooral tusschen Den Briel, Antwerpen en Hamburg, de eindpunten der Nederlandsche of liever der Hollandsche posten, en onze groote steden werd er uitstekend voor gezorgd, dat het geen oponthoud ondervond. 't Is waar, dat het lang geen dagelijksch

verkeer was; slechts een paar malen in elke week kwamen brieven uit Engeland en Frankrijk.

Voor het verkeer was veiligheid een eerste voorwaarde en die liet binnen het grondgebied der Republiek betrekkelijk weinig te wenschen over. Op de groote wegen althans waren hier geen straatroovers te duchten en de waterwegen leverden geen gevaren op van noemenswaardige beteekenis, tenzij zoo nu en dan hooge of lage waterstand, dijkbreuken of ijsgang het verkeer zoo goed als onmogelijk maakten. In de oostelijke streken mochten bede-

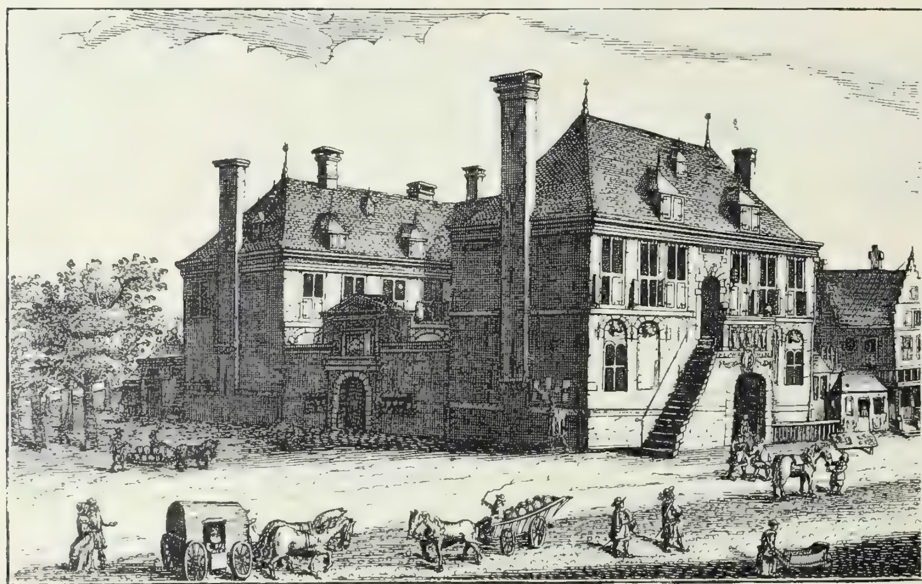

De postiljon reid met de Memorie naar de Steden en toont zyn zynen aan 't Postjagt.
Kopergravure behoorende bij de postkaart van J. Quacq (1665).

laars en landloopers lastig zijn, in Holland kwamen die haast niet voor, daarvan had haast ieder vreemdeling te roemen. In de steden werd door de regeering scherp acht gegeven op het gespuis, dat er van buiten inkwam en een onderkomen zocht in de kleine herbergen en in de „stoven", die met goedvinden der regeering voor doortrekkende onvermogenden waren opgericht. Want reeds in dien tijd trof de reiziger in elke plaats van haast eenige beteekenis gelegenheid tot overnachten aan en bestonden op vele plaatsen herbergen van verschillenden rang. Natuurlijk 't meest in de groote steden, waar zoowel de aanzienlijke als de

geringere gelegenheid vond, om naar zijn »qualiteit", voor veel of voor weinig geld geherbergd te worden.

Te Amsterdam had de regeering zelf de zorg daarvoor op zich genomen en bestonden zoogenaamde stadsherbergen, de twee »Heerenlogementen", één in het oude, één in het nieuwe gedeelte der stad, waarvan vooral het eerste lang een zekere vermaardheid bezat. Daarin werden in de eerste plaats die aanzienlijke personen met hun gevolg opgenomen, welke de gasten der regeering

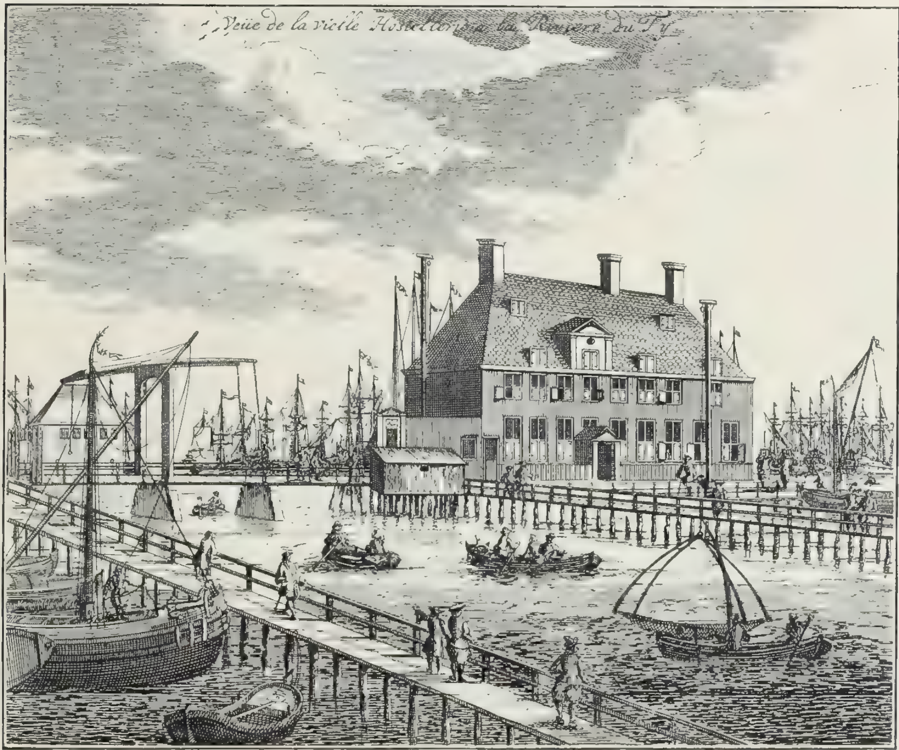

Nieuw Heere Logement.
Naar een oude kopergravure.

waren; zelfs Maria de Medici, de koningin-weduwe van Frankrijk, werd daar bij haar bekend bezoek gehuisvest. Zóó sterk was te Amsterdam het verkeer, dat er talrijke reizigers na het sluiten der boomen en poorten aankwamen en daarom de zoogenaamde oude en nieuwe stadsherbergen daarbuiten werden gebouwd, welke dezen gelegenheid gaven behoorlijk te overnachten. Want de steden werden 's nachts afgesloten en de sleutels der poorten aan een der burgemeesters, in vestingen aan den gouverneur of commandant, toevertrouwd, die slechts bij uitzondering de wacht-

hebbende schutters of soldaten machtigden iemand binnen te laten. Want eerst in de volgende eeuw werd de veiligheid zoo wel verzekerd geacht, dat tegen poort- of boomgeld de toegang ook 's nachts werd verleend.

De boomen, vergat ik nog te zeggen, waren palissadeeringen, die de steden aan de waterzijde afsloten; te Amsterdam en Rotterdam

Gezigt van de Oude Stads-Herberg aan het Y.

Naar een oude kopergravure.

zoowel langs den IJ- en Maas-oever als dwars over Amstel of Rotte. Want iedere stad werd als een vesting beschouwd, waar de regeerende burgemeester het bevel voerde. Wel begonnen de beplante en bebouwde singels aan de weerbaarheid sterke afbreuk te doen, maar over 't geheel werden de wallen en poorten nog als verdedigingswerken aangezien, op enkele punten stond er in sommige steden zelfs nog geschut op. Ook bij de uitleggingen in

de tweede helft der eeuw was men nog op de oude wijze te werk gegaan. Alleen prijkten de hooge bolwerken thans niet meer met torens maar met molens, waarin het voor de in- en omwoners noodige koren werd gemalen; 't waren de eenige plaatsen in de steden, waar genoeg wind was te vangen.

De steden in de andere provinciën hadden in voorkomen

Gezigt van de Nieuwe Stads-Herberg aan het Y.
Naar een oude kopergravure.

veel overeenkomst met die van Holland; de Geldersche en Stichtsche, althans die in 't oosten der laatste provincie, hadden meer een eigen karakter. Daar ontbraken de in Holland zoo veelvuldige grachten en waren de straten meestal even krom en smal als in de oudste gedeelten der Hollandsche steden.

Die van het Noorden, Leeuwarden en Groningen natuurlijk uitgezonderd, waren niet veel meer dan groote, soms ommuurde

dorpen. 't Waren bijna de eenige plaatsen in die streken, waar de bewoners dicht opeen woonden, want wat daar den naam dorp droeg was niet veel meer dan een kleine groep van om een kerk gebouwde huizen; de massa der boerenbevolking woonde er in over het land verspreide hoeven. Evenzeer was dit het geval in de polders in Holland, hoewel 't ook elders in dat gewest

Het Hoff van Holland met het Leydse veerhuys voor de Overhaal.

Naar een oude kopergravure.

niet aan verspreid liggende boerenwoningen ontbrak, terwijl daar de dorpen, gewoonlijk langs dijken en vaarten gebouwd, een lange, meestal dubbele rij huizen vertoonden, evenals de opnieuw in bloei geraakte of pas gestichte dorpen op het Groninger platteland. Daarentegen bestonden vele dorpen in Gelderland en Overijsel niet veel meer dan uit groepen van dikwijls uiterst armoedige woningen, soms om of bij het heerenhuis of het kasteel van den heer der plaats.

Van het landleven dier dagen weten wij al zeer weinig wanneer wij nagaan, hoe weinige elementen van beschaving er over 't algemeen in de dorpen bestonden, dan kunnen wij 't ons kwalijk anders dan als zeer primitief voorstellen. De predikanten

Het Oude Hoofd of Bolwerk bij de Boompjes te Rotterdam.
Gedeelte eener ets van R. de Hooghe (1694).

alleen vertegenwoordigden er de beschaafde klasse, want als er soms geneeskundigen of rechtsgeleerden te vinden waren, waren die niet zelden van twijfelachtig allooi en konden daar kwalijk toe gerekend worden, terwijl de schoolmeesters, tevens de kosters, voorzangers, enz. der hervormde gemeenten, niet zelden schipbreuke-

lingen der maatschappij waren, die voor geen andere betrekking deugden en soms nauwelijks in staat waren de beginselen van lezen, schrijven en rekenen te onderwijzen. In die streken, waar de nijverheid zich ook op het land had gevestigd, zooals b.v. in Noord-Holland het geval was, zal 't wel wat beter geweest zijn, maar toch schijnt in die dagen de beschaving van den stadbewoner over 't geheel die der plattelandsbevolking veel meer overtroffen te hebben dan nu het geval is.

De Dam te Amsterdam op marktdag.
Naar een oude konergravure.

Welvarend was deze laatste, althans in Holland, zeker niet minder, maar het gebrek aan verkeersmiddelen maakte het platteland zooveel meer geïsoleerd. Dat was natuurlijk in de landsprovinciën oneindig meer 't geval dan in Holland, omdat de veel dunner bevolking over zooveel wijder oppervlakte verspreid was en er geen ander bedrijf bestond dan de landbouw. Alleen de marktdagen trokken de boeren naar de steden, althans uit die dorpen, welke niet te veraf lagen, maar in de landprovinciën ontbraken in zeer vele streken zelfs die middelpunten van verkeer en waren 't alleen enkele jaarmarkten, welke van heinde en

ver de landbevolking uit hun afzondering lokten. Want met de hervorming hadden de groote kerkelijke feesten afgedaan; en geen bedevaarten deden de bevolking meer samenstroomen naar plaatsen van gemeenschappelijke vereering.

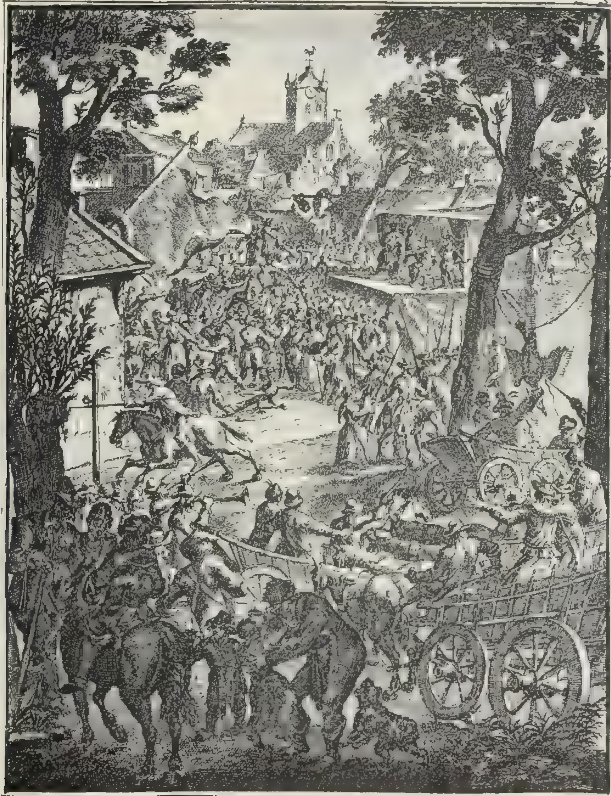
De daardoor hoe langer hoe minder afwisseling biedende stilte van het landleven werd misschien nog doodscher, doordat een gedeelte van den adel zich in de steden ging vestigen en dien ten ge-

Slagerswinkels met hunne uitstallingen aan de straat.
Kopergravure naar P. van der Borcht.

volge menig kasteel begon te vervallen, dat vroeger als een soort van levenwekkend middelpunt voor het omliggende boerenland had gediend. Nog leefden de groote Friesche familiën op hun stinsen of staten midden tusschen de bevolking, die zij beheerschten, maar reeds begonnen sommige zich eigen huizen in Leeuwarden te bouwen, en enkele gezinnen, wier hoofden geregeld in de generaliteitscolleges zaten, vestigden zich zelfs al in Den Haag. In Stad en Lande bleven de jonkers, de oude hovenlingen, althans in de Ommelanden, op

hun huizingen wonen, maar die landadel was niet in staat, om veel beschaving om zich heen te verspreiden. De betrekkelijke nabijheid der stad Groningen en haar krachtige invloed, niet het minst door het bezit van haast de helft der provincie, bracht er veel toe bij, om de Ommelanden minder geïsoleerd tę maken dan menig deel van

Boerenkermis.
Uit: L. Rotgans, *Boerekermis*. Amsterdam 1735.

gewesten, welke dichter bij Holland lagen, zeker minder dan de oostelijke deelen van Overijsel en Gelderland, terwijl ook op de Veluwe, sedert het achteruitgaan der Zuiderzee-steden, volkomen gebrek aan eenig leven was en daar toestanden bestonden, welke zeker weinig van die der Middeleeuwen verschilden. Hoe weinig Drente aan het leven der natie deel nam, heb ik reeds genoeg gezegd.

Dat kon kwalijk anders in dagen, toen het leven der natie zich

geheel in de steden concentreerde en wel voornamelijk in enkele groote steden. Doch het natuurlijk gevolg was dan ook, dat wij van de toestanden, die op het land, buiten Holland, heerschten, weinig weten, omdat zij in die dagen niemand belang inboezemden, behalve sommigen onzer schilders, die met groote voorliefde tooneelen uit het boerenleven tot onderwerp kozen. Ook statistische gegevens be-

Kermisvermakelijkheden.
Uit: Adr. van de Venne, *Tafereel van de Belacchende Werelt.* 's-Gravenh. 1635.

zitten wij daarover zoo goed als niet; slechts bij benadering zou zelfs de meest ijverige doorvorscher der archieven kunnen opmaken, in hoeverre de bevolking op het platteland in verhouding tot die der steden meer of min talrijk was, hoeveel land in cultuur was, op welke plaatsen er een noemenswaardige veestapel bestond, waar van de voortbrengselen een deel werd uitgevoerd en waar de bevolking voor een gedeelte ingevoerde waren gebruikte, wat eenigszins als een standaard van welvaart kan gelden. Hier en daar zijn er nog, in

streken, waar sedert tweehonderd jaren weinig veranderd is, in huisraad en woning op het land de bewijzen, dat reeds toen een goed gedeelte der boerenbevolking een zekere mate van welvaart genoot, zich soms zelfs een zekere mate van weelde kon veroorloven, zoodat boerenkermissen (want die ontbraken haast nergens) en bruiloft- en doopmalen, en zelfs begrafenissen tot veel grove verteringen, soms zelfs tot erge uitspattingen leidden. Want ruw waren de zeden in die dagen overal, beschrijvingen zoowel als afbeeldingen van volksvermaken bewijzen het genoeg en niet het minst het tooneel, waar

Het gans den kop aftrekken.
Kopergravure door L. van Uden?

het volksleven zich eenigermate in weerspiegelde. Evenmin echter als tegenwoordig de Fransche salondrama's of vaudevilles gelden kunnen als zuivere voorstellingen van de zeden der Fransche natie, kan men de Nederlandsche blijspelen of kluchten of de tooneelen van dronkenschap en losbandigheid, die Jan Steen en Ostade, om maar enkelen te noemen, ons te zien geven, voor voorstellingen van het gewone leven van den Nederlandschen kleinen burger- en boerenstand houden. Maar de toon onzer letterkunde bewijst genoeg, hoe weinig verfijnd men was, en hoe dikwijls ook de zedelijkheid van

het volk niet zoo streng was, als van een eenigszins door het calvinisme beheerschte maatschappij was te eischen. Ook in de zeventiende eeuw gingen kerkschheid en rechtzinnigheid soms gepaard met allerlei ondeugden.

Men begrijpe mij echter wel. Te laag moeten wij de zedelijkheid van het toenmalige geslacht ook niet stellen. Daartoe was 't veel te veel innig godsdienstig, veel te werkelijk vroom. Want

De Warmonder kermis.
Naar een teekening van P. L. Delfos naar J. Steen.

waarlijk niet de Tiende Penning had den opstand van 1572 veroorzaakt, maar wel degelijk was de toen begonnen strijd een godsdienststrijd geweest. En zooveel te lijden, zooveel te wagen als de Nederlanders der zestiende eeuw, doet geen volk alleen om der wille van uiterlijkheden van den kerkdienst, maar alleen wanneer het doordrongen is van de noodzakelijkheid, om God op andere wijze te dienen dan tot nu toe, om zijn geloof op andere grondslagen te vestigen dan op de leer van de roomsch-katholieke kerk. En ook het katholiek gebleven deel der bevolking bleek

op den duur, zeer zeker ook niet uitsluitend uit gewoonte, uit sleur, den ouden godsdienst aan te hangen, maar wel degelijk met hart en ziel. Neen, het geslacht der zestiende en ook dat der zeventiende eeuw was een ernstig, sterk en diep gevoelend geslacht, dat wel ruw was, maar vooral in het uiterlijke, zooals met den toenmaligen maatschappelijken toestand overeenkwam. De vroomheid van dien tijd moge thans niet iedereen aantrekken, zij was er niet minder krachtig en innig om. Den negentiende-eeuwer mogen de gematigden sympathieker zijn dan de ijveraars, de voor den godsdienst zooal niet weinig gevoelende, dan toch nimmer ijverende libertijnen mogen hem in sommige opzichten nader staan, hij moge meer sympathie hebben voor Coornhert dan voor Marnix, meer voor Wttenbogaert en de remonstranten dan voor Bogerman en de calvinisten, die laatsten vormden zeer zeker niet alleen de massa, maar ook de kern der natie, zij waren 't, die het land in staat stelden den strijd vol te houden tegen de overmacht; alleen hun geloofsijver, soms haast tot felheid aangewakkerd, verwekte die energie, welke den Nederlander uit dien tijd eigen is. Het strenge calvinistisch-gereformeerde geloof was als 't ware de Nederlandsche volksgodsdienst, en dat geloof was niet te rijmen met andere dan in 't algemeen strenge zeden. En in de hoofdzaak bleef dat geloof sedert de Dordsche synode niet alleen de regel van de gereformeerde kerk, van den eenigen openbaren godsdienst, maar ook die van het innerlijk leven van de groote massa der natie. De vroomheid van dien tijd was misschien veelal hard en vormelijk, maar zij had het geheele leven der natie doordrongen; ook de Nederlandsche katholieken dier dagen muntten ver uit boven het vroegere geslacht, waren niet alleen ijverig in het waarnemen hunner godsdienstplichten, maar ook in hun leven niet minder goede christenen dan de hervormden. En de dissentieerende protestanten mochten soms wonderlijke, wat men toen noemde geestdrijvende, denkbeelden voorstaan, gewoonlijk was hun opvatting van het leven nog strenger dan die der gereformeerden. De meeste Nederlanders van dien tijd stelden hun geloof

hoog; volkomen ongodsdienstig was haast niemand; libertijnen zooals er vroeger zeker vele waren, die vooral daarom het juk der Kerk hadden afgeschud, omdat zij van geen dogmatisch geloof wilden weten en zich met meer of min wijsgeerige begrippen tevredenstelden, menschen als b. v. Leoninus, kwamen haast niet meer voor. De gebroeders de Witt b. v. waren zeer zeker geen kerksche mannen of femelaars, maar op het oogenblik dat hun moordenaars hen overvielen, zocht de raadpensionaris zijn troost in den bijbel, en de ruwaard werd met een »Wil de hond bidden?" belet in zijn doodstrijd God aan te roepen. En toch had hij op de pijnbank Horatius en geen bijbelplaats geciteerd.

En wat behoef ik te wijzen op de wijd en zijd bekende innige vroomheid van de Ruyter, wiens leven toch langen tijd geen ander dan dat van een ruwen zeeman was geweest? Ook Jacob Cats was een door en door godsdienstig man en geen huichelaar, die zijn onmiskenbare zucht naar geld en goed met een masker van vroomheid bedekte.

Wanneer men nagaat, welk een groot gedeelte der letterkunde dier dagen, der letterkunde, welke bij het volk aansloeg en algemeen verbreid en gekend was, een sterk godsdienstige kleur droeg, hoe verbazend veel godsdienstige geschriften geschreven en gelezen werden, hoe de burgerij zich verdiepen kon en warm kon maken (warmer haast dan over iets anders) over godsdienstgeschillen, waarvan een goed gedeelte van het negentiende-eeuwsche publiek zich met den besten wil geen denkbeeld kan vormen, dan begrijpt men, welk een groote plaats de godsdienst in het volksleven innam, hoe dit daarvan was doortrokken en tevens, dat dit niet anders dan met een betrekkelijken eenvoud en reinheid van zeden kon gepaard gaan. Trouwens, een volk, dat zulk een kracht vertoonde op elk gebied, als het Nederlandsche, een volk in zijn gouden eeuw, kan geen zedeloos volk zijn, kan niet uitsluitend uiterlijk godsdienstig wezen.

Maar natuurlijk waren er in een dergelijke maatschappij als de toenmalige Nederlandsche, ook vrij wat slechte elementen; de

welvaart, de voortdurende oorlog, het leven voor materieele doeleinden, het toenemend verkeer, de toevloed van vreemden, de opeenhooping van een deel des volks in voor dien tijd groote steden, dat alles moest er toe medewerken, om den ouden eenvoud van zeden sneller te doen afnemen dan die minder aangename eigenschappen, welke met eenvoudige zeden plegen gepaard te gaan. En vele van die eigenschappen waren die van den tijd.

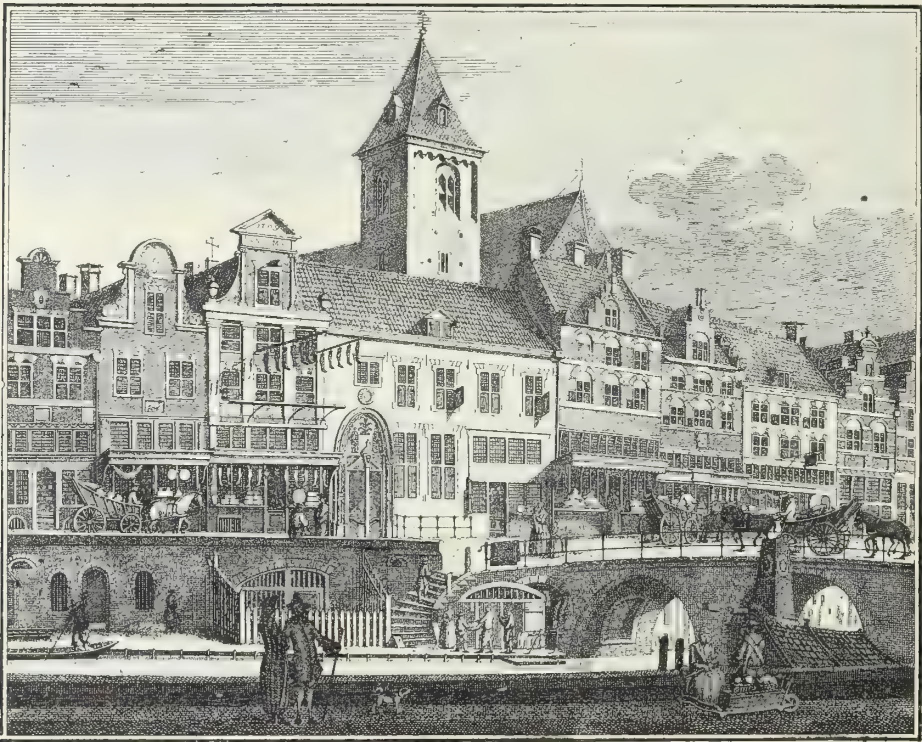

Het Aalmoezeniershuis te Amsterdam.
Naar een oude kopergravure.

Ruwheid van zeden bestond niet minder in Duitschland, in Engeland, zelfs in Frankrijk. In het oude Nederland, in dat der Bourgondische en Oostenrijksche vorsten, had zij waarlijk niet ontbroken. De strenge zedeleer van het calvinisme had die hier niet in eens kunnen uitroeien.

Maar terwijl dus onze vaderen zeker lang niet smetteloos waren, was er veel wat dat vergoedde, wat bewees hoe goed de kern was. Getuige de sedert de Hervorming waarlijk niet

afgenomen zorg voor de armen, voor weezen en weduwen, een zorg, waarin de regeeringen met de bijzondere personen wedijverden. Die zorg viel te meer te roemen, omdat de calvinist daarmede niet kon hopen den hemel te verwerven, omdat hij in die goede werken slechts de zichtbare teekenen zag van zijn geloof en deze niet konden dienen om goed te maken wat aan dat geloof ontbrak. Reeds vroeger waren vele liefdadigheidsinstellingen

Het BURGER WEESHUIS, de REGULIERS KERK en de HOOGE KOOREN MARKT te *UTRECHT*.

Kopergravure door C. Philips Jr. naar J. de Beyer.

minder kerkelijk dan wel burgerlijk; thans namen de gereformeerde gemeenten niet alleen, maar ook die der dissenters de zorg over, welke de Kerk eenmaal voor de armen had gedragen, en breidden die nog uit; de burgerlijke instellingen bleven bestaan en werden voortdurend door allerlei stichtingen vermeerderd. Een zeer groot gedeelte der kerkelijke goederen werd daarvoor besteed; wie rijk geworden was placht niet zelden bij zijn leven

of na zijn dood een deel van zijn kapitaal te bestemmen voor dergelijke doeleinden. Het bestuur dier instellingen van weldadigheid, dikwijls onder toezicht der overheid gesteld, berustte meestal bij de aanzienlijken, die er, mannen zoowel als vrouwen, hun tijd gaarne aan besteedden. Misschien niet altijd zonder eenig vertoon. Regenten en regentessen lieten zich gaarne in hun qualiteit op het doek vereeuwigen, evenals vroeger stichters

Het jongens-weeshuis te Amsterdam.
Naar een oude kopergravure.

van kapellen en altaren hun portretten op de schilderijen deden aanbrengen, welke de vereerde heiligen voorstelden. Maar 't zij er ijdelheid bij kwam of niet, de voorname burgers deden gaarne veel voor de armen, en de grootsche instellingen van liefdadigheid, welke bijna overal, waar welvaart heerschte, in de steden niet alleen, maar ook op de dorpen, in dien tijd verrezen, behooren nog tot de sprekendste getuigen van dien tijd. Zij behoorden toen tot de eigenaardigheden van het land, waar elk

vreemdeling melding van maakte. Ook de Kerk bleef, zooals ik al zeide, de armenzorg als een harer eerste verplichtingen aanzien, en een deel der kerkeraden, de colleges van diakenen, vormde in elke plaats, waar een gemeente was, een college van armverzorgers, dat, juist omdat zijn leden tot de gezeten, maar zelden tot de aanzienlijke burgerij behoorden, bekend was

Het Hofje van Nieukoop te 's-Gravenhage.
Uit. J. de Riemer, *Beschryving van 's Graven-hage*. 's-Grav. 1730—1739.

met de nooden der lagere standen en ook hun, die niet gaarne voor hun behoeften wilden uitkomen, den zoogenaamden huiszittenden armen, de behulpzame hand kon bieden. Want dat was het uitstekende van vele dier instellingen van liefdadigheid, van vele h o f j e s bv., dat zij niet voor de geheel verarmden bestemd waren, maar hen, die niet meer in staat waren behoorlijk in hun onderhoud te voorzien, voor den ondergang behoedden. Zeker,

zoomin als ooit of ergens, was toen in de Nederlanden de armoede onbekend, maar vergeleken met andere landen, stond het met de Republiek in dat opzicht zeer gunstig. Natuurlijk ontbrak het ook hier niet aan bedelaars, vooral niet op het platteland, en zelfs werden die in moeilijke tijden, vooral na langdurige oorlogen, in sommige streken, vooral in de oostelijke gewesten en in Brabant, een groot bezwaar voor de landbevolking. Dan moesten de

De blinde liereman.
Kopergravure naar D. Vingboons.

schouten, maarschalken en baljuwen met gewapende manschappen tegen de benden uittrekken, die de wegen onveilig maakten, de landhoeven brandschatten of plunderden en zelfs soms de dorpen niet ongemoeid lieten. Vooral in het eerste tijdperk had zeker het verblijf der vele vreemde soldaten zeer onaangename gevolgen en was er bij de lagere klasse nog lang een zekere verwildering. In de groote steden was altijd een klasse van die armen, welke zorg baren, omdat zij uit alle liederlijke en verloopen elementen, het bezinksel

der maatschappij, bestond, uit afgedankte zeelieden, arbeiders

Bedelaars.

Ets van Rembrandt.

zonder werk, dronkaards en vagebonden; bij alle oproeren kwamen

die te voorschijn, de vrouwen stonden dan niet zelden vooraan. Maar de aanwezigheid van een grauw, zooals men placht te zeggen, en van allerhand geboefte, was in welvarende steden, waar de handel en het verkeer allerlei menschen deed samenstroomen, niet te vermijden. Maar toch, alle reizigers waren verbaasd over het voorkomen van algemeene welvaart, dat ons land en meer in

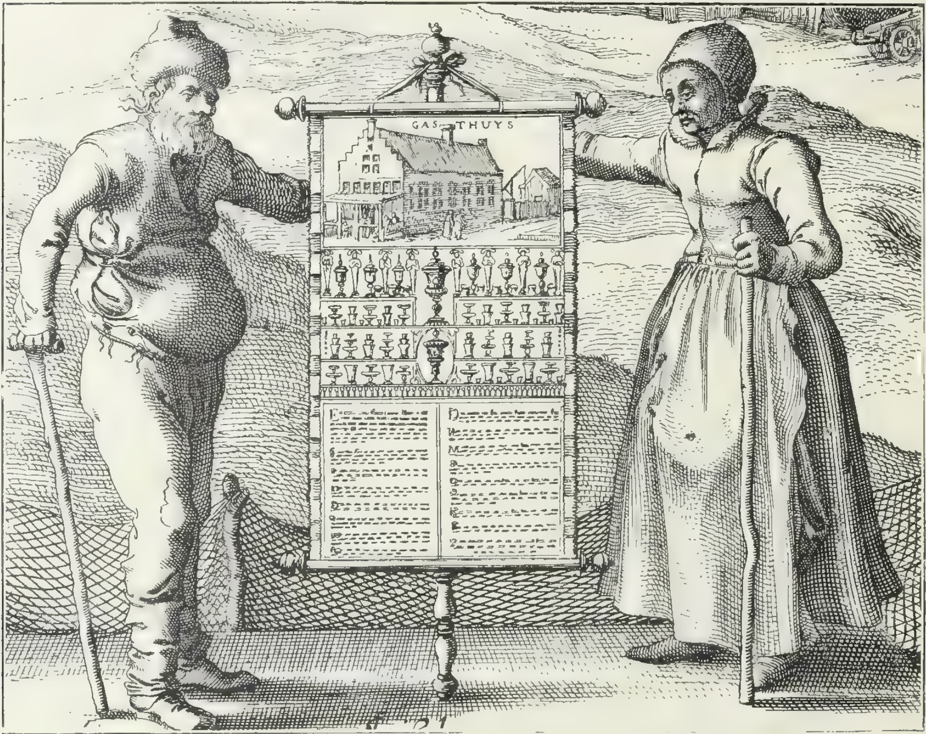

Amsterdamsche bedelaars.
Uit eene serie van 10 kopergravures door S. Savry naar P. Quast.

't bijzonder Holland en Zeeland, aanbood. Vooral trof hen de afwezigheid van die troepen bedelaars en vervuilde kinderen, die in alle andere landen van Europa den reizigers tot overlast waren.

't Is waar, de liefdadigheid deed heel veel en dat bewijst, dat er veel behoefte was, maar zij lenigde ook veel nood, want de armoede verdween althans van de straat. Wie de achterbuurten

opzocht, kon ook toen niet verwachten anders te vinden, dan wat het oog zeer deed en het hart deed krimpen. Maar vergeleken

Loterijkaart van Egmond-aan-Zee.
Kopergravure door C. J. Visscher.

met andere landen was in het Nederland der zeventiende eeuw de welvaart niet alleen grooter dan ergens, maar ook zeker meer algemeen, minder beperkt tot enkele standen.

TWEEDE HOOFDSTUK.

De maatschappij en haar onderdeelen.

Als er iets is, dat den modernen mensch vreemd moet voorkomen, als hij zich een denkbeeld begint te vormen van de maatschappij der gouden eeuw, dan is 't zeker de scherpe afscheiding in standen. De maatschappij is in dien tijd in vele opzichten door en door aristocratisch georganiseerd. De natie is niet alleen scherp gescheiden in regenten en geregeerden, ook die beide deelen vervallen ieder weder in klassen, die zich weinig vermengen. Hier en daar wordt die afscheiding zóó vermenigvuldigd, dat zij haast belachelijk schijnt, en in alle geval een beletsel wordt voor de ontwikkeling, voor het welvaren van het geheel. De Fransche omwenteling wierp dat alles omver en door elkander, maar eerst aan den geheelen ommekeer, welke, zonder dat het terstond merkbaar was, in deze eeuw heeft plaats gegrepen in menschen en toestanden, is 't te danken, dat er nu maar zoo weinig onoverkomelijke scheidsmuren meer bestaan tusschen de standen der maatschappij, d. w. z., dat er voor personen uit den eenen kring steeds gelegenheid bestaat, om met een anderen in aanraking te komen. Misschien was dat in Nederland

in de dagen der gouden eeuw ook meer dan elders het geval, maar hoewel de klassen daar geen kasten waren, wie de maatschappij kennen wil moet ook haar deelen weten te onderscheiden.

Eigenaardig is 't, dat Nederland maatschappelijk zeer zeker een monarchaal karakter droeg, niettegenstaande het een republiek was. Want, ik heb 't al opgemerkt, hoewel in staatkundigen zin geen vorsten, waren de prinsen van Oranje toch eenigszins de hoofden

Zinneprent ter verheerlijking van prins Maurits.
Kopergravure door C. de Pas.

zooal niet van den staat, dan toch van het volk. De dynastie van Oranje-Nassau was op die van Bourgondië-Oostenrijk gevolgd. Er was wel geen landsheer, later niet eens meer een den landsheer vervangende hooge overheid, doch er was een eerste overheidspersoon, die enkele vorstelijke attributen en wiens huis vorstelijken rang bezat en die ver uitstak boven de aristocratie, welke het land regeerde. Zoo was er ook altijd een hof, een tijdlang zelfs twee

DE PRINSEN VAN ORAN

naar de schilderij van P. van Hillegae

...E VOOR HET BINNENHOF.

...in het Mauritshuis te 's Gravenhage

hoven, want ook de Friesche stadhouders, hoewel staatkundig van geen groote beteekenis, stonden toch ook, door hun rang, hoog boven de regenten. Dat was zelfs 't geval, wanneer er geen stadhouder was, er was dan toch altijd nog een prins van Oranje, dien het volk aanzag als den voornaamsten persoon in het land. Zelfs de regenten konden dat laatste niet laten. Trouwens, zij hadden er zelf aanleiding toe gegeven. Toen Prins Willem vermoord was, die, zij 't ook met beperkte macht, eenigszins als landsheer had gegolden en dien iedereen als zoodanig had erkend en geëerd, hadden zij terstond den jongen Maurits groot gemaakt en hem blijven stellen tegenover den Engelschen landvoogd. Nauwelijks was deze laatste vertrokken of zij hadden hem vanzelf een plaats ingeruimd, die feitelijk niet veel geringer was dan die van zijn vader. Evenwel, 't had lang geduurd eer Maurits iets deed, om te toonen dat hij werkelijk de eerste persoon in den staat was. Langen tijd was hij alleen de veldheer der Republiek. In de maatschappij van Den Haag, den zetel der algemeene en Hollandsche regeering, nam de hofstoet van den ongehuwden vorst geen groote plaats in. 't Was een hof zonder dames. De oude Prinses-weduwe, Louise de Coligny, schijnt niet veel tot den luister er van te hebben bijgedragen, zij was daarenboven langen tijd in Frankrijk. De oudste zoon van Prins Willem, de in Spanje opgevoede Philips Willem, kwam tijdens het Bestand wel in Den Haag, maar slechts om zijn familie te bezoeken, en vestigde zich toen te Breda, waar hij een deftigen staat voerde. Ook toen bleef dus Den Haag alleen de zetel der beide ongehuwde broeders en van hun, meest militairen, omgeving. Eerst toen het Boheemsche koningspaar hier een toevlucht was komen zoeken, kon men in Den Haag weder spreken van een hof, maar eerst toen Frederik Hendrik de hofdame der ex-koningin, de gravin Amalia van Solms, huwde, ontstond er in Den Haag een wezenlijke hofhouding, die op den duur zelfs een vorstelijk, haast zou men zeggen koninklijk karakter kreeg, vooral toen 's Prinsen zoon, die reeds als klein kind tot zijn opvolger was aangewezen, met een Engelsche prinses,

en wel met de oudste dochter des konings, de Princess Royall, huwde. Niet alleen heerschten er in de omgeving van het stadhouderlijk echtpaar vorstelijke pracht en etiquette, maar ook een gezindheid,

Frederik Hendrik en Frederik V van Boheme met hun gezin.
Gedeelte eener oude kopergravure.

die weinig strookte met den geest der regenten. De belangen van het huis van Oranje werden daar als de hoogste belangen van den staat beschouwd, de toon der brieven, die daar geschreven

werden en waarvan er vele in de Archives de la maison d'Orange van Groen van Prinsterer voor ons bewaard zijn, zou men eerder aan het hof van een koning dan in de omgeving van den eersten dienaar eener republiek hebben verwacht. De

Frederik V van Boheme (de Winterkoning) met zijn gemalin op het ijs voor Gorkum.
Prentteekening in kleuren door C. Ploos van Amstel, naar H. Avercamp.

toevloed van Engelsche cavaliers, vooral sedert de moeder der Princess Royall, de koningin Maria Henriette, hier hulp kwam zoeken en alles in 't werk stelde, om van hier uit een herstel harer zaak in Engeland teweeg te brengen, vermeerderde natuurlijk die monarchale gezindheid aan het hof, maar diende er alles behalve

om er de zeden te verbeteren. Want hoe loyaal ook, hoe verkleefd aan Koning en Kerk, die Engelsche cavaliers waren meestal vrij los van zeden en pasten eigenlijk weinig in het toenmalige Nederland. Zij gaven aan het stadhouderlijke hof een eenigszins cosmopolitisch voorkomen, zooals trouwens Den Haag van toen af, als een middelpunt der Europeesche diplomatie, in zekeren zin

Bezoek van Henriette Maria, koningin van Engeland, aan den Heer Adriaan Pauw op 't slot te Heemstede, 8 Sept. 1642.

Naar een kopergravure van Cl. J. Visscher.

bleef behouden, zoolang de Republiek groote beteekenis in Europa had, dus zoowel ten tijde van De Witt als onder Willem III.

Naast de Nederlandsche edelen, die in den hofstoet een plaats bekleedden, vond men toen Duitsche heeren en dames, die met de talrijke verwanten der Nassau's of met den koning van Boheme waren medegekomen, vele Fransche edelen, waaronder hoog aanzienlijke, die tot de hoofden van den Hugenooten-adel

Bal in de Oranjezaal op 't Huis ten Bosch in December 1684, ter verjaring van Willem III.

Kopergravure door D. Marot.

behoorden, Engelschen uit het gevolg der koningin of der prinses en allerlei, natuurlijk vooral protestantsche, officieren en politieke en militaire avonturiers, die hier hoopten op een post of althans op een tijdelijke plaatsing. Met de Portugeesche pretendenten-familie, waarvan één lid, zooals men weet, zich met de Nassau's verzwagerde, waren vroeger ook al een aantal vreemdelingen binnengekomen, niet zelden gelukzoekers van twijfelachtig allooi. De toenmalige samenstelling der legers gaf veel meer aanleiding en gelegenheid aan een edelman, om buitenslands een betrekking te krijgen, dan tegenwoordig. Naar de nationaliteit werd niet gevraagd, wel naar den godsdienst. Hoe weinig Nederlandsch het hof onder Frederik Hendrik was, daarvan leggen, dunkt mij, de bouwtrant en inrichting van het paleis, dat deze voor zijn echtgenoote liet bouwen, het bekende Huis in 't Bosch, overvloedig getuigenis af. 't Was trouwens, met zijn soms overdadige versiering, grootendeels het werk van vreemde, vooral Belgische kunstenaars. En evenzeer zeker het feit, dat in de omgeving van het hof zoo goed als geen Hollandsch werd gesproken, maar dat Fransch er zoozeer als de algemeene taal gold, dat niet alleen de jongelieden uit de aanzienlijke familiën hun brieven, reisaanteekeningen en dagboeken in het Fransch schreven, maar dat zelfs een man als Constantijn Huygens, hoewel een der eersten onder de Nederlandsche dichters en een kun-

Maaltijd op 't Huis ten Bosch, ter gelegenheid der verjaring van prins Willem III.
Gedeelte eener kopergravure door D. Marot.

stenaar in het behandelen der Nederlandsche taal, als hij voor zijn kinderen schreef, dat in het Fransch deed, evenals ook de Prins zelf zijn Mémoires in 't Fransch opstelde.

Onder Willem III werd dat eenigszins anders. Natuurlijk bleef ook toen het hof een eenigszins internationaal karakter dragen, maar de voornaamste betrekkingen werden toch meestal uitsluitend door Nederlanders bekleed. Het Fransch bleef echter, als bijna overal elders, de hoftaal. Maar de Prins zelf was geheel en al een Hollander, die liefst Hollandsch sprak en Hollandsch schreef en wiens Fransch zelfs zeer kenlijke sporen draagt van de nationaliteit des schrijvers. Waarschijnlijk had hij dat vooral aan zijn opvoeding te danken en zeker niet het minst aan de wijze, waarop die in den laatsten tijd zijner minderjarigheid door Johan de Witt was geleid geworden.

Constantijn Huygens.
Kopergravure van Corn. de Visscher naar Chr. Huygens (1657).

Hoewel nog lang niet een model van zedelijkheid, gaf het hof in Den Haag in die dagen zeker veel minder aanstoot dan in die van Frederik Hendrik, toen vooral de erfprins, de latere Willem II, bekend stond om zijn losbandigheid. Een zoo uitstekende en in gezonden zin vrome vrouw als de tweede Maria Stuart kon trouwens niet anders dan een reinigenden invloed op haar omgeving uitoefenen. Evenwel, van de prinsessen van het huis van

Oranje-Nassau, behalve van Anna van Saksen, heeft de wereld nimmer kwaad kunnen spreken. Zoomin als de »oude Prinses", zooals men Amalia van Solms placht te noemen, hoewel zij in later dagen evenzeer bekend stond om haar heb- en heerschzucht als vroeger om haar schoonheid en altijd om haar verstand, ooit vat gegeven heeft aan den laster, is ook van haar weinig beminde en, naar 't schijnt, ook weinig beminnelijke schoondochter, de Prinsess Royall, de eerste Maria Stuart, ooit in dien zin kwaad gesproken. Haar dochters, de vrome keurvorstin van Brandenburg, Louise Henriette van Oranje, en de vorstinnen van Nassau en Anhalt, hebben in een tijd, toen menige vorstin over de tong ging, eveneens nimmer aanleiding gegeven tot eenige kwaadwillige opmerking.

Maria Stuart, gemalin van Willem II.
Kopergravure van J. Houbraken naar G. van Honthorst.

Hoezeer anders de opvatting van zedelijkheid en kieschheid van die dagen met de onze verschilde, hoeveel minder streng men dacht over dingen, die thans, zelfs in landen, waar 't met de zedelijkheid niet nauw wordt genomen, algemeen aanstootelijk worden geacht, wordt door niets zoo duidelijk bewezen dan door de positie, welke de bastaarden der prinsen van Oranje in een land als het onze innamen. Niet alleen de onechte zonen van Maurits en hun afstammelingen, maar ook die van Frederik Hendrik voerden openlijk den naam Nassau en namen een hooge

plaats in, ongeveer de eerste naast hun wettige verwanten, aan het hof en in de maatschappij. De hooge rang van den vader wischte den smaad hunner geboorte uit en hun kinderen werden de evenknieën der aanzienlijkste geslachten. Door de prinsen van Oranje in 't oog loopend begunstigd en met rijke goederen begiftigd, verkregen zij en hun afstammelingen de aanzienlijkste betrekkingen, werden soms zelfs opgenomen onder het uitgelezen deel

Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg en zijn gemalin Louise Henriette, prinses van Oranje.
Naar een kopergravure, uitgegeven bij Cl. J. Visscher.

van den Hollandschen adel, de ridderschap, en hadden geen geringen invloed ook in staatszaken. Enkelen hunner zagen er zelfs niet tegen op, om, getrouw aan de tradities der ridderschap, zich nauw bij de regentenpartij aan te sluiten; de meeste echter stonden vooraan onder de voorstanders van het huis van Oranje: de heeren van Zuylesteyn, vader en zoon, van Odijk, van Ouwerkerk behoorden onder de trouwste dienaren van Willem III

en gaven het voorbeeld aan den adel in de andere gewesten, die meestal voor uitbreiding der stadhouderlijke macht ijverde.

In Holland was dat, zooals ik al zeide, niet het geval. Sedert de ridderschap zich in de godsdiensttwisten tijdens het Bestand om haar advocaat had geschaard, was onder de edelen altijd een streven merkbaar, om, waar 't zonder gevaar kon, het zuiver aristocratisch karakter der staatsinrichting te versterken. Zeer ongaarne zagen zij, dat de Prins vreemdelingen in de ridderschap deed opnemen. Het voornaamste lid tijdens Frederik Hendrik en Willem II, de veldmaarschalk Brederode, maakte zelfs aanspraak op den rang van Eersten Edele, welken de Prins voor zich begeerde, en werkte na den dood van den laatsten ook uit eigenbelang de aanstelling tegen van een waarnemenden kapitein-generaal, welke hem van den eersten op den tweeden rang in het leger zou teruggeschoven hebben. Ook de leden van het hoog aanzienlijke geslacht van Wassenaar waren bekend om hun staatsgezindheid, en de Witt gold bij de ridders niet minder als leider dan voorheen Oldenbarnevelt. Doch bij het herstel van het stadhouderschap werd hun houding spoedig anders en volgden zij, zoowel als hun verwanten en standgenooten, getrouw de staatkunde van den stadhouder en diens rechterhand, den raadpensionaris Fagel. Zeker vooral omdat hun familieleden de vele posten niet missen konden, die door dezen te begeven waren en die zij vroeger, in het stadhouderlooze tijdperk, voor een deel zelfs naar goeddunken, konden bezetten. Onder welk stelsel ook, altijd vinden wij dan ook den Hollandschen adel in tal van hooge militaire en burgerlijke betrekkingen, evenzeer als zijn standgenooten uit de andere provinciën, van wie 't genoeg bekend was, dat zij anders volstrekt niet naar hun stand konden leven, hoe machtig zij ook in hun eigen gewest waren.

Dat gold misschien het minst van den Frieschen en Ommelander adel. De laatste was een landadel, die door den invloed van Groningen sterk op den achtergrond was gedrongen, en die, voor een goed gedeelte althans, zich schikte in de bescheiden plaats, welke hij innam. De Friesche adel daarentegen was in de

provincie in zekeren zin oppermachtig, in het bezit van uitgestrekte landerijen, welke veel opbrachten, en had daardoor verreweg den grootsten invloed in de Statenvergadering. De hoofden zijner geslachten waren meestal grietmannen in de streken, waar hun land gelegen was, en tevens in 't bezit van alle ambten, die ter begeving der Staten of kwartieren stonden. Met recht konden zij de koningen van het land heeten en de anders sedert lang een anachronisme geworden uitdrukking »aloude Friesche vrijheid" gold met volle recht van hen, omdat zij alleen, zoo goed als zonder contrôle, het land konden regeeren. Veelal zorgvuldig opgevoed, waren er onder hen uiterst bekwame mannen, die aan de Republiek uitstekende diensten hebben bewezen, enkele zelfs op het oorlogsveld, zooals de als zeeman zoowel als krijgsman te land uitmuntende Hans Willem van Aylva, die bij Seneffe zoowel als bij Chatham zich een eervollen naam verwierf, en nog meer de als gedeputeerde te velde, ook door zijn in het Fransch gestelde gedenkschriften, beroemde Sicco van Goslinga.

De krijgsdienst gaf zelfs aan enkele katholieke edelen gelegenheid een positie te verwerven, welke anders voor hun geloofsgenooten onbereikbaar was. Een der uitmuntendsten onder de krijgsmakkers van Willem III was de baron van Baer van den den Slangenburg, die, als de overige bannerheeren van Zutphen, wegens zijn trouw aan den voorvaderlijken godsdienst van alle ambten in Gelderland bleef uitgesloten, maar, hoezeer ook ten allen tijde als een uiterst lastig en met alle superieuren twistend bevelhebber bekend, toch om zijn onmiskenbare verdiensten den rang van generaal der infanterie verwierf. Misschien is hij wel de bekwaamste geweest onder de vele Geldersche edelen, die het land in den oorlog dienden: enkele, ik noem slechts van Gent, die Cornelis Tromp als luitenant-admiraal van Amsterdam verving, en van Styrum, hebben zelfs ter zee grooten naam verworven. Onder Willem III waren 't vooral Geldersche edelen, een Bentinck, een Keppel, die in de persoonlijke omgeving van den koning-stadhouder zich een invloed en aanzien verwierven, welke hun afstammelingen

zoowel hier te lande als in Engeland een hoogen rang verzekerden. Later, in de achttiende eeuw, waren 't vooral leden van Geldersche geslachten, die aan de Oranjepartij in het oosten des lands het

H. W. Baron van Aylva.

Naar een oude kopergravure.

overwicht verschaften, evenals dat ten allen tijde met hun Overijselsche standgenooten het geval was.

De oude Zeeuwsche adelsfamiliën waren daarentegen van allen staatkundigen invloed beroofd, sedert haar voorvaderen de Spaansche zijde hadden gekozen, en met die, welke in Staats-

Brabant te huis behoorden, was 't evenzoo gesteld. Alleen op hun goederen konden zij eenig gezag uitoefenen. In den staat en in de maatschappij beteekenden zij haast nog minder dan de Ommelander jonkers.

Een geheel eigenaardige positie namen de eigenaars der in enkele provinciën geënclaveerde souvereine heerlijkheden in; soms waren 't leden van den Hollandschen of Gelderschen adel, die daardoor een veel hooger rang verwierven dan zij anders zouden hebben bezeten: de Pallandts, door Culemborg, de Brederode's, door Vianen, dankten daaraan in de gewesten, waar zij in de ridderschap zaten, een invloed, welke dien hunner standgenooten verre overtrof. Op den duur gingen die bezittingen meest in handen van buitenlandsche geslachten over, die ze in de achttiende eeuw, de een voor, de ander na, overgedragen hebben aan de provinciën, binnen wier grondgebied zij gelegen waren.

Slechts enkele vreemde geslachten verwierven binnen de grenzen der zeven gewesten zooveel land, dat zij onder den regeerenden adel werden opgenomen, en dan meestal nog alleen door de bijzondere gunst der stadhouders. En haast altijd beschouwde men ze als indringers. Dat ondervonden de afstammelingen van François van Aerssens, den heer van Sommelsdijk, die na den dood van Willem II nimmer meer de positie herkregen, die hun vader, de groote diplomaat, en zijn zoon, de gunsteling van den stadhouder, hadden weten te verwerven. Want de adel in de Nederlandsche gewesten beschouwde zich als een gesloten lichaam, welks leden alleen door geboorte en erfrecht recht hadden op een in vele gewesten overwegend aandeel in de regeering. Zij gaven steeds het voorbeeld aan de stedelijke patricische geslachten, die op den duur niet minder uitsluitend hun overgeërfde, hoewel niet zelden vrijwel ingebeelde rechten tegen iedereen handhaafden en de regeering als het eigendom eener vast aaneengesloten oligarchie beschouwden.

Die stand, eigenlijk de tweede, was in werkelijkheid de eerste in de Republiek. Men vond hem in alle gewesten, in alle steden;

zelfs in de kleine stadjes van Gelderland en Overijsel waren enkele geslachten, die zoo goed als uitsluitend het gezag in handen hadden en het stelsel der verkiezing door gemeenslieden tot een caricatuur maakten. Dat de steden reeds in de Middeleeuwen, en niet alleen hier te lande, vanzelf onder het gezag van enkele familiën geraakten, was bij de toenmalige ordening der maatschappij onvermijdelijk. Waar 't anders was, verkeerde de orde en daarmede tevens de welvaart der burgerij (de Vlaamsche en Brabantsche steden bewezen 't voldingend) in voortdurend gevaar. De landsheeren hadden dan ook overal het streven van enkele aanzienlijke burgers, om alleen het gezag in handen te krijgen en dat alleen met hun familieleden te deelen, begunstigd; alleen binnen Utrecht hadden de bisschoppen zoo nu en dan bij de massa der burgerij steun gezocht tegen de patriciërs, die in vroeger dagen, toen de stad nog klein was, de belangen van alle burgers tegen de landsheeren hadden vertegenwoordigd, maar later van de behaalde overwinning alleen het voordeel trokken. 't Waren natuurlijk vooral kooplieden, die in de steden zulk een gezag verwierven; ook waar zij den in den handel verkregen rijkdom aanlegden in grondbezit binnen in en buiten de stad, bleven zij nog meestal betrokken bij handelsondernemingen en deelden daardoor in de belangen der burgerij. Dat bleef zoo gedurende het tijdvak der Bourgondische en Oostenrijksche vorsten, die in alle steden een vaste vroedschap zochten in te voeren of te handhaven. Bij den toenemenden bloei van den zich steeds uitbreidenden handel kwamen in de meeste steden een menigte andere familiën tot even groot vermogen als de oude, zonder dat haar echter anders dan bij uitzondering toegang werd verleend tot de regeeringsposten. Bij de zegepraal der omwenteling werden de rollen omgekeerd: de oude regentengeslachten, conservatief van natuur, waren blijven strijden voor Kerk en Koning; thans werden zij van het kussen gedrongen; overal werden de lijsten der vroedschapscolleges aangevuld met nieuwe namen, vooral uit die klasse der rijke kooplieden, die tot nog toe buitengesloten

waren, en daarbij met dien van menig burgerman, hier en daar zelfs van een vreemdeling, die door ijver voor de zaak der vrijheid de aandacht had getrokken. Doch, daar het stelsel hetzelfde bleef, duurde 't niet lang of de nieuwe aristocratie volgde het voorbeeld der oude en verleende slechts bij uitzondering aan anderen dan familieleden toegang tot de invloedrijke posten. Zoo bleef overal een patricische stand bestaan, welks leden liever zich door huwelijk vermaagschapten met standgenooten buiten hun stad dan met burgers, die niet tot de regeerende klasse behoorden, zoodat hij op den duur zich geheel afsloot van de overige burgerij. Langzamerhand namen de patriciërs zelfs niet meer rechtstreeks deel aan de handelsondernemingen, waaraan zij hun opkomst te danken hadden, maar zochten integendeel door aankoop van land en vooral van heerlijkheden een plaats onder den adel te verwerven, en begonnen eenigermate als edellieden te leven.

Hun opvoeding was geen andere dan die van alle jonge edellieden, die niet van voornemen waren in militairen dienst te gaan of eenvoudig op het land te blijven wonen. De meeste studeerden in de rechten en verwierven, meestal buitenslands, als zij den voor jongelieden gebruikelijken »grand tour," een reis door Frankrijk, Engeland, een deel van Duitschland en Italië maakten, den meesters- of doctorstitel; kwamen zij terug, dan werden zij achtereenvolgens opgenomen in stedelijke, gewestelijke en generaliteitscolleges en leefden verder als groote heeren van de renten van hun vermogen en de voordeelen der door hen bekleede posten. Hadden zij, wat niet zelden gebeurde, te hoog geleefd, dan waren er middelen genoeg, om de geleden verliezen te herstellen door voordeelige betrekkingen en allerlei sinecures, welke ook aan de jongere verwanten en de beschermelingen der regentenfamiliën dikwijls een onderkomen verschaften.

Hadden zij 't al te bont gemaakt, dan konden zij nog in zeer voordeelige en aanzienlijke posten in de bezittingen der Oost-Indische Compagnie een toevlucht vinden: een redmiddel, dat men echter ongaarne aangreep, omdat er, bij de voor het

tropische klimaat weinig geschikte levenswijze onzer voorvaderen, veel meer menschen naar Indië gingen dan er uit terugkeerden.

Met den adel deelden de patriciërs de regeering. In de steden waren zij zoo goed als geheel meester, op het platteland slechts in zooverre als zij er heerlijkheden of grondbezit bezaten, of als zij, in hun qualiteit van lid eener stadsregeering, invloed hadden

Aanbieding van een bokaal aan den Heer Johannes Huydecoper bij zijn huldiging als heer van Maarseveen.

Kopergravure door H. Winter.

op het bestuur der aan het gezag hunner stad onderworpen streken, wat b. v. aan de heeren van Dordrecht, van Nijmegen en bovenal van Groningen zulk een macht verleende.

Maar natuurlijk oefenden zij daar geenszins zulk een invloed uit, ook al hadden zij daar de begeving der ambten en allerlei dergelijke rechten in handen, als de edelen, die op het land woonden, 't zij voortdurend, 't zij althans gedurende een deel

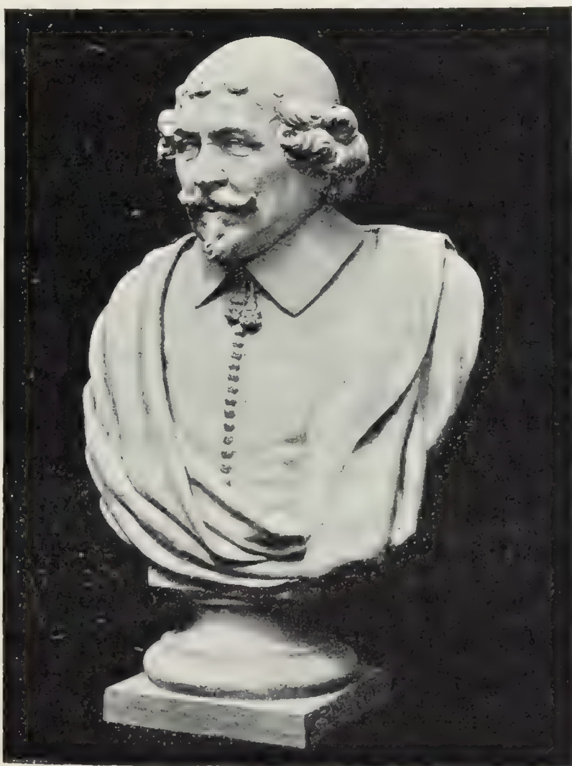
van het jaar en van oudsher door de bevolking werden beschouwd als de natuurlijke bezitters van den grond. In Holland en Zeeland hadden de ambachtsheeren maar een betrekkelijke macht: de boeren waren er welvarend en daardoor zelfstandig; de baljuwen en soms ook de schouten hingen niet van hen af; zelfs hun recht van collatie, van aanstelling der predikanten uit een door de kerkeraden opgemaakte nominatie, was aan vele beperkingen onderworpen. Maar in de andere gewesten, waar de edelen de rechtsmacht zelf in handen hadden en al de lagere ambten met hun afhangelingen bezetten, konden de adellijke grondbezitters met volle recht de heerschende stand op het platteland heeten.

Daar hadden ook alle hoofden van adellijke familiën, ja, allen die een adellijk goed van een zekere, meestal niet hoog gestelde, waarde bezaten, zitting in de Staten, in Holland daarentegen alleen enkele uitgelezenen uit den adel. In Zeeland hadden de edelen zelfs in 't geheel niets in de regeering te zeggen, maar heerschten de patriciërs onverdeeld en vormden er den regeerenden stand. Daar Holland en Zeeland zooveel meer beteekenden dan de andere gewesten, gaf dat aan dezen het overwicht in de geheele republiek, een overwicht niet alleen in de staatkunde, maar ook in de maatschappij.

Achter de beide regeerende standen, de edelen en de patriciërs, stond nu de massa des volks, wel in standen verdeeld, maar niet zoo, dat voor elken kring vaste kenmerken te vinden waren. Zelfs bestond in vele provinciën niet dat strenge onderscheid tusschen stadsburgers en landbewoners, 't geen in andere landen zoo kenmerkend was voor een maatschappelijken toestand, die uit de Middeleeuwen in den nieuweren tijd was overgebracht en die onveranderd bleef bestaan, terwijl de staat geheel andere vormen aannam. Wel sprak men van burgerij en van mindere klassen, maar waar het kenmerkend onderscheid lag, was moeilijk te zeggen. Er was zeer zeker een groot verschil tusschen de rijke kooplieden, die veelal op niet minderen voet leefden dan de patriciërs en op het oog niet van de regenten te onderscheiden

waren, en den burgerstand, de neringdoenden en kleinhandelaars, die eenvoudig bleef leven, hoeveel kapitaal hij ook soms opeenhoopte, maar dat verschil bestond uitsluitend in den voet, waarop geleefd werd.

Deed de burgerman groote zaken, kwam hij dienvolgens aan de beurs, bouwde hij zich een groot huis en voedde hij zijn kinderen op dezelfde wijze op als de leden van den koopmansstand, dan kon hij zich als een evenknie van dezen rekenen. Maar de deuren der vroedschapskamer bleven daarom niet minder voor hem gesloten; eerst als een geslacht geruimen tijd door rijkdom, door handel en wandel de aandacht had getrokken en bij zijn medeburgers in aanzien was gekomen en door deftige huwelijken met regentenfamiliën verwant was geworden, was 't mogelijk dat zijn leden eerst tot de mindere, later tot de hoogere rangen van het stadsbestuur werden toegelaten. Dat een man zonder afkomst burgemeester werd kwam echter in de meeste Hollandsche steden uiterst zelden voor, vooral te Amsterdam. Docter Nicolaas Tulp en de door Rembrandt's Nachtwacht vermaard geworden Banning Cocq staan in dat opzicht haast alleen.

Nicolaas Tulp.
Naar de buste van A. Quellinus.

De verhouding tusschen den regeerenden stand en de burgerij was evenwel maar zelden eenigszins gespannen. De tijd was nog verre, dat de laatste begreep, dat het zoowel in het algemeen als in haar eigen belang zou zijn, wanneer zij zelf deel nam aan het bestuur; thans was zij tevreden, als de regenten in de hoofdzaak met het algemeen belang harer stad en in 't bijzonder met dat van haar zelf rekening hielden. Meenden de burgers, dat de regenten dat niet deden, zooals in 1618, bij den val van Oldenbarnevelt, en in 1672 het geval was, dan waren de laatsten voor 't oogenblik machteloos en moesten zij meestal zelfs hun zetel ruimen voor andere standgenooten, die meer het vertrouwen der burgerij genoten. Maar anders liet de burgerij de regeering vrij geworden. Zelfs van onverschilligheid in de publieke zaak was zij niet vrij te pleiten. In 1650 bleef de bevolking even koel bij den staatsgreep van Willem II als bij diens dood en den daardoor teweeggebrachten ommekeer. Dat zij evenzeer als het »volk" van heeler harte den val der de Witten toejuichte en zelfs behagen schepte in hun dood, die trouwens het werk der gezeten burgers was, met wie het gemeen slechts mededeed, kwam zeker vooral daar vandaan, dat zij begon te vreezen, dat de Witt en zijn aanhangers alleen hun persoonlijk en partijbelang behartigden. Maar toen zij door Willem III alles aan het Europeesch evenwicht zagen ten offer brengen, gaven zij, in vele steden althans, de voorkeur aan de regentenregeering. Trouwens, juist onder den koning-stadhouder begonnen zij de gebreken van het bestaande regeeringstelsel voor het eerst te gevoelen, want 't waren diens partijgenooten, die het eerst het voorbeeld gaven van uit het regeeren ten eigen bate geld te slaan.

Over 't algemeen bemoeide zich de middelstand uitsluitend met zijn eigen zaken en was hij tevreden, als zijn belangen even goed behartigd werden als die van anderen, met name die der regeerende klasse. Dat was in de eerste plaats het geval met die talrijke burgers, welke om hun godsdienstige gezindheid van deelneming aan de regeering waren uitgesloten. Sedert den vrede

van Munster bestond er voor den katholieken Nederlander geen oorzaak meer, om jegens de regeering minder welgezind te zijn, behalve in zooverre als deze hem bemoeilijkte in zijn godsdienst. Doch dat was een grief, die in die dagen niet weg te nemen viel, en de katholieken waren over 't geheel tevreden met den toestand, waarin zij verkeerden. Op den voorgrond traden zij nergens, ook niet op het gebied van den handel. Zij leefden meestal stil en onder elkander; waar de regeering het zonder ergernis doen kon, liet zij hun zooveel mogelijk vrijheid. Slechts een enkelen keer, in 1672 te Utrecht, gaven de katholieken blijk van in de Staten nog een kettersche, hun vijandige overheid te zien; anders dachten zij aan geen oppositie. Evenmin deden dat de Lutherschen, hoewel die in Holland hun laatste oude gemeente te Woerden hadden zien te gronde gaan en eerst langzamerhand, vooral door emigratie uit Duitschland, weder tot een eenigszins aanmerkelijk getal aangroeiden. In die dagen beteekenden zij zeker veel minder in de Nederlandsche maatschappij dan de doopsgezinden, die in sommige streken niet alleen talrijk waren, maar ook door rijkdom en deelneming aan handelsondernemingen een invloedrijk deel der bevolking waren geworden, waar de regeering rekening mede moest houden. Zij verkeerden in een eigenaardigen toestand, omdat zij niet alleen geen deel konden nemen aan het bestuur, maar dat ook niet wilden doen, omdat hun opvatting van den godsdienst dat verbood. Maar des te meer eischten zij, dat, waar zij, zooals bv. in de Zaansche dorpen, door hun maatschappelijke positie de macht in handen hadden, de regeering voor hun belangen zou zorgen; zij stelden daarvan hun steun afhankelijk. In een land, waar de handel en de nijverheid het voorwerp der aanhoudende zorg der regeering waren, kwam 't er op aan een secte, die haast in alle ondernemingen van handel en nijverheid een groote rol speelde, die over een naar verhouding van hun getal, geweldig groot kapitaal beschikte, gunstig te stemmen. Maatschappelijk waren doopsgezinden en katholieken in het midden der eeuw de eenige gezindheden, die beteekenis

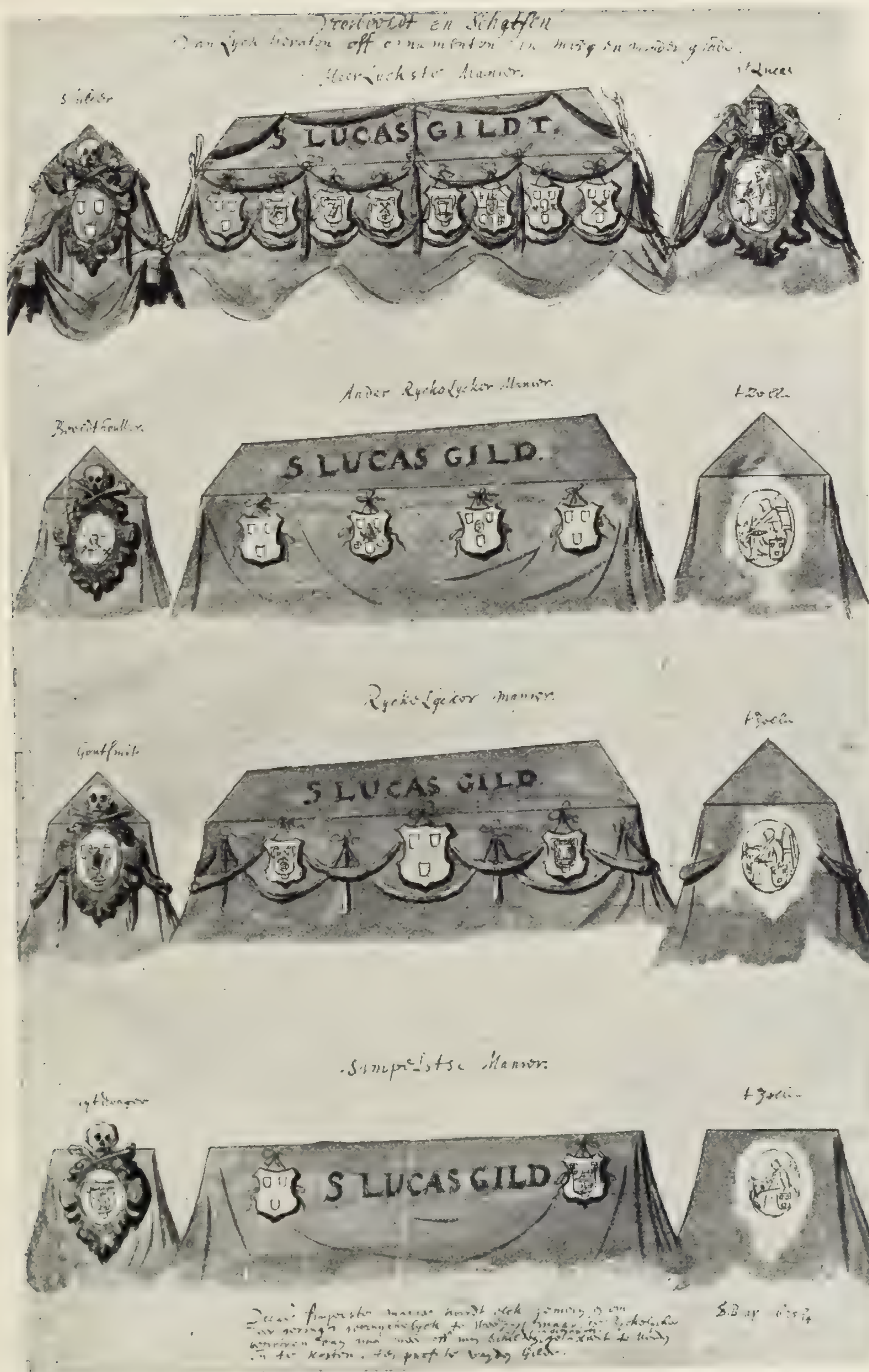
hadden; de remonstranten waren tot een klein getal geslonken de joden hadden alleen te Amsterdam een zeker gewicht en behoorden overal elders bijna uitsluitend tot de kleine burgerij, welke zich met den handel in het klein bezighield. Eerst in het einde der eeuw komen aanzienlijke israëlietische handelshuizen voor; eerst dan verneemt men van israëlieten, die tot de allerrijksten in den lande behoorden, zooals de bekende De Pinto, wiens huis bij het Aansprekersoproer zooveel te lijden had.

De middelstand was overigens, evenzeer als de regeerende klasse, gereformeerd, in de Kerk had hij zelfs veel meer dan deze laatste het heft in handen, en 't waren dan ook vooral kerkelijke vraagstukken, welke de regenten bezorgd maakten voor zijn stemming. Met groot talent wisten deze te beletten, dat dergelijke quaestiën de hartstochten in beweging brachten; zij vermeden het terrein van de Kerk zooveel mogelijk, al zorgden zij er voor, dat deze haar invloed niet buiten dat terrein uitstrekte.

Zoo bleven botsingen uit; de middelstand liet de Heeren regeeren, en deze zorgden, dat de belangen, welke hem aan 't hart lagen, niet verwaarloosd werden.

Maatschappelijk was er (ik merkte 't al vroeger op) tusschen steden en platteland in Holland niet zulk een onderscheid als elders. Wel is waar berustte de regeering bovenal in handen der stadsregenten en waren deze er steeds op uit, het belang hunner stad te bevorderen en daarom de landbevolking te beletten andere bedrijven, dan die het landleven vanzelf met zich bracht, uit te oefenen, maar dat is hun maar zelden gelukt. Vooral op het platteland benoorden het IJ heeft zich handel en nijverheid zóó sterk ontwikkeld, dat zelfs de Amsterdamsche regeering er niets tegen vermocht, hoeveel pogingen zij ook deed, om den buren de concurrentie met haar burgers te beletten. Alle maatregelen, die zij daartoe nam, bleven werkeloos of, erger nog, strekten dezen tot nog grooter nadeel.

Elders hadden dergelijke pogingen wel beter gevolg, maar slechts voor een zeer beperkt gebied. Want de belangen der

Afbeelding der versiering van het lijkkleed bij het St.-Lucasgilde te Haarlem gebruikelijk, verschillend naar den stand van den gestorvene.

Teekening naar S. de Bray door F. de Hulst.

verschillende steden liepen zóó uiteen, dat maar zelden een voor geheel Holland geldend verbod van de Staten kon worden verkregen. Dan zeker werd de tegenstand van het platteland gemakkelijk gebroken. Dat bleek bv. duidelijk, toen een verordening verscheen omtrent de brouwerijen ten platten lande. Die tak van nijverheid was in Holland vrij, niet aan gilddwang onderworpen, maar toen op den duur zóóvele brouwerijen op het land werden opgericht, dat die in de steden geen aftrek meer genoeg vonden, werd een verbod, om buiten de steden nieuwe op te richten, door de Staten uitgevaardigd en streng gehandhaafd. Zelfs werden verscheidene, die niettegenstaande het verbod waren opgericht, eenvoudig weder afgebroken! Wel een bewijs, dat het hier een zaak gold, die allen steden ter harte ging, want anders placht aan dergelijke bevelen maar korten tijd de hand te worden gehouden.

Maar lang niet altijd en lang niet overal waren de regenten zoo ijverig in het handhaven van previlegiën. Niet door een beginsel, maar alleen door het belang, dat op het oogenblik overwoog, werden zij in dergelijke gevallen geleid. Zoo zijn zij slechts noode ten behoeve van enkele handelscompagnieën afgeweken van de gewoonte, om den handel zooveel mogelijk vrij te laten.

Wel had het gildewezen sedert de dertiende eeuw hier algemeene verbreiding gevonden, maar de handel in 't groot bleef steeds buiten alle dergelijk verband. De regenten meenden, dat dat niet in het belang der steden was. Maar met de nijverheid, de neringen en het handwerk was het anders gesteld; in alle steden waren die in het uitsluitend bezit van gilden, evenals die takken van kleinhandel, welke rechtstreeks met de nijverheid in verband stonden. Evenwel, 't stond hier geheel anders met de gilden dan elders. Daar hadden deze in de steden bijna overal een sterk maatschappelijk overwicht verworven, dat zelfs daar bleef bestaan, waar de regeering hun allen staatkundigen invloed wist te ontnemen, en kon niemand eenig handwerk of bedrijf uitoefenen zonder tot een gild te behooren. Daardoor werd evenzeer de landbevolking in haar ontwikkeling en welvaart belemmerd, omdat zij bijna

alles, wat zij noodig had, in de steden moest koopen, als de arbeidende klasse 't zeer moeilijk tot een zelfstandig bestaan kon brengen, omdat de toegang tot de gilden erg bezwaarlijk werd gemaakt. In de Nederlandsche republiek daarentegen waren de gilden wel blijven bestaan, doch onder streng toezicht der stadsregeeringen, want 't waren uitsluitend stedelijke instellingen, en de overheid bleef op hun bestuur en niet zelden ook op hun organisatie en vooral op de opneming van nieuwe leden grooten invloed uitoefenen. Hunnerzijds was van eenigen invloed op het stadsbestuur in ons land natuurlijk geen sprake; alleen in de Geldersche steden was alles te dien opzichte op ongeveer denzelfden voet als bij de Duitsche naburen.

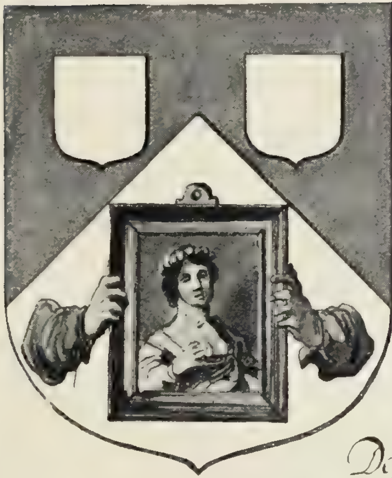
Maar elders was die invloed, zelfs waar hij na 1572 was blijven bestaan, bij de eerste gelegenheid de beste vernietigd; te Groningen, waar de gilden nog in de eerste helft der zestiende eeuw den boventoon voerden, zoo goed als te Utrecht, waar in de Middeleeuwen ieder, die in stad of gewest iets wilde beteekenen, zich bij een gild placht te laten inschrijven. In Holland was alleen te Dordrecht nog in het stadsbestuur een herinnering aan de deelneming der gilden overgebleven, maar overigens waren zij daar zóó volkomen van allen invloed beroofd, dat ook in de stedelijke omwentelingen, welke in en na 1572 voorkwamen, nergens de gilden, maar steeds de schutterijen of burgervaandels op den voorgrond traden. 't Was dan ook minder uit vrees, dat hun gezag gevaar zou loopen, dan wel wegens economische redenen, dat de regenten de gilden zóó weinig begunstigden, dat zelfs alle nieuwe neringen (en die kwamen sedert 1572 in menigte te voorschijn) in den regel van allen gilddwang werden vrijgesteld en de oprichting van nieuwe gilden maar zeer zelden werd gedoogd. Van welke, laat zich niet moeilijk gissen.

Iedere stadsregeering toch zocht zooveel mogelijk haar eigen handel en nijverheid te bevorderen; kon zij hopen een tak als 't ware binnen de muren te concentreeren, zoodat feitelijk een monopolie ontstond, dan spande zij daartoe alle krachten in. Alle

Dependenten ofte aanbehoortigs der Konste als

I

Konstverkopers.

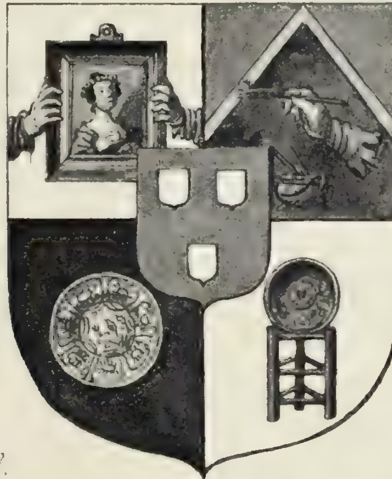
II

Groff-Schilders.

6

Dependenten der Konst.

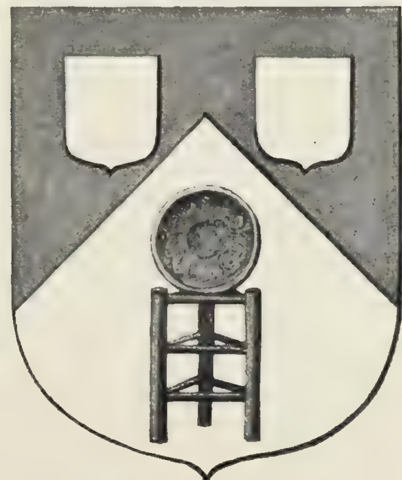
III

Geley-Backers.

IIII

Stoeldrayers.

Schilden tot versiering der lijkkleeden bij het St. Lucasgilde te Haarlem in gebruik.

Teekening naar S. de Bray door F. de Hulst.

mogelijke moeite werd dus gedaan, om beoefenaars van een tak van nijverheid binnen te lokken en, waren zij er eens in grooten getale gevestigd, binnen te houden. Daartoe was vooreerst noodig, dat de gilden gemakkelijk toegankelijk waren; de leertijd was kort, de tijd, dat men als gezel moest dienen, evenzeer, de kosten der opneming waren niet groot, het proefstuk was niet zwaar en niet altijd verplichtend, meesters in een handwerk, die van elders kwamen, werd op zeer voordeelige voorwaarden opneming vergund. Natuurlijk, dat dit den ouden gildebroeders weinig naar den zin was: door sterke uitbreiding van het gild werden hun verdiensten veel minder en konden zij ook niet zulke hooge prijzen bedingen. Maar 't was het stadsbelang en daarvoor moesten alle andere belangen zwichten.

Brachten nu van buiten komende kooplieden, fabrikanten of arbeiders binnen een stad een tak van nijverheid, die er nog niet gevestigd was, dan bestond er geen enkele reden, uit het oogpunt van het stadsbelang, om deze, zooals oudtijds placht te geschieden, te dwingen zich bij eenig bestaand gild aan te sluiten, doch evenmin om hun tegenover later komenden een zeker voordeel te verschaffen, door hun toe te laten een nieuw gild te vormen. Voor de belangen der oude gilden was in het oog der regenten genoegzaam gezorgd: die hadden niet te klagen; de andere burgers, de nieuw inkomende vooral, die zoo licht weder konden weggaan, mochten daar ook geen reden voor hebben. De overige burgerij was daar 't meest bij gebaat, met name de regenten zelf, die uitsluitend consumenten waren en dus bij vrije concurrentie voordeel hadden.

Ik weet niet of die laatste reden werkelijk in aanmerking is genomen, onwillekeurig zou men denken van ja, omdat de vrijzinnigheid der regenten zoo eigenaardig, ik zou haast zeggen zoo egoïstisch was. Want terwijl zij zoo den toegang tot de steden zoo wijd mogelijk openzetten en de opneming onder de poorters (de burgers, die in 't bezit van alle rechten waren) zeer gemakkelijk maakten voor ieder vreemde, die een nering of handwerk be-

oefende, ja ze soms vrijstelden van de gewone formaliteiten, hielden zij de toelating tot sommige neringen streng in de hand en verleenden die niet dan tegen vrij hooge sommen, welke niet zoozeer in de stadskas vloeiden, dan wel in den zak van diegenen onder hen, die de begeving hadden te doen. Dat ging zóó ver, dat het recht om dergelijke rechten te vergeven een der voornaamste middelen van bestaan der regenten werd.

Tot die soort van neringen behoorden alle bedrijven, welke om 't algemeen belang wel onder zekere regelen en toezicht dienden te blijven, vooral die, welke ten dienste van den handel strekten, in sommige kleine steden vooral die, welke bij het marktverkeer noodig waren. Alle lossen, laden, bewaren, vervoeren, verwerken van koopwaren in de steden, dat plaats had vóór dat zij bij den kleinhandelaar of consument waren aangeland, en alle geregeld vervoer van en naar de steden was niet alleen uitsluitend vergund aan de leden der tot die verrichtingen beperkte gilden, maar zelfs aan bepaalde leden daarvan.

Eerst als men lid was van een der schippersgilden, kon men met de vaart in een vast veer begunstigd worden, eerst als men lid was van het korendragersgild, kon men toegelaten worden tot den een of anderen meer of minder aanzienlijken of voordeeligen post bij de graanmarkt, of, te Amsterdam althans, opgenomen worden in 't een of ander »veem", dat zijn pakhuizen voor den handel open mocht stellen. De leden van deze gilden, die met dergelijke posten begiftigd waren, werden eenigszins als ambtenaren beschouwd, evengoed als de geëmployeerden bij de verschillende stedelijke instellingen; zoo stonden zij niet alleen bij de stad in den eed en waren verplicht tegen vaste tarieven te arbeiden, maar moesten ook bij allerlei gelegenheden der regeering van dienst zijn. Zij hadden een ambt, en een ambt verkreeg men in die dagen overal tegen betaling; niemand vond het dus vreemd, dat de regenten er geldelijk voordeel uit zochten te behalen, niemand meende, dat het algemeen, d. w. z. het stads-, belang daarbij kon lijden.

Vandaar ook, dat dezelfde regeeringen soms angstvallig waakten, dat in enkele neringen niets aan de willekeur van

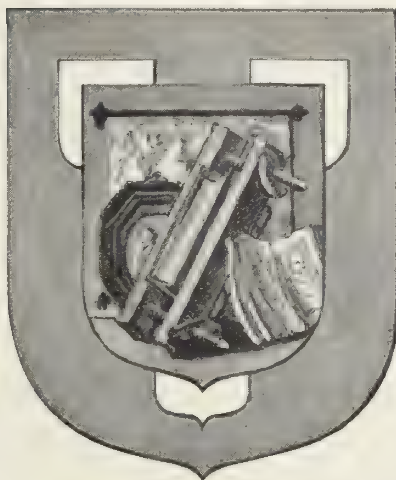
11

Glaazemaackers.

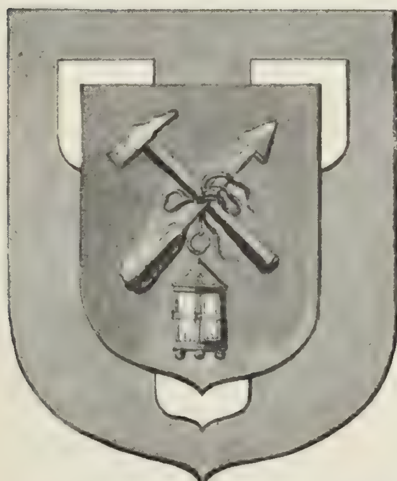
12

Bouck binders.

13

Blick Werckers.

14

Uytdragers.

Schilden ter versiering der lijkkleeden bij het St.Lucasgilde te Haarlem in gebruik.

Teekening naar S. de Bray, door F. de Hulst.

fabrikant of arbeider werd overgelaten, zóó angstvallig, dat per slot van rekening de neringdoenden liever de stad verlieten dan zich aan het drukkende toezicht te blijven onderwerpen. Want zij waren in gemoede overtuigd, dat anders de zelfzucht der fabrikanten en arbeiders slechte waren op de markt en daardoor den naam der stad in gevaar zou brengen, en zoodoende de nering zou doen verloopen. Vergeefs werd daartegen gewaarschuwd en aangetoond, dat het middel erger was dan de kwaal; op dit punt waren de regeeringen niet zelden volstrekt niet te overtuigen, hoewel zij aan den anderen kant alles deden, om, door 't begunstigen van den toeloop van vreemde werkkrachten, de productie te vermeerderen en te verbeteren.

Niet handelende volgens vaste beginselen, maar alleen onder den indruk van 't geen hun voor 't oogenblik noodzaaklijk scheen, vervielen zij tot de meest tegenstrijdige handelingen.

Evenals de stedelijke regeeringen handelden ook de Staten, in welker college de steden, zoodra zij te zamen één lijn trokken, alles konden doorzetten; dat hebben wij bij de verordening omtrent de brouwerij ten platten lande gezien. Maar gold het een belang, dat slechts een of enkelen steden ter harte ging en den overigen hinderlijk voorkwam, dan kon zelfs het invloedrijke Dordrecht of het machtige Amsterdam niet verkrijgen wat het beoogde. Het stapelrecht van Dordrecht b. v. werd steeds meer en meer besnoeid; het wijnkoopersgild kon daar zelfs niet zijn uitsluitend recht handhaven: ook vreemde wijnkoopers mochten er, mits voor denzelfden prijs, leveren. De naijver der steden alleen maakte het voortbestaan der nijverheid ten platten lande mogelijk. Anders zou 't in Holland zijn gegaan als in Stad en Lande, waar het stapelrecht van Groningen en alle daarmede verwante rechten voor de Ommelanden en bovenal voor de aan de stad onderworpen streken, het Oldambt 't meest, een drukkende last waren, waarvan de herinnering ook thans nog niet geheel is uitgewischt.

Om dezelfde redenen was de gilddwang veel sterker in de eene stad dan in de andere. Te Amsterdam werd hij over

't algemeen zwak gehandhaafd, talrijke beunhazen (meesters en arbeiders, die buiten het gild waren gebleven) vond men er in elk bedrijf; een menigte bedrijven waren geheel vrij. In andere steden was daarentegen de opneming in een gild regel voor ieder, die een bedrijf uitoefende. Schoock, die in zijn door mij veel gebruikt boek over den toestand onzer republiek in 't midden der eeuw, zeer breedvoerig over den handel en de neringen handelt, stelt het voor alsof alle bedrijf in een gild placht vereenigd te zijn. Hij zegt niet eens of de neringen ten platten lande vrij van den gilddwang waren of niet. Hij verdeelt het handwerk, en daar brengt hij vrijwel alle bedrijven onder, in de steden of op het land, buiten den handel en de visscherij, niet in vrije en in gilden vereenigde, maar in fatsoenlijke en minder fatsoenlijke. En, 't is kenschetsend voor den tijd, hij neemt er ook de kleine ambten, 't zij stedelijke, 't zij kerkelijke, 't zij zelfs particuliere onder op. Hij rekent de dienaren van politie en de kerkeknechten, de hondenslagers, onder de onfatsoenlijke, de deurwaarders en stadsboden, de kosters, doodgravers en aansprekers of lijkbidders, met de cipiers en markmeesters en wie al niet meer, onder de fatsoenlijke ambten, evenals hij het werk der schoorsteenvegers en vuilnisophalers en bovenal der nachtwerkers (of zooals men toen placht te zeggen, bernsteeckers of stillevaegers) verachtelijk vindt en daarentegen de veenstekers en polderwerkers niet minder geacht wil hebben dan de maaiers en de boeren-knechten en meiden, of de schaapherders, aan wie hij een eigen hoofdstukje wijdt. Aardig is 't bij hem te lezen, dat het schoorsteenvegen reeds toen het werk was van talrijke mannen en jongens uit de Alpenlanden, die elk jaar daartoe in groote troepen uit hun land kwamen, evenals trouwens ook in Frankrijk al 't geval was.

Maar een andere verdeeling vermeldt hij niet, evenmin als hij van de inrichting en werkzaamheid der gilden spreekt. Misschien laat hij dat laatste na om dezelfde reden als waarom ik er hier over zwijg, omdat zijn bestek het niet veroorlooft. Alle takken

van nijverheid, alle handwerk schat hij hoog en gewichtig voor de welvaart van het algemeen, voor alle heeft hij een woord over; als hij van de beoefening der geneeskunst spreekt (ook al bij de handwerken!) vergeet hij zelfs niet de kopsters, de vrouwen, welke in die eeuw van laten en purgeeren voor het bloed-afnemen door het zetten van koppen zorgden. Maar over het gildewezen is hij kort. Hij geeft den indruk van daar geen bijzonder gewicht aan te hechten; blijkbaar vindt hij het een zeer nuttige instelling, zooals hij trouwens de meeste inrichtingen voortreffelijk acht.

Hoe 't ook zij, dat is zeker, dat in Nederland de gilddwang volstrekt niet zoo drukkend was voor de burgerij als in de meeste landen. Hoewel een goed gedeelte der bevolking onder het verband van het een of ander gild leefde, was de vrijheid niet zooals elders op hinderlijke wijs aan banden gelegd. Een horologemaker b.v. mocht in zijn winkel ook uurwerken van vreemden oorsprong verkoopen. In later tijd is dat, althans in sommige takken van bedrijf, anders geworden. Maar dat was kort vóór dat de geheele instelling door den nieuwen tijd werd weggevaagd.

Hoewel het landelijk bedrijf in Holland lang niet zooveel beteekende, als dat van den stedeling, zoo verkeerde toch de landbevolking in gunstiger toestanden dan over 't algemeen in de andere gewesten het geval was. In Holland was de boer in zekeren zin meer een fabrikant van zuivelproducten dan een eigenlijk landbouwer, de grond werd over 't algemeen voornamelijk voor weiland gebruikt, de polders werden in de eerste tijden na de indijking tot bouwland gemaakt, maar kregen eerst recht waarde, als zij voor weiland geschikt werden. Speculatie in land was lang niet ongewoon en heeft menig fortuin verzwolgen; omdat na de eerste, meestal zeer voordeelige, jaren de gronden in de polders sterk in prijs daalden, om meestal geruimen tijd daarna weder winstgevend te worden. Zeker was de meeste grond niet in handen der boeren, maar de pachter schijnt in dien tijd over 't algemeen een ruim bestaan te hebben gehad. Maar van de

toestanden op het land weten wij maar zeer weinig, evenals trouwens van die der lagere klassen in de steden. Moeten wij Schoock gelooven, dan was 't niet alleen in Holland, maar overal in de Republiek niet slecht gesteld met den boerenstand, die met de landheeren in het verbeteren van den grond wedijverde. Zijn mededeelingen zijn echter zeer vaag, en omtrent prijzen en loonen en de betrekkelijke waarde van geld en goederen zijn wij nog maar weinig op de hoogte. Daar werd in dien tijd niet op gelet, en thans moeten wij beginnen ons, zoo goed en kwaad het gaat, uit allerlei, dikwijls zeer onvolledige, gegevens er van op de hoogte te stellen. Zonder twijfel echter liepen deze toestanden zeer uiteen, en was de boer in de oostelijke provinciën, vooral in Gelderland en Overijsel, waar de landheeren tevens het bestuur en de rechtspraak in handen hadden, in veel minder goeden toestand dan in Holland en Zeeland, daargelaten nog, dat de bevolking er over 't algemeen veel armer was, daar de schrale grond belette veel meer dan de pacht en de noodzaaklijkste onkosten voor zijn onderhoud te bestrijden, terwijl zijn vrijheid dikwijls vrij sterk beperkt was.

Maar met dat al, vergeleek hij zijn toestand met dien van de meeste boeren over de grenzen, dan kon hij niet anders dan dankbaar zijn. En misschien nog meer was dat het geval met de lagere klassen der landbevolking, de boerenarbeiders en vooral met de dienst- en werkboden op het land, die in Duitschland en elders nog aan de harde tucht hunner meesters, zelfs aan slagen blootstonden, en wien het nergens geoorloofd was hunnerzijds een betrekking op te zeggen, al was 't ook om nog zoo geldige redenen, voordat zij den door wet of gewoonte vastgestelden tijd hadden uitgediend. Maar in Nederland golden daaromtrent, evenals voor de betrekking tusschen dienstboden en meesters in de steden, gewoonten, welke niet veel verschilden van die, waaronder wij thans leven. De vrijheid der minderen werd in vele opzichten evengoed erkend als die van de meerderen. Willekeur was er zeker veel meer dan tegenwoordig, maar dat lag vooral

aan het geringe toezicht, dat de regeering op haar ambtenaren uitoefende. Doch slechts zelden was die willekeur zóó erg, dat algemeene ontevredenheid ontstond.

Over 't algemeen ontstond er eerst verzet, wanneer de regeering nieuwe bepalingen invoerde, die de belangen van sommige klassen der burgerij raakten. Dan konden er soms ergerlijke tooneelen van oproer en plundering plaats hebben, welke tot bloedige onderdrukking aanleiding gaven. Geen haast is bekender dan het zoogenoemde Aansprekers oproer te Amsterdam, dat in 1696 door een nieuwe keur op het begraven schijnt te zijn uitgelokt en waarbij 't een oogenblik geschapen scheen, dat Amsterdam overheerd stond te worden door al die slechte elementen, welke in de onderste lagen der bevolking eener groote stad te vinden zijn.

Een episode uit het Aansprekersoproer te Amsterdam.
Kopergravure naar en door L. Scherm.

Merkwaardig is 't de houding der regeering daarbij gade te slaan. Het oproer werd zeer hard bestraft; een aantal belhamels

werden bijna op staanden voet opgehangen, maar de keur werd geschorst en niet hernieuwd. Zoo ging 't haast altijd; de vrede berustte op compromissen, de burgerij liet de regeering geworden, mits deze haar liet leven; zooals zij dat gewoon was. Want de grootste macht in Nederland was de gewoonte. Dat zij daarmede geen rekening had gehouden, was voor een goed deel de oorzaak geweest van den val der oude landsheerlijke regeering. Dat hebben de regenten, die in haar plaats het bestuur aanvaardden, steeds in 't oog gehouden; langzamerhand en onmerkbaar werd alles anders in de Republiek; in 't jaar 1700 is de maatschappij in vele opzichten een andere dan honderd jaar te voren, maar uitwendig schijnt alles hetzelfde. Dat bewaarde het land voor schokken, de rust bleef meestal ongestoord, maar op den duur werd de uitwendige vorm onbruikbaar voor de nieuwe maatschappij. Vandaar dat de geheele staatsinrichting honderd jaar later als 't ware zonder slag of stoot omver kon worden geworpen, dat geen mensch ooit meer het herstel wenschte van toestanden, waaronder Nederland misschien zijn schitterendste dagen heeft beleefd.

DERDE HOOFDSTUK.

Geestelijk leven. Wetenschap en onderwijs.

HET Nederlandsche volk der zeventiende eeuw was bovenal een godsdienstig volk, zelfs een kerksch volk. Zijn geheel geestelijk leven droeg er den stempel van; godsdienstige en kerkelijke quaestiën waren 't, die het het sterkst in beroering brachten. Alleen die letterkunde bleef werkelijk populair, welke een godsdienstige en kerkelijke kleur droeg. Bij alles, bij den handel zoowel als bij de staatkunde, staat het godsdienstig en kerkelijk belang op den voorgrond. Een man als Wsselinx, die opgaat in plannen tot uitbreiding van den handel en vestiging van volkplantingen, heeft daarbij niet alleen de bevordering der welvaart, de vermeerdering der macht van Nederland, de vernietiging van die van Spanje op het oog, maar ook de verbreiding, de bevestiging van het ware gereformeerde geloof.

De wijze, waarop de meesten in hun schrijven althans in dien tijd, zich plegen uit te drukken, is zóó bijbelsch, dat wij, als wij niet beter wisten, geneigd zouden zijn aan femelarij en huichelarij te denken. Iedereen spreekt en denkt over den godsdienst; de katholiek geworden Vondel en de streng gereformeerde Huygens wijden hun zangen als om strijd aan godsdienstige onderwerpen of mengen in hun gedichten steeds gedachten en uitdrukkingen, die thans uitsluitend in stichtelijke poëzie te huis behooren. Het

onderwijs draagt een godsdienstige en kerkelijke kleur. De geleerden zijn haast allen rechtzinnige mannen; zelfs natuuronderzoekers als Swammerdam zeggen in vollen ernst gedreven te worden door de begeerte, om door het leeren kennen van Gods werken mede te arbeiden tot verhooging van Zijn naam. Zelfs in staatsstukken, in diplomatische depeches, in handelsbrieven en militaire rapporten vindt men vrome verzuchtingen en bijbelsche uitdrukkingen in menigte.

Alleen de kunst, die in vroeger tijd zich uitsluitend godsdienstige onderwerpen koos, moest zich een ander veld zoeken; het protestantisme duldde geen kerkelijke kunst, hoogstens historische tafereelen uit den Bijbel.

Toch is er ook te dien opzichte een kenlijk onderscheid tusschen het eerste tijdperk onzer gouden eeuw en het tweede. In het eerste is het geheele leven als doorweven met godsdienst en kerkschheid, in het tweede is deze er slechts een, zij 't ook zeer krachtig, element in. Dat was toen overal zoo en Nederland maakte geen uitzondering, het volgde de algemeene beweging. De verandering wordt reeds spoedig na de beslissing van den kerkelijken strijd tijdens het Bestand merkbaar. Voor Nederland is daarmede het tijdvak der hervorming, der religieus-politische omwenteling gesloten. Hoe kerksch en godsdienstig het volk ook blijft, de belangen van godsdienst en kerk zijn niet meer die, welke overheerschen.

Nergens komt dat verschil in richting sterker uit dan in de wetenschap. In de zestiende eeuw wordt deze niet alleen geheel beheerscht door de theologie, maar bijna alle wetenschap staat met de theologie in betrekking. Niemand haast kon daar buiten blijven, ieder man van ontwikkeling moest kleur bekennen in de godsdienstige vraagstukken; zelfs zij, die zich buiten den strijd wilden houden, werden er vanzelf weder in gesleept door de noodzakelijkheid om reden van hun houding te geven; hun libertijnsche denkbeelden werden een theologisch stelsel tegenover de stelsels der gevestigde kerken; ter verdediging hunner verdraagzaamheid werden zij even onverdraagzaam als hun tegenstanders.

Coornhert is niet minder strijdlustig dan Marnix. Zelfs Hugo de Groot hield zich in zijn jonge jaren met niets liever bezig dan met de godgeleerdheid; slechts noode begaf hij zich in de practijk, en zelfs zijn rechtsgeleerde studiën waren hem toen niet zoo dierbaar als die, welke met den godsdienst in betrekking stonden. Zijn op Loevestein geschreven Bewijs der ware godsdienst bewijst, hoe hij zich ook in zijn later leven te huis voelde in de godgeleerdheid.

Maar Hugo de Groot staat op den drempel tusschen twee eeuwen. Hij is de laatste Nederlandsche geleerde, die kon trachten zoo niet alle, dan toch een goed gedeelte der wetenschappen te omvatten, want om zich met de natuurwetenschappen ernstig bezig te houden, daartoe had zelfs hij niet den noodigen tijd; reeds toen vereischten deze bij haar beoefenaars andere eigenschappen dan mannen als de Groot bezaten. Zoo er al nog geen afzonderlijke vorming voor hen vereischt werd, zij moesten er zich toch geheel aan wijden, wilden zij iets groots tot stand brengen.

De Groot is tevens de laatste niet voor theoloog opgeleide Nederlandsche geleerde, die in de godgeleerdheid de bron aller wetenschap ziet. Maar hij is tevens de eerste, die in één wetenschap een blijvenden Europeeschen naam heeft verworven, een even grooten naam als misschien vóór hem onder de Nederlanders alleen Erasmus verworven heeft, en dat niet als vakgeleerde, maar als man van alomvattende kennis en vernuft. Hij is de baanbreker der nieuwere rechtsgeleerdheid.

Niet aan zijn bij zijn leven zeer populair, ook in de Latijnsche vertaling populair Bewijs der ware godsdienst, heeft hij zijn naam te danken, of aan zijn strijden aan de zijde van Oldenbarnevelt, maar aan zijn Recht van vrede en oorlog, aan zijn Vrije Zee, aan zijn Inleiding in de Hollandsche rechtsgeleerdheid. Zijn werkzaamheid als staatsman, als ambtenaar, als diplomaat is vergeten, hoogstens zijn boekenkist is legendair gebleven; maar als rechtsgeleerde is hij nog in de geheele wereld bekend, heeft hij hier te lande en daarbuiten een ontzaglijken invloed uitgeoefend.

Die na hem komen, al zijn zij nog zoo veelzijdig ontwikkeld, wijden zich met geheel hun hart aan één wetenschap; wie dat niet doen, wie zich nog op velerlei gebied bewegen, blijven òf dilettant, zooals bij alle veelzijdige kennis, geleerdheid en ontwikkeling, Anna Maria van Schuurman geweest is, òf zij zijn meer letterkundigen dan geleerden, zooals Constantijn Huygens, die zich nimmer tot de geleerde, maar steeds tot de letterkundige kringen rekende. Maar nòch Cats nòch Huygens, hoe ijverig gereformeerd beiden ook waren en hoezeer hun poëzie zonder twijfel thans voor een soort van stichtelijke lectuur zou kunnen doorgaan, traden meer op als theologen of lieten zich met kerkelijke quaestiën in. Huygens begeerde allerminst de pas genezen wonde van het jaar achttien open te rijten.

Christiaan Huygens.
Kopergravure van Edelinck.

Evenzoo deed het volk zelf. De strijd van Voetius en Coccejus veroorzaakte drukte genoeg, maar een staatkundige of maatschappelijke beteekenis, zooals die van Arminius en Gomarus,

had hij niet. Niemand, die er liever buiten bleef, was gedwongen er zich mede te bemoeien. De theologie had blijkbaar haar heerschappij verloren. Wie een man van wetenschap was, behoefde niet meer in de eerste plaats met haar opvatting rekening te houden, al was 't ook zaak, om zich niet, buiten den kring der geleerden, zoodanig uit te laten, dat men met haar openlijk in botsing

Anthony Leeuwenhoek.
Kopergravure van A. de Blois naar J. Verkolje.

kwam. De godgeleerdheid ging haar eigen weg; men vereerde haar ook als wetenschap, maar wie zich niet geheel aan haar wijdde, verloor alle aanraking met haar.

Trouwens, zoo ging 't met alle wetenschappen in dien tijd. Zij waren ontwikkeld genoeg, om van haar beoefenaars onverdeelde toewijding te eischen. Zelfs Christiaan Huygens, hoe veelzijdig ook, bewoog zich steeds in één richting. Zijn wiskundige, zijn natuurkundige en zijn sterrenkundige werkzaamheid staan in

't nauwste verband. Voor hem, evenals voor Newton, is dat alles nog één wetenschappelijk geheel. Maar alleen voor zóóveel omvattende geesten als die van den ontdekker van den ring van Saturnus en van het slingeruurwerk (men vergeve mij, dat ik alleen de algemeen bekende feiten herdenk) was dat mogelijk. De andere ontdekkers deden dat niet meer: niet alleen een burgerman, die zich zelf tot natuuronderzoeker gevormd had en niet eens een andere taal dan het Nederlandsch kende, als Leeuwenhoek, de ontdekker der infusoriën en wel niet de uitvinder van het microscoop, maar toch de man, die voor 't eerst toonde wat er mede gedaan kon worden, maar ook een man als de groote ontleed- en dierkundige Swammerdam, die uit een deftigen Amsterdamschen kring kwam en een zeer zorgvuldige, geleerde opvoeding had ontvangen. Elke wetenschap eischte reeds toen den geheelen mensch.

Rudolphus Snellius.
Uit: *Alma Academia Leidensis* Lugd. Bat. 1614.

En al vroeger waren mannen als Stevin en Snellius uitsluitend wiskunstenaar geweest, die slechts om der practijk wille zich ook op ander terrein bewogen. Zoo was 't ook met de groote taalgeleerden, met de philologen. Op den duur wendden zij zich allen tot één enkel vak; de studie van alle bekende talen van het Oosten en van Grieksch en Latijn met die van andere wetenschappen te verbinden, zooals eenmaal Scaliger deed, werd

voor een enkel mensch te zwaar. Zelfs Salmasius, hoe veel hij nog aan een zestiende-eeuwschen polyhistor doet denken, moest zich al eenigszins beperken.

Ik noemde daar Scaliger en Salmasius, beiden Franschen, doch nauw verbonden aan den roem der Leidsche Hoogeschool. Zij waren niet de eenigen van hun natie, die een plaats innamen in de geschiedenis der wetenschap en der geestelijke ontwikkeling van het zeventiende-eeuwsche Nederland. Want ons land is jarenlang het verblijf geweest van een der grootste denkers, die Frankrijk heeft voortgebracht, van Descartes. En dat niettegenstaande hij katholiek bleef en de rechtzinnige predikanten voortdurend tegen hem te velde trokken, als tegen den ondermijner van den godsdienst, die slechts door één ander man in verwerpelijkheid werd overtroffen, door Spinoza.

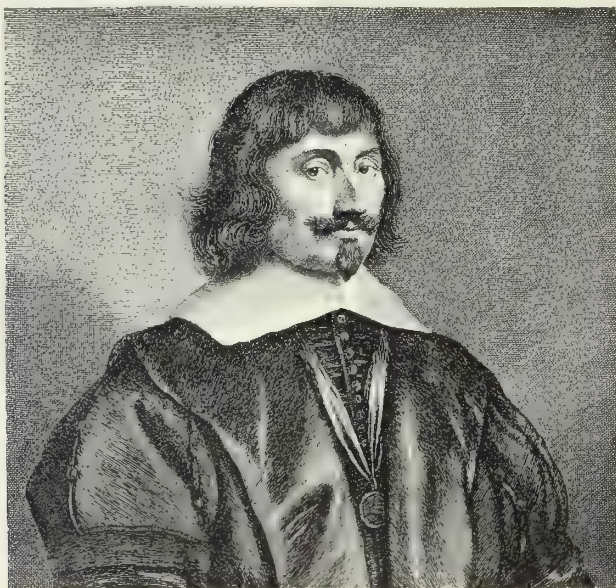

Josephus Justus Scaliger.
Uit: *Alma Academia Leidensis*. Lugd. Bat. 1614.

Kenschetsend zeker voor den geest der eeuw en voor de ontwikkeling der toenmalige Nederlanders is het, dat deze eenzame denker in ons land (en misschien was dit toen alleen in ons land mogelijk) wel ongemoeid gelaten, maar toch door zoo goed als niemand begrepen werd. Dat men hem verketterde, hem voor een atheïst ja voor een kind der hel, voor een vijand van allen godsdienst uitmaakte, dat is niet te verwonderen in een tijd, toen 't bijna levensgevaarlijk mocht heeten openlijk zijn ongeloof aan de Drie-

eenheid uit te spreken; maar dat geleerde mannen, Leidsche hoogleeraren, doorkneed in de oude talen, hem voor half of heel krankzinnig hielden, dat bewijst wel, dat hij, om zoo te zeggen, buiten zijn tijd stond. Met Descartes althans gebeurde dat niet. Trouwens, die stond in zekeren zin nog op den bodem des christendoms, maar Spinoza was jood geweest en nimmer christen geworden.

Intusschen, men liet hem ongemoeid; zijn leer bracht niet

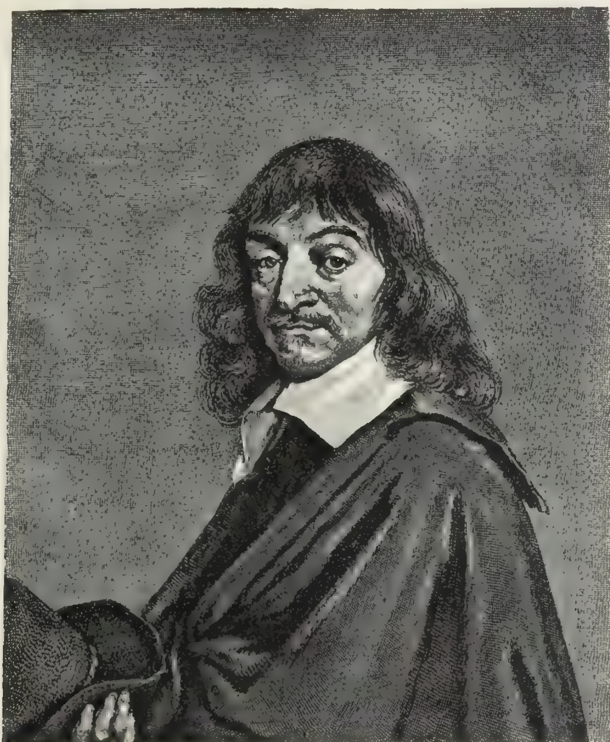

Claudius Salmasius.
Kopergravure van L. Vorsterman naar P. Dubordieu.

als die van Descartes vele hoofden, zelfs van professoren, op hol zij werd niet buiten een kleinen kring van geleerden bekend, en de wijsgeer, die geen school trachtte te stichten en zoo ingetogen en voorbeeldig leefde, dat hij zoo goed als onopgemerkt bleef, ontwapende als 't ware elken bestrijder, te meer, omdat hij zich uitdrukkelijk van elken rechtstreekschen aanval op den godsdienst onthield en zich uitsluitend op wijsgeerig gebied bewoog. Daarenboven stond hij, minder door zijn wijsbegeerte dan wel door zijn zeldzame kennis der optiek, met aanzienlijke geleerden, met

mannen als Christiaan Huygens in betrekking, die hem desnoods konden beschermen. Doch dat is niet noodig geweest. In Nederland had het begrip van gewetensvrijheid te diep wortel geschoten, dan dat men iemand, die niets meer vroeg dan gewetensvrijheid, zou vervolgen.

Voor de Nederlandsche wetenschap van dien tijd heeft Spinoza

R. Descartes.
Kopergravure van J. Suyderhoeff naar F. Hals.

echter zoo goed als geen beteekenis. Hij staat er buiten, hij was zooal een kind zijner eeuw, dan toch zeker geen kind van ons land, hij was een wereldburger, die in ons land geboren was en woonde, maar die evengoed ergens elders had kunnen geboren worden, hoewel hij misschien nergens elders zoo rustig had kunnen blijven wonen en werken. Eerst na zijn dood hebben zijn werken meer algemeen de aandacht getrokken, misschien 't meest doordat een

ander beoefenaar der wijsbegeerte, die echter minder slag had om buiten aanstoot te blijven, de vooral als letterkundig kritikus vermaarde refugié Bayle, die langen tijd te Rotterdam woonde, 't noodig vond zijn leer openlijk te bestrijden.

De wijsbegeerte was misschien de wetenschap, die hier het

Baruch Spinoza.
Naar een oud schilderij.

minst ingang vond. De Nederlandsche wetenschap van dien tijd heeft een eenigszins nuchter karakter, zij staat steeds in verband met de practijk des levens. Wijsgeerige studiën werden niet anders beschouwd dan als een soort van propaedeusis; niemand eischte een dieper indringen. Er waren wel niet weinigen onder onze geleerden, die zich Cartesianen noemden, en er waren ook wel vele professoren in de wijsbegeerte, maar geen van deze

is, zoover ik weet, ooit onder de wijsgeeren geteld. De Belg Geulinx alleen, die, een martelaar der vrijheid van denken, hier een toevlucht vond en met veel moeite een buitengewoon hoogleeraarschap te Leiden verkreeg, zal er thans, nu zijn werken opnieuw zijn bestudeerd, misschien onder geteld worden. Het

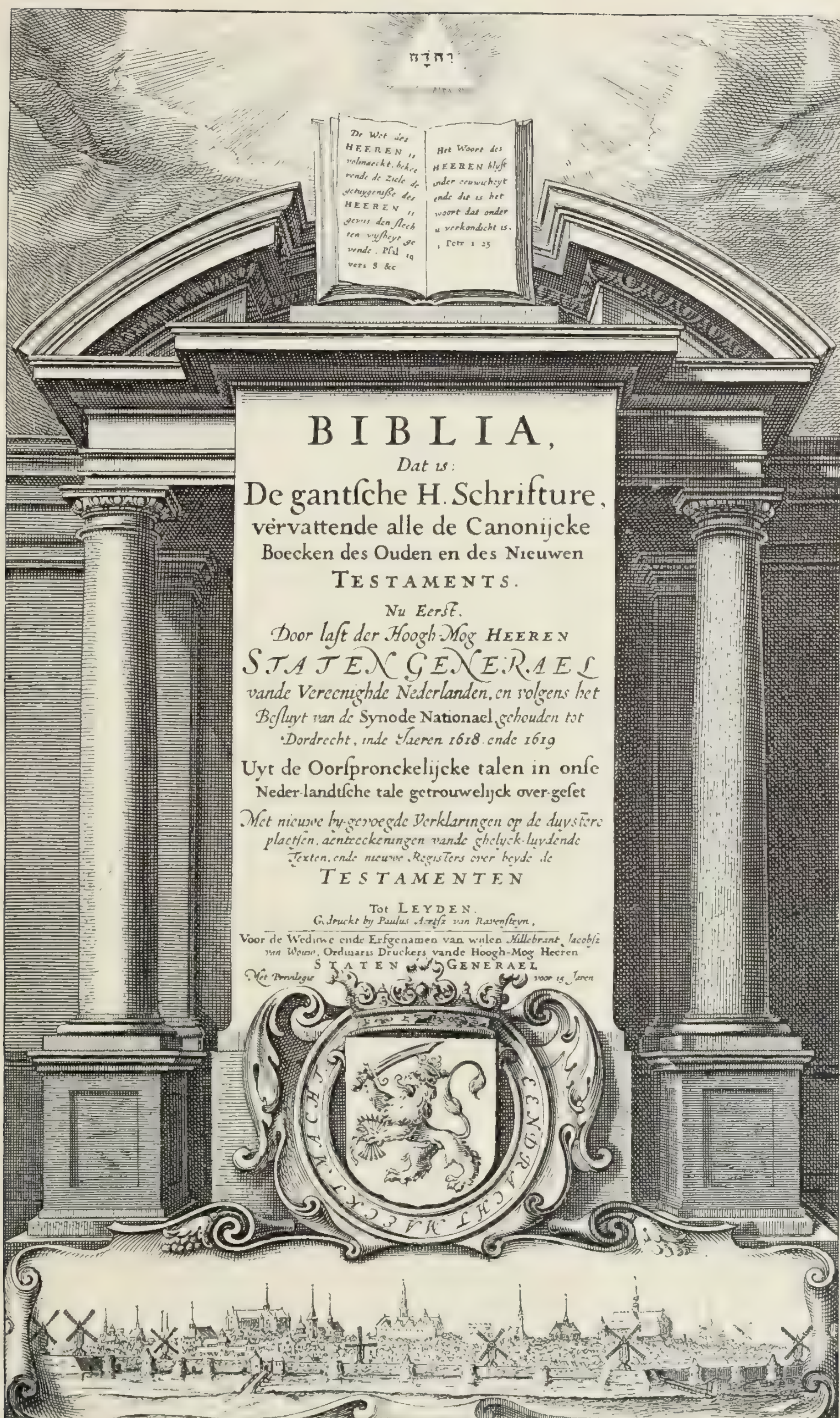
Pierre Bayle.
Kopergravure van G. E. Petit.

voorgeslacht dacht er anders over; Siegenbeek oordeelde, dat zijn werken niet onverdiend vergeten zijn. En dat van den lofredenaar van al wat tot de Leidsche academie behoort over een Leidsch hoogleeraar!

Geen Nederlander heeft dan ook in de gouden eeuw een naam in de wijsbegeerte verworven dan Spinoza alleen, en deze kon, omdat hij een jood was, toen kwalijk als een Nederlander

worden aangezien. Want de joodsche natie, zooals men placht te zeggen, vormde steeds een kolonie, die van geslacht tot geslacht een kolonie bleef. Eerst in veel later tijd zouden de Nederlandsche israelieten voor Nederlanders gelden.

Wat verder terstond in 't oog valt, (de opmerking is allerminst nieuw) is, dat, theologen en philologen uitgezonderd, de groote Nederlandsche geleerden van de gouden eeuw, de lichten der wetenschap van hun tijd, de baanbrekers op hun eigen veld, meestal niet behoord hebben tot een onzer universiteiten. Marnix, wiens geleerdheid zoo algemeen erkend werd, dat zelfs het feit, dat hij, om der wille zijner bijbelvertaling, in Leiden kwam wonen, als een eeretitel voor de hoogeschool werd aangemerkt, is nimmer bij deze aangesteld geweest. Hugo de Groot evenmin en (wij zijn dan aan het einde der eeuw) ook Bijnkershoek niet, na de Groot zeker de beroemdste rechtsgeleerde, dien Nederland heeft bezeten. Van Christiaan Huygens, Swammerdam en Leeuwenhoek geldt hetzelfde; trouwens, de laatste behoorde eigenlijk niet tot de geleerde wereld en zou aan een universiteit waarschijnlijk volstrekt niet op zijn plaats zijn geweest. En Swammerdam was een eenzaam onderzoeker, die voor het onderwijs in 't geheel niet paste. Ook het groote nationale wetenschappelijke werk, dat, zoowel uit een kerkelijk als uit een taalkundig oogpunt beschouwd, tot de merkwaardigste ondernemingen behoort, die in ons land zijn beproefd en dat met uitnemend gevolg ten einde is gebracht, dat voor onze taal- en letterkunde van oneindig groote beteekenis is geweest en nog is, de synodale bijbelvertaling, had niet de minste betrekking op de hoogescholen, hoewel het werk te Leiden werd gedaan, zonder twijfel omdat dat het middelpunt der Nederlandsche, ja der protestantsche geleerde wereld was. Door de Dordsche synode bevolen, door de Staten-Generaal als een nationale onderneming bekostigd, werd zij uitgevoerd door een commissie van predikanten, met Bogerman, den Leeuwarder predikant, die in de synode had voorgezeten, aan haar hoofd, zonder dat de Leidsche geleerden er anders dan zijdelings, door

יְהוָה

De Wet des HEEREN is volmaeckt, bekeerende de Ziele de getuygenisse des HEEREN is gewis den slechten wysheyt gevende. Psal 19 vers 8 &c

Het Woort des HEEREN blijft inder eeuwicheyt ende dat is het woort dat onder u verkondicht is. 1 Petr 1 25

BIBLIA,
Dat is:
De gantsche H. Schrifture,
vervattende alle de Canonijcke
Boecken des Ouden en des Nieuwen
TESTAMENTS.
Nu Eerst.
Door last der Hoogh-Mog HEEREN
STATEN GENERAEL
vande Vereenighde Nederlanden, en volgens het
Besluyt van de Synode Nationael *gehouden tot*
Dordrecht, inde Iaeren 1618 ende 1619
Uyt de Oorspronckelijcke talen in onse
Neder-landtsche tale getrouwelijck over-geset
Met nieuwe by-gevoegde Verklaringen op de duystere
plaetsen, aenteeckeningen vande ghelyck-luydende
Texten, ende nieuwe Registers over beyde de
TESTAMENTEN

Tot LEYDEN.
Gedruckt by Paulus Aertsz van Ravensteyn,
Voor de Weduwe ende Erfgenamen van wylen *Hillebrant Iacobsz van Wouw*, Ordinaris Druckers vande Hoogh-Mog Heeren
STATEN GENERAEL
Met Privilegie voor 15 Iaren

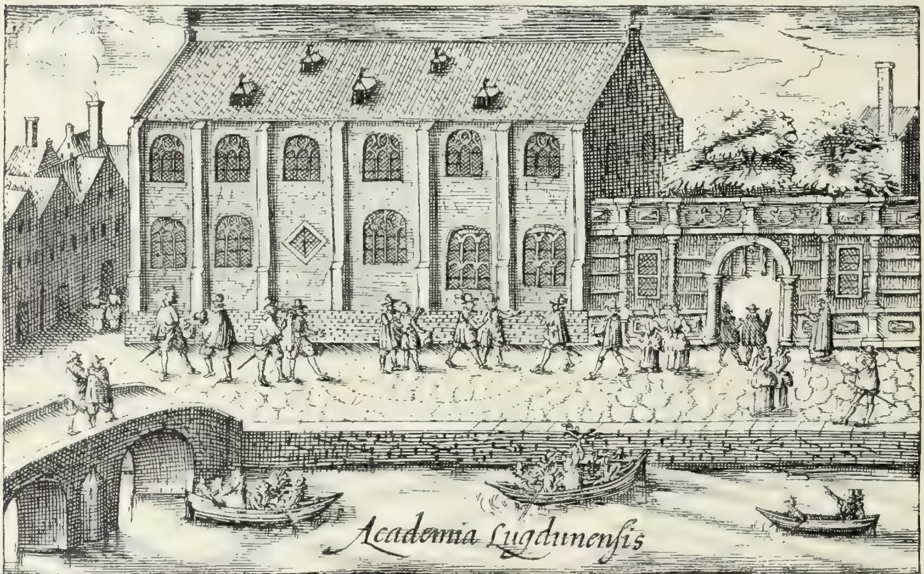
Titel der eerste uitgave van de Synodale Bijbelvertaling, 1637.

raadgevingen, invloed op hebben uitgeoefend. En toch zal niemand het wetenschappelijk karakter van deze vertaling ontkennen, die in alle opzichten uitmuntend kan heeten en zelfs nu, na bijna drie eeuwen, nog niet zoozeer verouderd is, dat men haar alleen als een eerbiedwaardige reliek uit de dagen der hervorming kan aanzien.

Evenwel is 't evenzeer opgemerkt, dat het zeer onbillijk zou zijn, wanneer men het niet-aanstellen van die groote mannen euvel zou duiden en zeker nog meer, wanneer men dit als een bewijs van kleinachting van het hooger onderwijs zou willen opvatten. Integendeel, dat stond in zóó hooge achting, dat er in elke provincie plannen bestonden, om een hoogeschool te stichten, en dat er in weinige tientallen jaren een vijftal volledige academiën, te Leiden, Franeker, Harderwijk, Groningen en Utrecht, en een aantal zoogenaamde doorluchtige scholen en gymnasiën werden opgericht.

't Geschiedde echter niet zoozeer omdat de staatslieden, die in Nederland toen aan het roer waren, alle wetenschappen in nationale hoogescholen wilden onderwezen zien. 't Was integendeel bovenal de behoefte aan gestudeerde predikanten, welke tot de oprichting noopte. De behoeften der wetenschap kwamen eerst in de tweede plaats in aanmerking. Dat bleek niet het minst bij de oprichting der Franeker en Groninger universiteiten, waarvan de laatste bovenal te danken was aan den tegenzin der calvinisten in het Noorden, om hun zonen in het toen door de remonstranten beheerschte Leiden te laten studeeren. Doch weldra kwam er de naijver op Holland bij en de ijdelheid der verschillende gewesten, die ieder een eigen academie wilden hebben, zoodat zelfs in het jaar van den Munsterschen vrede het arme Gelderland zijn nimmer tot een krachtig wetenschappelijk leven opgegroeide Harderwijker hoogeschool stichtte. Evenzeer scheen 't een tijdlang, dat elke stad van beteekenis haar Latijnsche school tot een hoogeschool, die wetenschappelijke graden kon verleenen, wilde verheven zien, of, evenals Amsterdam had gedaan, er een instelling van hooger wetenschappelijk onderwijs naast wilde stellen. Maar dat waren plannen, wier mislukking als vanzelf sprak.

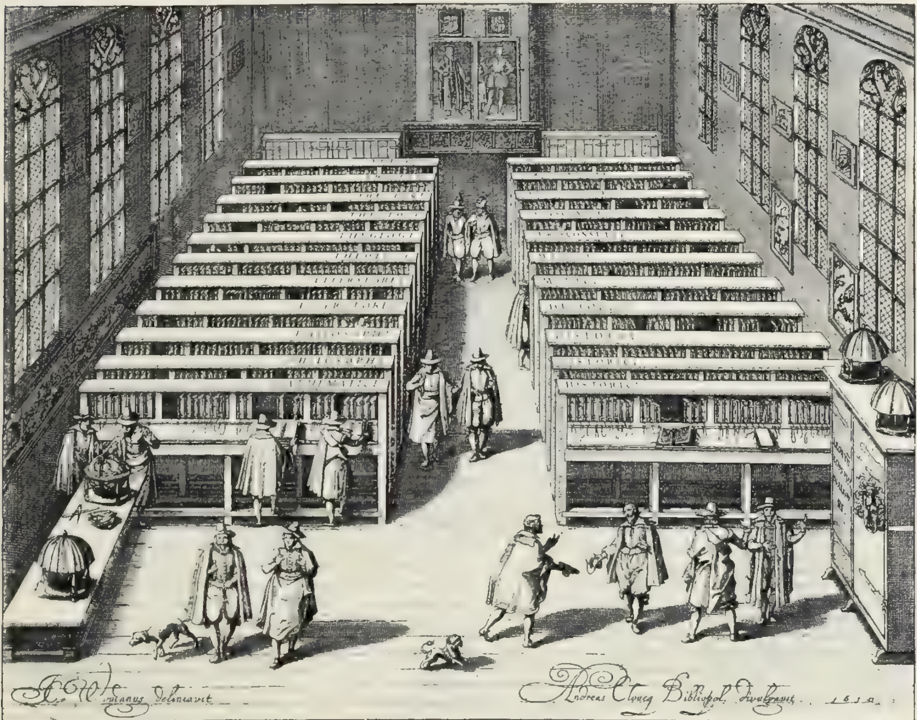
't Mocht een stout bestaan heeten van de regenten van zoo kleine landen als Holland in 1575, Friesland in 1585 waren, om in zulke benarde tijden, terwijl de vijand nog binnen de grenspalen of althans daar vlak bij stond, een onderwijsinstelling van zooveel omvang op te richten. Zij zouden er ook zeker niet toe zijn overgegaan, wanneer niet de in beslag genomen kerkelijke goederen hun de noodige geldmiddelen hadden verschaft, om althans aan de eerste onkosten tegemoet te komen, terwijl het leegstaan der

De Academie te Leiden.
Uit: J. Meursii *Athena Batava*, 1625.

in de steden gelegen kloosters in de behoefte aan academische gebouwen voorzag. Evenwel, men moet zich van die oude universiteiten niet te veel voorstellen. Wel richtte men zoowel te Leiden als in de tien jaar jongere Franeker academie terstond alle vier faculteiten op (die der wis- en natuurkunde dateert eerst van het jaar 1815), om aan te duiden dat men geen seminaire- of illustre-school maar een volledige universiteit wilde stichten. Maar die faculteiten waren zeer onvoldoende bezet, de medische waren zoowel te Leiden als te Franeker in 't begin niet meer

dan een enkel hoogleeraar rijk. 't Best werd natuurlijk voor de theologie gezorgd, waarvoor professoren genoeg te krijgen waren, te meer daar 't volstrekt geen Nederlanders behoefden te zijn en de lessen, zooals vanzelf sprak, in het door ieder beschaafd man gesproken Latijn gegeven werden. Ook juristen van naam kon men uit het buitenland verkrijgen, omdat het onderwijs zich bijna

De Bibliotheek der Leidsche Academie.
Kopergravure naar J. C. Woudanus (1610).

uitsluitend tot het Romeinsche recht beperkte. Hebreeuwsch was voor de theologische studenten natuurlijk een vereischte; een gestudeerd predikant behoorde den Bijbel in zijn geheel in den oorspronkelijken tekst te kunnen lezen. Daarvoor en voor het Latijn en het Grieksch, voor de wijsbegeerte en niet zelden ook voor de rhetorica en de geschiedenis was 't soms moeilijk om voor zooveel leerstoelen bekwame hoogleeraren te vinden.

Want hoewel men zeer gaarne vreemdelingen aanstelde, men kon alleen onder de protestanten kiezen. Toch getroostte men zich niet geringe opofferingen: om den beroemden Scaliger over te halen, gingen de Staten zoover, hem boven zijn jaarwedde van 1200 gulden, de hoogste, die in die dagen werd verleend, nog een toelage toe te kennen en hem vrij te stellen van collegegeven; alleen zijn wonen te Leiden en zijn deelnemen aan het academisch leven werd genoegzaam geacht, om de door zijn

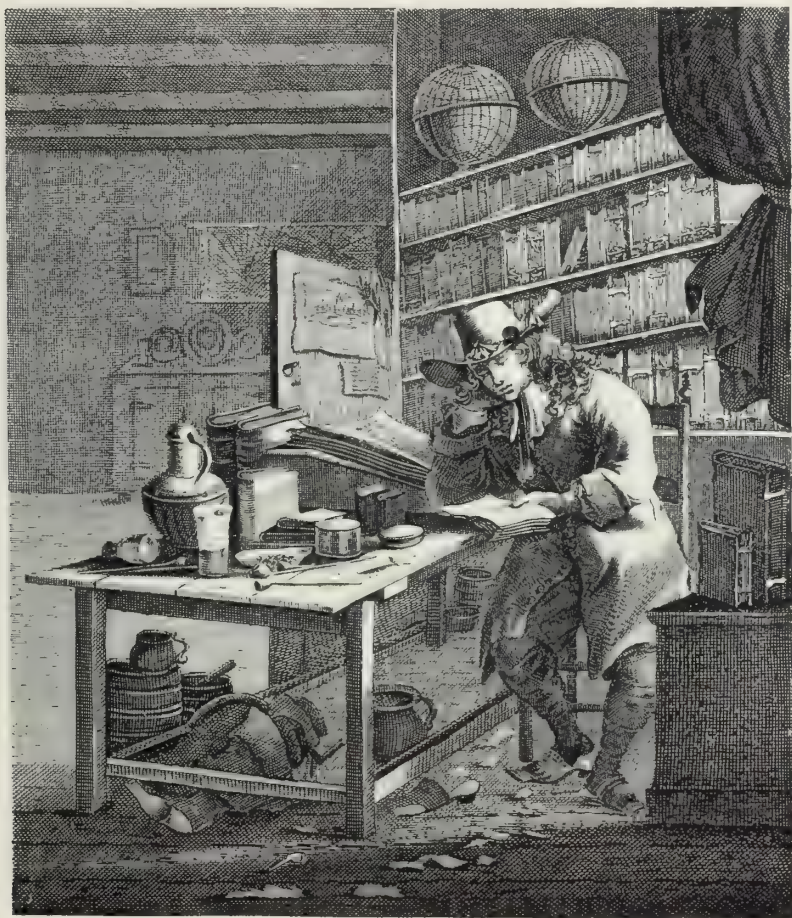

De Hoogeschool te Franeker.
Kopergravure van D. de Jong naar J. Verstege.

benoeming gemaakte kosten te beloonen. Te meer was men op zijn komst gesteld, omdat men den haast even beroemden Lipsius had moeten laten gaan, die, voortdurend door godsdienstigen twijfel gekweld, eindelijk weder rust in de eenmaal verlaten moederkerk ging zoeken. Te Franeker zocht men meestal niet zoo ver weg; men was er vooral blijde, als 't gelukte aan het benijde Leiden een hoogleeraar te ontfutselen.

Beide academiën, de Hollandsche en de Friesche, hadden in den beginne zeer moeilijke jaren te doorworstelen, te meer omdat de samenwerking van provinciale staten, gecommitteerde raden of

gedeputeerde staten, curatoren, stadsregeeringen en professoren, soms veel te wenschen overliet en het handhaven van de academische tucht in die dagen geen kleinigheid was. Met name baarde het onderhoud van behoeftige studenten veel zorg. Want die

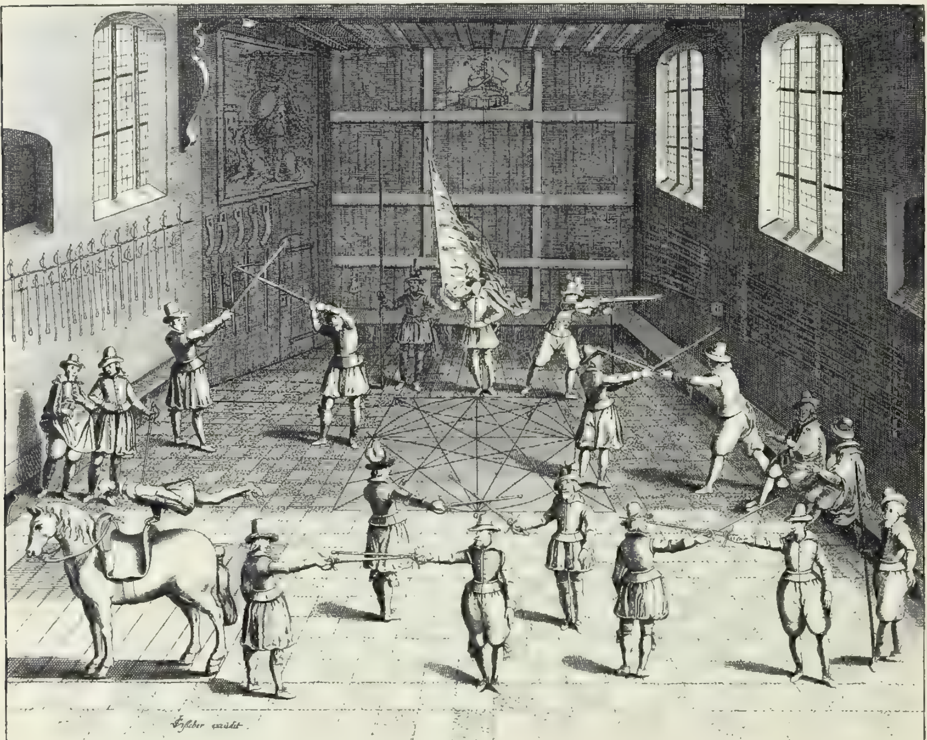

Een student in zijn kamer.

Kopergravure uit de zeventiende eeuw door H. R.

waren er in dien tijd in veel grooter getal dan tegenwoordig, omdat de studenten in de theologie grootendeels uit den kleinen burgerstand voortkwamen. In elke academie bestond dan ook een stichting, meestal door de Staten van het gewest, soms ook mede door de stad bekostigd, waar die studenten, die men gewoonlijk

bursales noemde, gehuisvest en onderhouden werden. Zij stonden onder toezicht van een regent, een opziener, die soms tegelijkertijd als hoogleeraar optrad. 't Was lang geen gemakkelijke betrekking, want de Nederlandsche studenten lieten zich bezwaarlijk onder tucht houden en ruwheid en ongebondenheid waren bij hen algemeen en soms niet het minst bij die welke wisten,

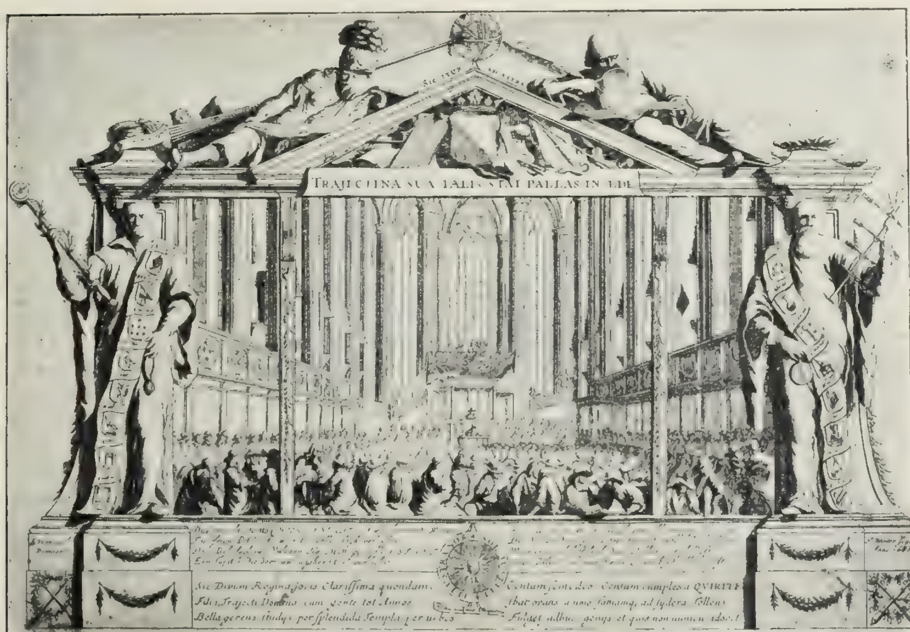

Scherm- en rijschool te Leiden.
Naar een oude kopergravure.

dat hun later een leven van zelfbedwang wachtte. Maar met het buitenland vergeleken, waren de toestanden aan onze hoogescholen vrij ordelijk te noemen, en hoewel de academische rechtbanken heel wat te doen hadden, groote schandalen en studentenoproeren hadden hier zelden plaats, terwijl 't ook niet dikwijls voorkwam, dat hoogleeraren, wegens ergerlijk leven verwijderd

moesten worden. Eerder gebeurde dat laatste om kerkelijke of staatkundige redenen.

Vergeleken met tegenwoordig, was het getal der studenten klein, nog kleiner naar evenredigheid dan dat der professoren. Alleen te Utrecht, waar de universiteit eerst van 1636, de daarin veranderde illustre school van een paar jaar vroeger dateerde, die dus gesticht werd in een tijd, toen het studeeren al eenigs-

Promotie met de kap aan de Academie te Utrecht.
Kopergravure van H. Winter naar 't ontwerp van Jhr. E. Meyster, geteekend door J. Vennekool.

zins een zaak van mode bij de aanzienlijke klassen was geworden, waren er dadelijk honderd en meer, de andere begonnen met zeer bescheiden getallen. Eerst in 't laatst der zestiende eeuw, toen Scaliger te Leiden was gevestigd, begon het toestroomen van vreemdelingen, dat van toen af jarenlang aan bleef houden. Leiden werd toen de zetel der letterkundige wetenschap, vooral der klassieke en oostersche philologie en oudheidkunde.

Een aantal hoogleeraren in die vakken, Daniël Heinsius,

Johannes Meursius, Gerard Johan Vossius, de beide Gronoviussen, Perizonius (ik sla nog verscheidene over) verwierven een Europeesche vermaardheid, bovenal als latinisten, evenals Erpenius en Golius dat door hun kennis van oostersche talen deden. 't Was zeker niet alleen het groote geldelijke voordeel en de vrijheid van de verplichting tot het geven van openbare lessen, wat den

Daniël Heinsius.
Uit: *Alma Academia Leidensis Lugd. Bat.*, 1614.

Joannes Meursius.
Uit. J. Meursii *Athenæ Batavæ* 1625.

beroemden Salmasius bewoog het beroep naar Leiden aan te nemen, maar zeker ook de begeerte om daar te arbeiden en de eerste te zijn onder zoovele beroemde mannen. Geen andere universiteit kon toen in dat opzicht met Leiden wedijveren. Ook Utrecht niet, waar Graevius toch slechts tot de philologische beroemdheden van den tweeden rang behoorde. Daarentegen was na het Bestand de zon der theologie te Utrecht opgegaan, waar

Gijsbert Voetius jarenlang met onbezweken trouw de vaan der rechtzinnigheid hoog hield en tevens door zijn leerlingen de Kerk beheerschte, nog meer zelfs dan te Leiden geschiedde door den niet minder rechtzinnigen Trigland, aan wien Willem III zijn onwankelbaar geloof aan de praedistinatie dankte. Slechts de jurist en geschiedvorscher Antonius Matthaeus kon te Utrecht, in algemeene bekendheid, zeer zeker niet in grondige geleerdheid,

Johannes Fredericus Gronovius.
Kopergravure van J. Munnickhuysen.

Thomas Erpenius.
Uit: J. Meursii *Athena Batava*, 1625.

met hem mededingen. Ook te Groningen waren na den dood van den als polyhistor en paedagoog, maar vooral als geschiedschrijver beroemden Ubbo Emmius, den eersten, die eenige orde bracht in den chaos der Friesche geschiedenis, en van den onder de gematigde godgeleerden van dien tijd beroemden Alting, een zoon van den vermaarden calvinistischen hervormer Menso Alting, geen mannen van zoo grooten naam aan de universiteit aanwezig,

en Franeker kon met Bernardus Schotanus, hoe groot zijn naam als rechtsgeleerde ook mocht wezen en met den beroemden wiskundige Metius evenmin tegen Leiden optreden als Harderwijk, waar maar enkele geleerden van bekenden naam, ik noem slechts Gelderlands geschiedschrijver Pontanus, aan verbonden waren.

Jacobus Perizonius.
Naar een oude kopergravure.

Jacobus Golius.
Naar een oude kopergravure.

Terwijl de letterkundige vakken in zoo helderen luister schitterden, was 't daarentegen met het medisch en natuurkundig onderwijs bij ons slecht gesteld. In iedere academie was gewoonlijk een tweetal professoren belast met de ontleedkunde en de kliniek, soms ieder met een dier vakken, soms alle twee met

beide te zamen. De botanie was niet zelden aan een dezer geleerden op den koop toe opgedragen. Zelfs Boerhave, wiens groote tijd al niet meer binnen ons tijdperk valt, heeft nog die wetenschap, waarin hij trouwens uitmuntte, naast de geneeskunde moeten onderwijzen. Trouwens, dergelijke, ons wonderlijk voorkomende, vereenigingen van zeer uiteenloopende vakken waren toen algemeen.

Anthonius Matthaeus.
Naar een oude kopergravure.

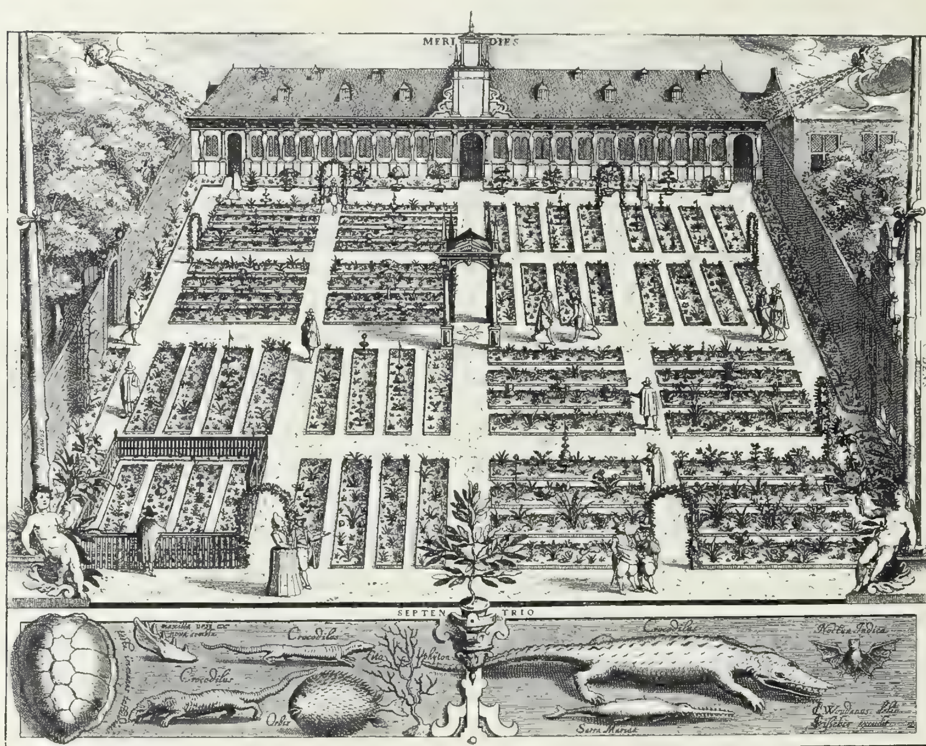

Bernardus Schotanus.
Naar een oude kopergravure.

De welsprekendheid werd niet zelden met de geschiedenis of het Grieksch samengekoppeld, de wiskunde, welke, behalve door de beide Snelliussen te Leiden, door Metius te Franeker en door den uit Basel afkomstigen Jean Bernoulli te Groningen aan geen Nederlandsche universiteit door een Europeesche beroemdheid vertegenwoordigd is geweest, met de wijsbegeerte, soms zelfs, evenals de natuurkunde, met de Oostersche talen. Van staathuishoudkunde werd natuurlijk nog in 't geheel geen werk gemaakt, maar wel werden sommige hoogleeraren met het onderwijs in de

staatkunde belast, wat echter niet hetzelfde schijnt te zijn geweest als het staatsrecht, of liever het publiek recht, dat haast aan alle academiën een leerstoel rijk was.

Behalve een kruythof of hortus academicus bestonden er gewoonlijk geen andere afzonderlijke academische inrichtingen voor onderwijs aan onze universiteiten dan het theatrum anato-

Hortus Botanicus te Leidea.
Kopergravure naar J. C. Woudanus.

micum. Want de ontleedkunde stond in hooge eer: men had sedert het begin der vorige eeuw haar belang ingezien, en in menige stad werd in die wetenschap van overheidswege onderwijs gegeven door de voornaamste geneeskundigen, die dan niet zelden den titel van professor droegen. Te Amsterdam vooral was de snijkamer beroemd, maar stond buiten alle verband met de illustre school. Integendeel, zij behoorde aan het chirurgijns-

De Anatomische les.

Ets van William Unger naar Rembrandt.

[illegible] le zijn geweest
[illegible] lat haast aan
[illegible]

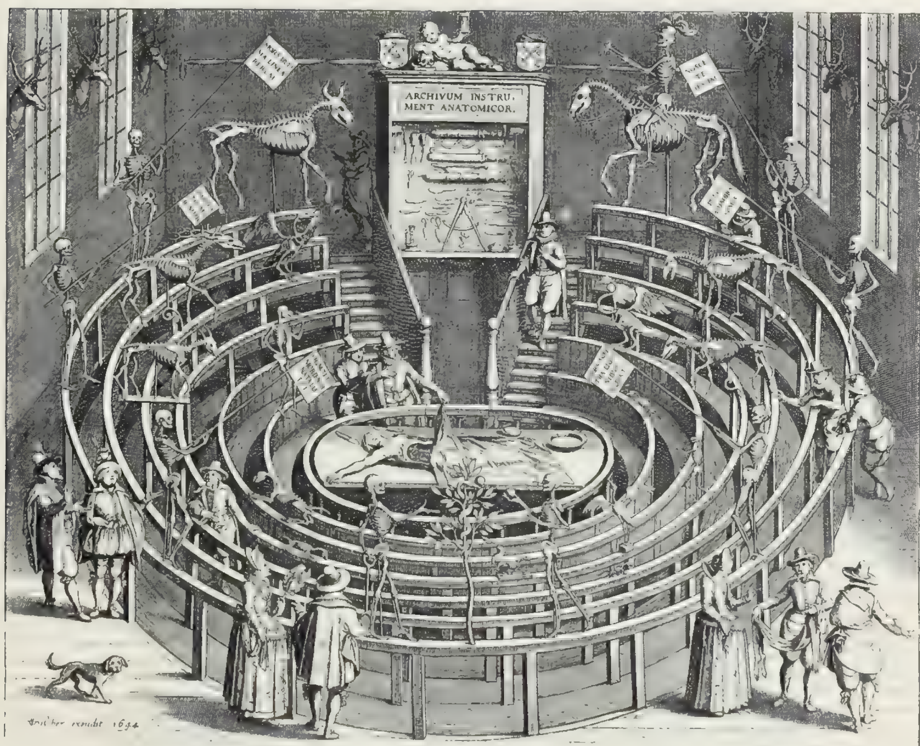
[illegible] onderlijke academische inrichtingen
[illegible]

[illegible]
[illegible] belang ingezien, en in
[illegible] erheidswege onder-
[illegible] gene [illegible]
[illegible] oegen. Te Amsterdam vooral
[illegible]

Rembrandt pinx W Unger sculps

gilde, dat eerst in 't midden der eeuw door Nicolaas Tulp een zuiver wetenschappelijk karakter kreeg. Want in de Middeleeuwen werden de artsen en chirurgen, evengoed als de apothekers en de barbiers, tot den handwerksstand gerekend en onderworpen aan den gildendwang. Daar zij meestal niet talrijk genoeg waren,

Theatrum Anatomicum te Leiden.
Naar een oude kopergravure (1644).

om een eigen gild te vormen, werden zij bij een der overige ingeschreven, te Amsterdam b. v. de chirurgijns bij dat der klompenmakers, de geneeskundigen en apothekers bij de kramers! Evenwel, dat werd in de zeventiende eeuw anders. Maar toch worden door Schoock, die nog wel hoogleeraar te Groningen was, de gezamenlijke geneeskundigen, en wel met inbegrip van barbiers, vroedvrouwen en kopsters of kopzetsters (!), nog onder den

handwerkstand gerekend, althans hij heeft van hen gehandeld, als hij over de neringen, en niet, als hij over de wetenschap spreekt. Toch werd reeds toen geenszins iedereen in de gilden of vereenigingen der geneeskundigen toegelaten, maar werd er overal in de steden op gelet, dat niemand, die niet aan een bekende

Zeventiende-eeuwsch heelmeester. („Barbier").
Kopergravure naar en door C. Dusart.

hoogeschool gestudeerd en gepromoveerd was of niet de lessen der daartoe aangestelde professoren of lectoren der anatomie had gevolgd of van zijn bekwaamheid als apothekers bewijs geen had gegeven, tot de uitoefening van zijn vak werd toegelaten. En ook de doctorsbullen van vreemde universiteiten werden lang niet

dadelijk erkend, maar moesten niet zelden door de medische faculteit der plaatselijke of gewestelijke hoogeschool worden onderzocht en bevestigd.

Met dat al stond de geneeskunde nog op lagen trap; de empirie en de leer der geneeskundigen der oudheid waren haar gidsen. Trouwens, bij den stand van het natuuronderzoek in het

Zeventiende-eeuwsche kiezentrekker.
Naar een oude kopergravure.

algemeen was niet veel anders te verwachten. Hoewel er onderwijs aan de hoogescholen in physica en astronomie werd gegeven, ontbrak 't geheel aan laboratoria en waren er maar hier en daar kleine en hoogst onvoldoende verzamelingen van instrumenten, ten behoeve van uiterst eenvoudige waarnemingen.

Met wiskunde, vooral toegepaste wiskunde en cosmographie, ten dienste der zeevaartkunde en der ingenieurswetenschap, stond 't wat beter geschapen. Maar ook daar waren 't niet zoozeer de

hoogescholen, dan wel bijzondere personen, die door de practijk of door een bijzondere voorliefde voor de wetenschap tot ernstige studie waren aangezet, welke aan de natuurwetenschap en nog meer aan de zeevaartkunde en ingenieurswetenschap de grootste

Kopster.
Kopergravure naar en door C. Dusart.

diensten bewezen. Hun getal was, vooral in de eerste helft der eeuw, niet gering. 't Was toen een tijd van uitvindingen, en 't ontbrak ook toen niet aan uitvinders, die elkander de eer en het voordeel betwistten, dat het verleenen van een octrooi met zich bracht. Met namen waren 't de optische werktuigen, die, ten gevolge van de verbetering in het slijpen van brillen, alge-

meen de aandacht trokken. Toen in 1609 Frans Lipperhey, een emigrant uit Wesel, die zich te Middelburg had neergezet, aan de Staten-Generaal de door deze op zijn aanbod aan hem gedane bestelling van verrekijkers had afgeleverd, kon hij geen octrooi krijgen, omdat dit tegelijkertijd door anderen was gevraagd. Niet

Frans Lipperhey.
Naar een oude kopergravure.

alleen zijn stadgenoot Zacharias Jansz., maar ook de bekende Jacob Adriaan Metius en de natuurkundige dilettant en duizendkunstenaar Cornelis Drebbel maakten aanspraak op een eer, waarmede ten slotte Zacharias Jansz. is gaan strijken, hoewel waarschijnlijk Lipperhey hem voor is geweest. Maar dergelijke vraagstukken van prioriteit zijn bijna altijd onoplosbaar. Ik haal dit slechts aan, omdat het reeds in het midden der eeuw tot veel

strijd aanleiding gaf. Maar al werkten velen ook alleen met een practisch doel, de beoefening der wis- en natuurkunde won er bij. Er waren zoowel onder de dilettanten als onder de lieden der practijk mannen, die, als zij een andere opleiding gehad hadden, onder de groote wiskundigen zouden zijn gerekend. Men

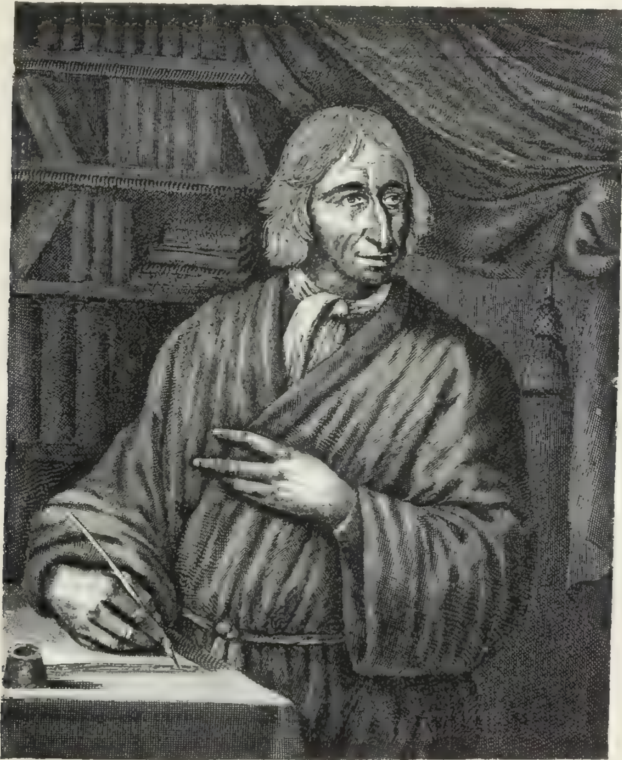

Petrus Plancius.
Kopergravure van W. Delft.

denke maar aan den predikant Plancius, aan den piloot Willem Barendsz., en aan Stevin. De laatste heeft, hoewel zelf niet theoretisch gevormd, met alle macht de wetenschappelijke beoefening bevorderd; hij beweerde, dat zonder theorie alle practijk op het gebied van werktuig- en waterbouwkunde slechts onvoldoende vruchten kon afwerpen.

In den beginne had de wis- en natuurkundige wetenschap een

harden kamp te verduren met de rechtzinnigheid, die haar resultaten niet wilde erkennen, omdat zij met de eenmaal aangenomen beteekenis van bijbelplaatsen in strijd waren. Nog in 't midden der eeuw, toen Christiaan Huygens al reeds een beroemd man was, verzetten rechtzinnigen zich soms tegen het begrip, dat de aarde om de zon draait, en dat in een land, waar zooveel

Balthazar Bekker.
Kopergravure van A. Zijlveldt.

duizenden jaarlijks in alle hemelstreken alle zeeën bevoeren! Trouwens, dat was niet te verwonderen in een tijd, toen de strijd tegen het heksen- en spoken-geloof nog aan den overigens goed rechtzinnigen Balthazar Bekker zijn predikantsplaats te Amsterdam kostte. Zelfs de macht der burgemeesters was niet in staat om hem te handhaven.

Eerder bestaat er reden om zich te verwonderen, dat dit

vasthouden aan oude begrippen niet belette dat de studie der aardrijkskunde, en niet alleen der topographie, maar ook der natuur- en wiskundige geographie tot zulk een bloei kwam, dat Blaeu's beroemde Atlas den naam van Mercators en Ortelius' werken verduisterde.

Maar 't was weder buiten de hoogescholen om, want daar waren maar zoo nu en dan professoren, die tot het geven van

Willem Jansz. Blaeu.
Kopergravure van J. Falck.

Janus Dousa.
Kopergravure van C. Visscher naar P. Soutman.

geographische lessen waren aangesteld en steeds als een hulpvak. Trouwens in ons land is dat nog niet heel anders!

Met de geschiedenis was 't zeer zeker beter gesteld. Overal had men hoogleeraren, welke die wetenschap onderwezen. Toch is 't opmerkelijk, dat maar zelden geschiedkundige boeken van blijvende waarde door onze toenmalige hooggeleerden zijn geschreven. Voorzeker lag 't voor een deel daaraan, dat het vooral de oude geschiedenis was, welke aan de universiteit werd beoefend,

terwijl het schrijven in het Latijn al mede niet bevorderlijk was voor het populair worden van geleerde onderzoekingen op historisch gebied. Zondert men Jan van der Does (Janus Douza) uit, die de eerste was, die de vroegere geschiedenis van Holland eenigszins wetenschappelijk onderzocht, den Harderwijkschen hoogleeraar Pontanus, die die van Gelderland beschreef, Scriverius, die de door van der Does meer voor geleerden bewerkte Hollandsche geschiedenis in meer populairen vorm behandelde, Hugo de Groot, wiens Annalen van onzen opstand grooten naam verwierven, en Frieslands geschiedschrijver Ubbo Emmius, dan vindt men geen historici van naam onder onze geleerden. Immers, geen der drie nog heden als gezaghebbend geëerde historieschrijvers van den strijd met Spanje, Bor, van Meteren, en van Reijdt, en evenmin Aitzema of Wicquefort, de geschiedschrijvers der Republiek in de dagen van Frederik Hendrik en de Witt, kunnen daartoe gerekend worden. 't Waren allen mannen van de practijk, die alleen geschiedenis schreven, opdat de herinnering aan het verleden niet zou verloren gaan. Met uitzondering van die van Wicquefort hebben hun werken alle iets kroniekmatigs. Hooft daarentegen was, bij alle belezenheid en allen omvang van kennis, een letterkundige en geen geleerde; voor hem was 't bij

Pieter Bor.
Kopergravure van A. Matham naar F. Hals.

de geschiedenis meer om de wijze van voorstelling en inkleeding te doen, dan om het vaststellen der resultaten van een geschiedkundig onderzoek. Ook de schrijver der *Historie der Reformatie* en van de Ruyters leven, Gerard Brandt, wiens verdiensten op het gebied der geschiedschrijving niet gering zijn te schatten, behoorde niet tot de historici van professie, evenmin als de vele andere predikanten en godgeleerden, die om de een of andere reden de kerkelijke en wereldlijke geschiedenis hunner eeuw hebben beschreven. Ook de vele stedenbeschrijvingen uit die dagen, ware schatkamers onzer geschiedenis, zijn meestal het werk van dilettanten, evenals de historische werken over onze rechtsinstellingen, zooals van Leeuwen's *Batavia illustrata*, meestal afkomstig zijn van mannen, die door de practijk tot het historisch onderzoek werden gebracht. Toch overtreft hun arbeid meestal dien van de eigenlijke geleerden, die soms met groote lichtvaardigheid allerlei werken uitgaven, welke thans nog maar alleen gebruikt worden, omdat er niets beters is. Zoo is 't b. v. met Antonius Matthaeus, die de door zijn uitgaven van oude kronieken verworven verdienste,

Emanuël van Meteren.
Naar een oude kopergravure.

door de weinige zorg, welke hij daaraan besteedde, maar al te zeer verminderde. Historische critiek toe te passen op de geschiedenis van ons land, zooals Douza en Emmius deden, kwam bij de meesten onzer geleerden nog niet op.

Hoewel de staathuishoudkunde in die dagen aan de universiteiten een onbekende grootheid was en zelfs nog in 't geheel niet als een afzonderlijke wetenschap gold, ontbrak het in het zeventiende-eeuwsche Nederland niet aan mannen, die haar beoefenden; maar 't was uitsluitend met het oog op de practijk, op vraagstukken van economischen, niet zelden van politisch-commercieelen aard, dat zij hun denkbeelden uitten. Die tot een stelsel te vereenigen en ze methodisch aan de lezers voor te stellen, zooals de economisten der volgende eeuw deden, kwam niet bij hen op. Toch mogen hier de namen van Hugo de Groot, van Graswinckel en van Pieter de la Court niet verzwegen worden. Het reeds vroeger door mij genoemde bekende werk van den laatste, *Het Interest van Hollandt*, dat wij, naar den titel der vermeerderde uitgave, *Aenwijzing der heilsame politike gronden en maximen* plegen te noemen, verkreeg een algemeene vermaardheid, te meer omdat men het voor het werk van Johan de Witt zelf hield, zoodat het zelfs in het buitenland langen

Lieuwe van Aitzema.
Kopergravure van H. Bary, naar J. de Bane.

tijd als een soort van politisch-economisch testament of manifest van den raadpensionaris werd beschouwd. Thans weten wij, dat de Witt er maar weinig aandeel aan had, hoewel het, over 't algemeen genomen, volkomen met zijn denkbeelden strookte. Trouwens alle schrijvers, welke in die dagen in Nederland over dergelijke onderwerpen schreven, verdedigden vrijheid van handel en verkeer en opheffing van het verbod van den woeker en bestreden de monopoliën en de protectie, die overal elders in Europa in eere werden gehouden. Trouwens, een echte Nederlander van die dagen kon kwalijk in anderen zin schrijven. De feiten, die hij zag, spraken te duidelijk.

Dirck Graswinckel.
Kopergravure van Matham naar M. Mierevelt.

Evenzeer als het dien schrijvers minder te doen was om de wetenschap, dan om wel practische resultaten te verkrijgen, waren 't ook alleen de verdedigers van verouderde begrippen of van rechten van buitenlandsche regeeringen, welke met het Nederlandsch belang in strijd waren, tegen wie zij den strijd aanbonden. Hun verdediging van den woeker bv. of liever van het nemen van interest, diende tot afweer der aanvallen van de rechtzinnigen, welke zich op het verbod daarvan in den Bijbel beriepen, en hun strijd voor den vrijen handel en de vrije vaart gold bijna alleen het streven van Spanje, om Oost-Indië afgesloten te houden, en dat van Engeland, om de uitsluitende heerschappij over wat men de Britsche zeeën placht te noemen, door de andere volken te doen erkennen; verdediging

van algemeene beginselen moet men bij hen niet zoeken. Het monopolie onzer handels-compagniën bv. lieten zij onaangetast.

Dat lag waarlijk niet aan geringe belangstelling in de wetenschap, want die bestond er in dien tijd onder de hoogere klassen en onder de kooplieden te over. Dat instellingen van wetenschappelijk onderwijs onwaardeerbare elementen van beschaving waren, stond in die dagen bij onze regenten vast. Want al kwam de soms, zooals ik al aanduidde, bijna onberaden te noemen ijver, waarmede men in bijna alle groote steden zoogenaamde illustre scholen oprichtte, voor een deel uit onderlingen naijver en ijdelheid voort, zooveel onkosten zou men zich niet getroost hebben, als men niet gemeend had, daarmede een groot voordeel te behalen. Deventer, 's-Hertogenbosch, Utrecht, Amsterdam, Dordrecht, Rotterdam, Middelburg, Breda, om andere steden, waar het plan òf bleef steken òf maar tot een begin van uitvoering kwam, niet te noemen, gingen allen over tot oprichting van dergelijke instellingen, die echter maar op enkele plaatsen eenigszins tot bloei konden geraken.

Soms, als te Deventer en in zekeren zin ook te Utrecht, was 't de oude roem eener oude geestelijke school, dien men wilde doen herleven, in andere plaatsen was 't de behoefte aan een wetenschappelijk middelpunt. Met name te Amsterdam en te 's-Hertogenbosch.

Zulke illustre scholen (eerst veel later sprak men van athenaea) waren dan ook niet, als de hoogescholen, in de eerste plaats opgericht ten dienste der Kerk; men stelde slechts eenige professoren aan voor het geven van lessen in de rechtsgeleerde, philosophische, philologische en historische wetenschap, deels ter verdere voorbereiding voor de universiteit, deels ten behoeve der burgerij, welke op die wijze een gedeelte der voordeelen deelachtig werd, in wier bezit anders alleen degenen, die aan een universiteit geweest waren, zich konden verheugen. Men zou dat een begin van university-extension kunnen noemen. Alleen te Utrecht was een uitzondering. Daar sloegen staten en stad weldra de

handen ineen, om van de school een universiteit te maken, en wel vooral om der wille van de theologie, daar er nog steeds gebrek aan gestudeerde predikanten was, en evenzeer om niet onder te doen voor de Hollanders. Want het recht tot het verleenen van academische graden werd alleen erkend bij die academiën, waar de vier faculteiten min of meer volledig bestonden. Daar

De St.-Hieronymus-school te Utrecht.
Naar een lithografie van J. van Liefland.

voor medisch onderwijs in vele steden alreeds op andere wijs was gezorgd, werd dat aan die scholen, waar geen faculteiten waren, niet gegeven; evenmin werd de botanie (een *kruidtuin* was er in vele steden) overal als een academisch vak beschouwd. Te Groningen b. v. weigerden de professoren zelfs geruimen tijd volstandig den botanicus in den senaat op te nemen.

Naast de illustre scholen, of liever daaronder, stonden de Latijnsche, of, zoals men toen, naar de Middeleeuwsche indeeling

der studie, placht te zeggen, *triviale* scholen. Er was haast geen stad, die er geen bezat. Die scholen dienden niet uitsluitend tot voorbereiding voor de universiteit, maar waren tevens de eenige scholen, waar de deftige burger zijn zonen heen zond; vandaar dat zij zeer druk bezocht werden. Gewoonlijk was er een laagste voorbereidende klasse aan verbonden, waar jonge kinderen de allereerste beginselen, spellen, lezen en rekenen, leerden, want het schrijven kwam eerst in de eigenlijke eerste klasse, te gelijk

Een Weeshuisschool.
Gevelsteen boven de Weeshuispoort te Enkhuizen.
Naar een photografie.

met het Latijn. Van de vierde klasse af was gewoonlijk het geheele onderwijs uitsluitend klassiek en werd geen andere taal gebezigd dan het Latijn. Trouwens, Latijn, Grieksch en wiskunde waren, als thans nog in de op den ouden voet ingerichte *public schools* in Engeland, meestal de eenige vakken van onderwijs, en vaardigheid in het Latijn-spreken en -schrijven en belezenheid in de klassieke schrijvers was hoofdzaak. Aan aanstaande theologanten werden gewoonlijk ook de beginselen van het Hebreeuwsch onderwezen.

Dat laatste kon te gemakkelijker, omdat het personeel, dat aan die scholen onderwijs gaf, gewoonlijk uit leeraren bestond, die in de theologie gestudeerd hadden. Vooral de rectoren waren bijna uitsluitend theologen, al werd de voorkeur gegeven aan personen, die tevens een graad in de faculteit der humaniora hadden verworven. Op rechtzinnigheid werd gewoonlijk niet minder acht geslagen dan op geleerdheid of geschiktheid voor het

Gemengde school in de XVIIe eeuw.
Kopergravure van en naar A. van Bosse.

onderwijs. Die verbinding van het onderwijs met de Kerk bestond toen overal. Trouwens, zij lag in den aard der scholen, die meestal haar ontstaan dankten aan geestelijke stichtingen. In de meeste steden waren de Latijnsche scholen vroeger aan een kerk verbonden geweest, 't zij aan een parochie-, 't zij aan een kapittel- of kloosterkerk.

Thans werden zij nog grootendeels onderhouden uit geestelijke goederen, die de stadsregeering daarvoor bestemd had, en ook de lokalen hadden vroeger meestal een kerkelijke bestem-

ming gehad. Eenige door de regeering benoemde curatoren hadden het oppertoezicht en het opperbestuur, ongeveer op denzelfden voet als tegenwoordig.

Naast de Latijnsche scholen, die stedelijke instellingen waren, vond men een aantal lagere scholen, waar behalve lezen, schrijven en rekenen, ook het Fransch onderwezen werd, wat gewoonlijk geen plaats vond aan de Latijnsche school, en waar ook soms,

Meisjesschool in de XVIIe eeuw.
Kopergravure van en naar A. van Bosse.

evenals op de gewone volksschool, meisjes aan het onderwijs deelnamen. Andere talen werden uitsluitend door bijzonder onderwijs te huis geleerd en nog meer door de practijk. Zoowel onze zeelieden als onze kooplieden, die zelf reisden, hadden daar behoefte aan. Italiaansch alleen was meer een taal welke om der wille der letterkunde werd geleerd. Meestal waren die scholen inrichtingen van particulieren aard, waarop de wereldlijke en kerkelijke overheid alleen in zoover toezicht hield, dat zij zorgde, dat niemand er een opende zonder haar vergunning en zonder dat hij bewees

professie te doen van de »ware christelijke gereformeerde religie". Of hij bekwaam was voor zijn vak, dat was een zaak, waarmede zij zich niet inlieten, althans, als de school niet een oude parochieschool was, want dan was zij een stedelijke instelling. Evenwel, ook dan werd van den gewonen schoolmeester weinig gevorderd. Althans op het platteland, waar de school altijd als een aanhangsel van de kerk werd beschouwd en de schoolmeester steeds als koster en voorzanger fungeerde, was geschiktheid voor deze betrekkingen beter aanbeveling dan bekwaamheid voor het onderwijs. En die bekwaamheid behoefde niet groot te zijn. Lezen, bij de vele lettersoorten, die gebruikelijk waren, een veel moeilijker zaak dan tegenwoordig, schrijven en de eerste beginselen van rekenen, dat was zoowat alles, wat onderwezen behoefde te worden, behalve voorbereidend godsdienst-onderwijs, in het bijzonder Bijbelsche geschiedenis. Het zingen was van oudsher een vak geweest, dat ten dienste van den kerkdienst onderwezen moest worden aan de kinderen, die later als koorzangers dienst moesten doen; de cantoren, de voorzangers of zangmeesters, waren toen gewoonlijk tevens de scholarchen der parochie.

Met de hervorming, toen de geheele gemeente te zamen de psalmen aanhief en van geen koor- of kunstigen zang sprake was, verloor die zijde van het schoolmeesterambt veel van haar waarde. Evenwel, iemand moest bij het zingen der gemeente de wijs en den toon aangeven en 't sprak vanzelf, dat dit den schoolmeester werd opgedragen. Op het platteland waren geen orgels en in de steden werden zij tot op het midden der eeuw niet gebruikt, omdat het bezigen van muziekinstrumenten in de kerk paapsch scheen.

Eerst Constantijn Huygens heeft na een harden strijd de invoering verkregen. Hij stond genoeg als rechtzinnig bekend om geen argwaan te verwekken, dat hij daarbij geheime bedoelingen koesterde, en was een te ijverig beoefenaar der muziek, om het zingen zonder orgelbegeleiding te kunnen dulden. Intusschen bleef op het land een orgel nog lang een voorwerp van weelde in de kerk: en de schoolmeester was als voorzanger een man van

gewicht in de gemeente. Zijn geheele ambt droeg een kerkelijk karakter, hij was bijna altijd tevens koster, klokluider en niet zelden ook doodgraver en soms lijkbezorger; de bijbelsche geschiedenis

Titelprent van Huygens' *Orgelgebruyk*, Amst. 1660.

en de catechismus waren hoofdzaken bij het onderwijs. Zelfs bij de kleinkinder-bewaarscholen, of zooals men zeide, maitressen-schooltjes, die veelal door vrouwen (zoogenaamde maitressen)

werden gehouden, welke niet altijd zelf goed lezen konden, was het machinaal opzeggen van bijbelteksten, gebeden en spreuken een hoofdzaak. Aanschouwelijk onderwijs bestond er kwalijk, hoogstens in enkele, meestal ruw en gebrekkig uitgevoerde prenten. Dat dateert eerst van den tijd, toen de denkbeelden van Amos Comenius, die hier, als zoo vele zijner Boheemsche geloofsgenooten, een toevlucht vond, invloed begonnen te krijgen. Het spellen leerden de

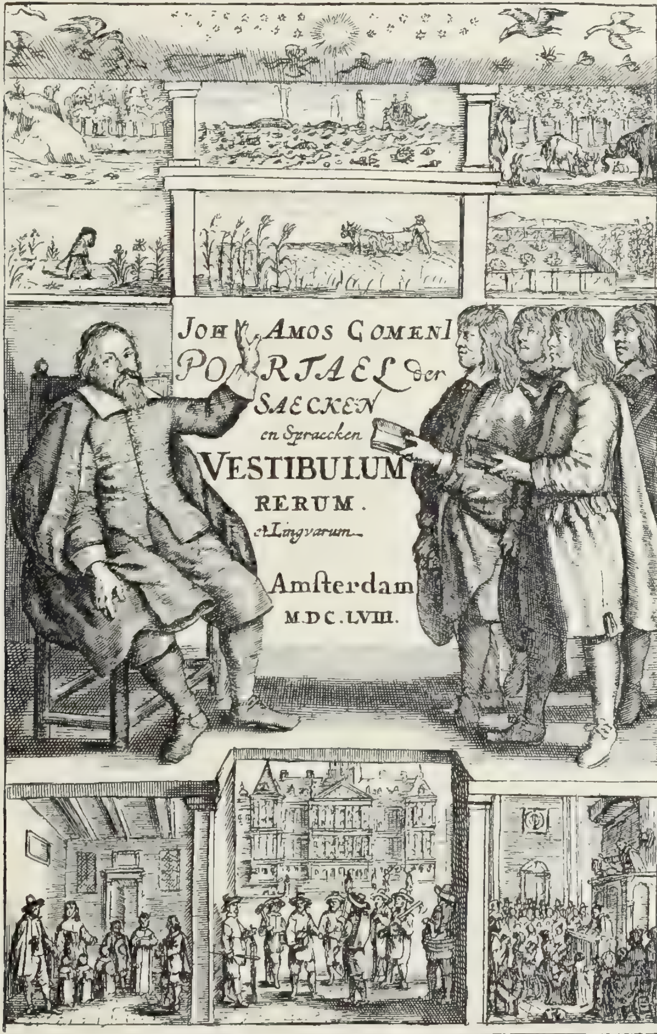

Houtsnede uit het Haneboek.

kinderen bijna de geheele eeuw door uit het zoogenoemde Haneboek, een voorlooper van de geïllustreerde Abece-boeken, die sedert het begin der achtttende eeuw overal gevonden werden. De oorsprong van den naam laat zich gemakkelijk gissen.

Hoeveel echter de ontwikkeling van het onderwijzend personeel te wenschen overliet, zoowel bij de particuliere als bij de stads- en dorpsscholen, die onder toezicht van de kerkelijke overheid en vooral van de predikanten stonden, onderwijs was haast overal in de steden en op het land te verkrijgen. Bijna

nergens ontbraken scholen, zelfs niet in de Brabantsche dorpen. Dat bewijzen de aanhoudende klachten der classicale kerkbesturen over de Roomsche schoolmeesters, die daar de gehechtheid aan

Titelprent van Comenius' *Portael der Saecken*. Amst. 1618.

het oude geloof, dat anders, bij gebrek aan voldoende zielzorg, dreigde verloren te gaan, in stand hielpen houden. In het midden der eeuw was de kennis van den bijbel onder de geheele bevolking, voor zoover die protestantsch was, zeker algemeen ver-

spreid; met den catechismus en enkele stichtelijke boeken en eenige van meer wereldlijken aard, verzamelingen van liederen en geschiedenissen, maakte de Bijbel de volkslectuur uit. Dat bij de burgerklasse al vroeger het lezen algemeen verbreid was geweest wordt nergens beter door bewezen dan door de verbreiding van het bijbellezen in den tijd der hervorming. Bij een volk, dat niet vrij algemeen lezen kon, zou dat lezen niet zoo krachtig hebben bijgedragen tot het verbreiden van het nieuwe geloof als het blijkt hier te lande gedaan te hebben.

Toch liet het lager onderwijs zeer veel te wenschen over; eerst in de volgende eeuw begon de regeering de noodzakelijkheid in te zien, om het zich aan te trekken. Zelfs te Amsterdam geschiedde dat in de zeventiende nog niet. De kerkelijke gemeenten, de diaconieën en de weeshuisbesturen zorgden er toen wel voor, dat er onderwijs gegeven werd, maar van de bevoegdheid der onderwijzers was weinig sprake. Ook bij het hooger onderwijs was 't niet veel anders. Wie gestudeerd had, werd geacht voor onderwijs geschikt te zijn. Op het land werd alle eenigszins verder gaand onderwijs uitsluitend door de predikanten gegeven; ook het huisonderwijs bij de aanzienlijken werd meest gegeven door candidaten in de theologie, die geen predikantsplaats hadden kunnen krijgen. Met het schoolmeesterambt werden gewoonlijk personen begiftigd, die het bij wijze van een pensioen verkregen; het particuliere onderwijs was een tak van nijverheid, ongeveer zooals tot nog niet lang geleden in Engeland het geval was. En evenals in Engeland bleef de schooltucht langen tijd zóó hard, dat wij haar thans barbaarsch zouden noemen.

Met dat al, in het midden der eeuw kon Schoock verklaren, dat er hier te lande betrekkelijk weinigen waren, die niet konden lezen en, naar verhouding der andere landen, velen, die een zekere meerdere ontwikkeling hadden verkregen. En reeds een halve eeuw vroeger beweerde de vertaler van Mercators Atlas in zijn inleiding, dat de studiën, de wetenschap en het onderwijs zouden wij zeggen, hier meer bloeiden dan in eenig ander land, dat de

andere volken ons daarom niet minder benijdden dan om onzen rijkdom en handel.

Geen beter bewijs voor de betrekkelijk groote ontwikkeling van het volk, dan de hooge vlucht, die hier de boekdrukkerij en de boekhandel hadden genomen, met al wat daartoe behoorde, lettergieterij, plaatsnijkunst en wat dies meer zij. En die hooge vlucht was eerst recht begonnen, nadat de opstand had gezegevierd. Wel was ook vroeger hier verbazend veel gedrukt, maar sedert de kettervervolging hier ernst was geworden, was de pers zoozeer aan banden gelegd, dat er niet veel meer van dien eersten bloei over was gebleven. Doch met de vestiging der Republiek begon voor den den boekhandel een schitterend tijdperk. De mededinging van Duitschland en ook van het overige buitenland nam meer en meer af.

Martinus Schoock.

Naar een kopergravure uit: A. Pars, *Index Batavicus*, 1701.

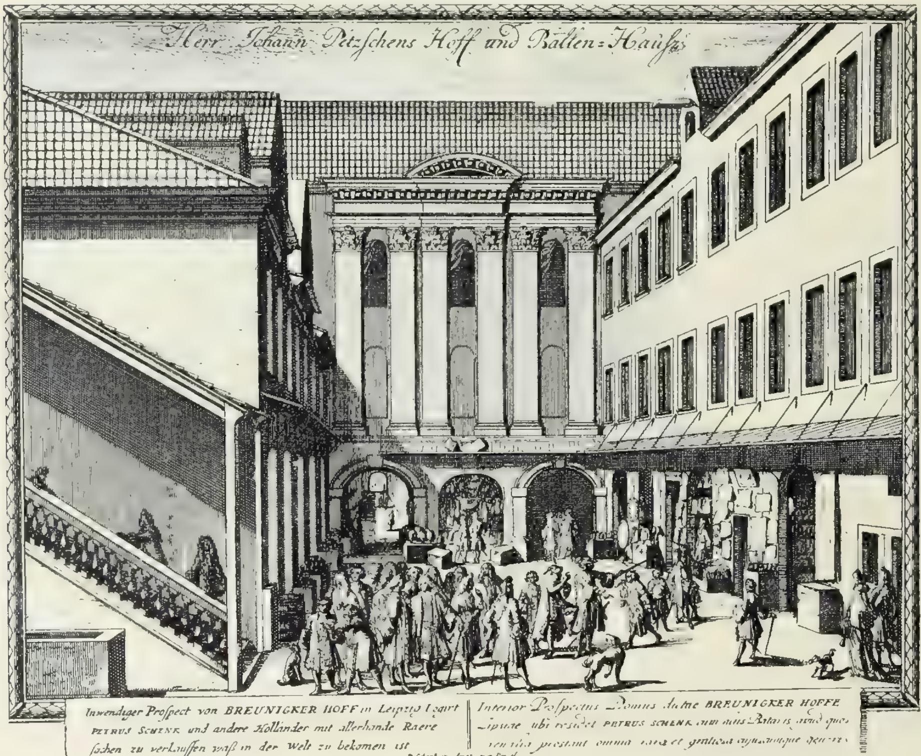
In de zeventiende eeuw was Nederland het land, waar de meeste boeken werden gedrukt, wetenschappelijke, in het Latijn, voor de algemeene markt, en populaire, in het Nederlandsch, voor het land zelf. Dat laatste verbruikte echter ook van Latijnsche werken een verbazende hoeveelheid, omdat alle meer uitgebreid onderwijs Latijnsche boeken noodig had. Ook in het Grieksch en de Oostersche talen werd hier veel gedrukt. Ontelbaar zijn de uitgaven, vooral in klein duodecimo-formaat, welke van de klassieke schrijvers verschenen, want het onderwijs en het studeeren van vele onbemiddelden maakte goedkoope drukken tot een dringende noodzakelijkheid.

Vooral de Leidsche firma Elsevier heeft toen door haar kleine uitgaven van klassieken en Latijnsche handboeken een wereldberoemden naam verworven.

Op den duur werd hier ook veel Fransch gedrukt. 't Waren vooral boeken, die men elders uit vrees voor de censuur niet durfde uitgeven, welke hier in die taal verschenen, want hoewel de

pers hier te lande niet zoo vrij was als thans, was het toezicht niet streng en werd een verbod niet spoedig uitgevaardigd. Daarenboven, wie in de eene provincie den druk niet waagde, omdat hij moeilijkheden van de overheid duchtte, gaf zijn boek in een andere uit, waar hij kon hopen, dat men hem zijn gang zou laten gaan.

Een ander voorrecht hier te lande was, dat het niet moeilijk

Uitstalling van hollandsche boeken en platen door Petrus Schenk op de binnenplaats van het logement: „Breunigker Hoff”, te Leipzig.

Kopergravure van P. Schenk

viel octrooi te verkrijgen en zich daardoor te beschermen tegen den nadruk, die anders zonder de minste schaamte en niet zelden, wat het ergste voor den schrijver was, op de meest slordige wijs, door overigens zeer respectabele drukkers werd ondernomen Maar de eerste uitgever moest zorgen, dat het octrooi volledig was en in de geheele Republiek gold. Minstens een tweetal

Tijdingen uyt verscheyden Quartieren, 1633. No. 24.

Wt Romen den 19 May, 1633.

Alsoomen over eenighe daghen doende was in't Casteel van Sint Angel om eenighe Fondamenten te versterken / isser in't graven ghevonden een kopere Coffer vol ghemunt ghelt over ettelijcke hondert Jaren gheslaghen ten tijde van Alaricus ende andere Gottische Coninghen voorsaten der Sweeden. Hier over zijn de gheesten der vernuftighe Rijmers wonder besigh om eenighe uytlegginghe hier over te doen.

Den Hertogh van Mercœur ende den Prince van Martigues zijn huyden morghen van Naples hier weder aenghecomen / zijnde seer heerlijck ingehaelt. Sy hebben hun afscheyt ghenomen van den Paus/ende keeren weder naer Vranckrijck.

Wt Venetien den 18 May.

Den Hertogh van Parma heeft groote clachten gedaen aenden Gouverneur van Milanen / over 'tghewelt vande Spaensche Soldaten / die ettelijcke Dorpen onder Parma hoorende / gheleghen aende Frontieren van Milanen uytgheplondert ende heel afghebrant hebben. Maer den Spaenschen Gouverneur is doof aen dat oor. Het is oock waer ende seker dat by na alle Edellieden van Milanen aen haren Gouverneur gheprefenteert hebben over te gheven ende transporteren alle hun incomsten / midts conditie dat hy dan zijne Soldaten daer mede selfs soude onderhouden / sonder hun langher daer mede te beswaren. Versoeckende publique Acte van dese hare praesentatie. Doch den Gouverneur en wil daer niet van hooren spreken.

Wt Genua den 16 dito.

De groote vreese die dese Stadt gehadt heeft van des Coninghs van Spagniens Broeder eer hy quam / is na zijne comste verandert in barmhertighe meedoghentheydt / want zijnen staedt is sooodanigh dat hy niet ghestelt en is om yemandt veel quaets te konnen doen. De Borghers alhier zijn seer verblijt dat sy verlost zijn van dese vreese / ende dat sy gherustelijck moghen afleggen de wapenen die sy niet ghewoon zijn te draghen / ende begost hun al te verdrieten.

Wt Dantzick den 18 dito.

De Polen die in Slesien tot dienste vanden Keyser ghecomen waren/keeren weder nae haer Landt/d'een voor d'ander naer / zijnde alle in eenen seer slechten ende soberen staet / uytghenomen sommighe die op den wech ontmoetende des Coninghs van Spagniens Ambassadeur/ hem ende alle zijne dienaers ende geselschap tot op het naeckte hemde toe uytgheschuddet hebben / ruylende cleederen. Dese Polen gaen nu brageren/synde op't Spaens ghecleedt.

Wt Augsburgh den 17 dito.

De Armade vanden Veltmaerschalck Horn ende Hertogh Bernhard van Wijmeren syn by Donaweert aenghecomen / men meynt dat sy Rain beleghteren sullen. Die Beyersche Armade is oock meest op de Regensberger brugge inde 200 Cornetten sterck / nevens ettelijcke Dragonnes/of sy sich nu teghens die Sweedtsche Armade sullen dorven presenteren leert den tijt.

Wt Breslouw den 14 dito.

Verleden Woensdagh is alles by Strelen te samen ghevoert ende Rendevous ghehouden ende soude sich die Armade inde dertich duysent sterck bevinden / op Dito zal de mars gaen opte Neus / waerinne de Keyserſche vele Victualie van ettelijcke Mylen omme heer gebracht/ende een sterck secours uyt Bohemen bekomen hebben. Gisteren zijn 7 halve Cartouwen van hier nae die armade gevoert. Chur Saxen ende Brandenburgh hebben dē Overste Backers dorp alhier ghesonden/willen gantschlick datmen die Keysers Col inhouden eñ voor hare Armade uyt keeren zal/begeeren insgelijcx van dese Stadt proviandt voor die Armee.

Aende Oder blijft groot Glogouw/ Steinou/ Breslouwer Vorstendom/ Brieg ende Oppelen beset. Ende comt tijdinge dat den jonge Prins van Denemarcken/mettet out Brandenburghsche ende Daubische Regiment op Munsterbergh is ghemarcheert/by Wartta vele Crabaten aenghetroffen / die selve inde vlucht gheslaghen/ende neffens veroveringe ettelicker Standerts/vele te neder ghelept heeft.

Wt Hof den 22. dito.

Den Oversten Dubald heeft gisteren het Regiment vanden Oversten Flopski / het Regiment vanden Oversten Kegelwitzen / ende die nieuwe Hongaren / die welcke tot Wilbach ende die byligghende Dorpen / een halve mijle van Eger hebben gheleghen / verstropt / tusschen drie a 400. uytghelesene Crabaten doot gheslaghen / ende veele ghevanghen ghenomen. Die ghevanghenen melden / dat den voorsz. Oversten Holcken voor drie daghen op vijf Mijlen nae by Eger aenghekomen was/ met ordonnantie van den Generael Friedland/ om mette Armade teghens Hertogh Wilhelm van Wijmeren te trecken.

Van Breslau comt tijdinghe dat den twintighsten deses seven Keyserlijcke Rigimenten op den Jongen Prince van Denemarcken hadden ghechargeert / dat hy een weynich schade hadde gheleden / maer was van den Oversten Kalckensteyn ende het Altenburghsche Regiment ontset / ende de Keyserſche in de vlucht gheslaghen / ende was in dese furie den gheheelen hoop op Neus ghemarcheert / daer van metten naesten.

Wt Rhijnhuysen den 31. dito.

Den 29. deser syn die Hagenauwers/ naemelijck den Stadthouder Metternich ende den Graef van Salm/'s morghens vroegh weder om van Philipsburgh naer Hagenau ghetrocken : maer dese morghen kryghen wy tijdinghe dat den Oversten Rantzou die selve by Lauterburgh aenghetroffen / gheslaghen ende verstropt heeft.

Verleden Vrydagh hebben die Keyserſche een Straetsburgher schip ('t welck van Francfurt hoogher aen wilde) gheheel uytgheplondert / de beste waren ghedeylt / ende de reste int Water gheworpen.

Het Slot tot Heydelbergh hout sich noch maer alsoo 't selve met ernst aenghetast wert salt sich niet langh defenderen konnen.

Wt Laudenburgh den 4. Iuny.

Die op't Slot Heydelbergh hebben geaccordeert/ trecken huyden met sack en pack nae krijghs-gebruyck af / werden nae den Rhijn geconvoyeert/ 300. Duytsche Soldaten hebben sich in dienst begeven.

Wtet Leger voor Rhijnberck den 6. Iuny.

Die vande Stadt siende dat d'onse dagh en nacht dapper met approcheren voort voeren/ ende hun naerderden : den Gouverneur van binnen ooc wel wetende dat het oude Boscruyt nu haest moeste aenghetast worden / daer sy hun niet op betrouwen mochten / heeft de Capiteynen van der Stadt/ als mede die van de Schanssen/ by hem ontboden / ende Krijghs-raedt ghehouden / die op alles ghelet hebbende/ ende vreesende alsoose op't haetste aenghetast wierden (door ghebreck van Cruyt) overvallen te worden / hebben goet ghevonden te accorderen/ tot dien eynde op den eersten Juny teghen den avont Ghecommitteerden in ons Leger sendende / ende wierden de Conditien aen wedersijden besloten. Dat den Gouverneur met alle het Krijghs-volck op Saterdagh den vierden Juny moesten trecken uyt de gemelte Stadt Rhijnberck ende de Forten daer toe behoorende / mits dat zijn Excellentie Donderdaeghs teghen de middagh moest ingheruymt werden een Poorte met een Bolwerck van de Stadt/ ende de Cleyne Schanssen / omme zijn volck daer op te logeren tot dattet Garnisoen uytte Stadt soude ghetrocken zijn. Daer op Donderdach tegens den avont seven Compagnien van d'onse naer de Stadt trocken/ te weten de Guarde vanden Doorl: Prince/ welcke logeerde inde Stadts Poorte / d'andere ses Compagnien inde cleyne Schanssen ende Buytenwercken.

Ende zijn die vande Stadt saterdagh smorgens ontrent seven uren beginnen te vertrecke͂. Eerst quamen 262. Wagens met Vrouwen en Kinderen / daer neffens des Gouverneurs Huysvrouwe in een Carotse. Daer na 26. Vae͂delen voetvolck/ tusschen 13. en 1400. mannen/ met 2. stucken gheschuts/ daer voor elck negen Peerden ginghen. Daer nae volghde een Cornet Ruyters/ sterck ontrent 80. Peerden. Doen den Gouverneur/ zijnde een out Man/ vergeselschapt met seven Peerden. Ende zijn daer nae een goet ghetal van onse Soldaten inde Stadt ghetrocken/ ende tot Commandeur ghestelt den Heer Collonel Wijnbergen. De vordere Artijculen zijn in Druck verveerdicht/ ende alomme wel te becomen. Dien selven saterdagh is door die vande Gereformeerde inde Groote Kercke noch Predicatie ende Dancksegginge gedaen.

Men is alsnu doende om de Stadt te repareren ende te versterken/ oock op alles ordre te stellen/ soo inde Schanssen buyten de Stadt als de Schansse over den Rhijn ghelegen. De Scheeps-Ponten en͂ Schepen heeft den vyandt daer moeten laten/ 't welck groote afbreuck voor haer is. Binnen de Stadt ende Schanssen zijn ghevonden 33. Metale stucken/ daer onder drie halve Cartouwen / daer-beneffens seven Ysere stucken.

Die van Antwerpen hebben de voorganghen weecke noch uytghegeven dat den Prince van Oragnien ontrent Rijnberck lach/ niet willende wete dattet noch eens belegert was/ om de gemeente te verdooven / maer hebben dese weke wel anders ghewaer ghewordden door de Triumphe met vieren ende afschieten van gro Gheschut alomme op de Schanssen ende naest ghelegene plaetsen by ons bedreven.

Op Sacraments dagh den ghcheelen dach arbeydemen aen de Sloepen / om de selve t'eenemael toe te rusten. Op 4 toegheruste Sloupen laghen elck 14 Metale Stucken/ omhanghen met roode Schants-kleeden / achter ende boven de mast hebbende een roode Bloet-vane/ vier dierghelijcke Sloeupen wierden aldaer van Brussel den 7 deser verwacht/ noch laghen 2 Sloeupen ghereedt diese aende Cruys-schanse creghen / noch 2 andere nieuwe diese ghemaeckt hebben/ daer op elck 4 stucken ligghen/ met noch 9 cleyne oude Sloepen diese toegherust hebben / ende verwachten noch metten eersten 18 nieuwe / die van Mechelen en Brussel comen sullen. Den Spaenschen Admirael schijnt wat sonders te willen beginnen / maer wert alomme op sijn comste wel ghelet.

Onse Ponten / Sloeupen ende Supen (by haer voor ons oock soo wel te passe toeghemaeckt) zijn oock al ghereedt ende veerdigh/ ende dese voorganghen weke 't volck op gemonstert/ die al naer Zeelant trecken.

Sijn Ghenade Graef Willem noch met eenighe Regimenten aende Hemertsche Weerdt ligghende / heeft eenighe Compagnien naer Willemstadt/ de Clundert ende ander plaetsen daer omtrent geleghen ghesonden.

Die van Hulst maken een nieuwe gracht van Absdael tot aende Moervaert.

Den Vyandt schijnt yets voor ghehadt te hebben ontrent de Riviere vande Schelde/ also sy den eersten deses met 7. van haer grootste Sloepen ende een Galleye quamen tot aen het Fort van de Peerle / maer vertrocken den tweeden deser by nachte weder stillekens naer Antwerpen.

Ons volck arbeyden heel cloeck aen't Fort van S. Anna in den Polder van Namen/ daer alderley ghereetschappe soo van Corenwagens als anders nae toe ghebracht is. Daer comen daghelijcx vele Italianen van Hulst overghe-loopen / claghen datse gheen geldt crygen ende groote armoede lijden moeten / niet dan drooch Broot cryghende/ dese werden alle naer Zeelandt / of naer beneden gescheept.

De 180. Engelschen by onse Cruyssers op de Zee becomen / die in Engeland aenghenomen waren / om aen de Spaensche zijde te dienen / zijn alt'samen in vryheyd ghestelt/ behalven de Officiers / die tot Vlissinghen in hechtenisse gheset zijn.

Onse Avonturiers hebben op nieu weder eenige buyten becomen/ ende mede ghebracht.

Tot Vlissinghen waren mede twee Schepen van Brasilien met over de 880. kisten Suycker daer by menichte van Toback ende andere Confitueren gebracht.

Dese Weecke varen de Gedeputeerden van wedersijden met de begoste handelinghe in s Graven-Haghe weder voort. Godt gheve dat alles ten besten mach ghedyen.

Den vyandt is noch doende met twee Schanssen aende Mase te maken/ niet tegenstaende d'ongheloofliicke vierte ende groot gebreck. Alle onse schepen zijn boven in arrest/ so datmen meynt dat den Prince yet groots voo nemen sal.

Ghedruckt t'Amsterdam/ by Broer Iansz. (Out Courantier in 't Leger van Sijn Princel: Excellentie) woonende op de Nien-zijds Achter-borghwal / inde Silvere Kan/ by de Brouwerije vande Hoyberch. Den 11. Juny/ Anno 1633.

octrooien, een van de Staten-Generaal en een van de Staten van Holland, was gebiedend noodzakelijk. Anders bleef hij steeds aan nadruk blootstaan. Maar had men die verkregen, dan was de uitgever gewoonlijk verzekerd van een goede winst. Want 't was verbazend, hoe snel de grootste oplagen van lang niet goedkoope boeken werden verkocht. Er werd verbazend veel gelezen, ook door de kleine burgerij. Niet alleen preeken in ongelooflijke hoeveelheden en stichtelijke lectuur, maar ook historische werken, reis- en land-beschrijvingen verschenen in menigte. Niet zelden in kostbare folio- en quarto-uitgaven met dikwijls zeer fraaie platen en kaarten. Druk en papier waren natuurlijk zeer verschillend, maar meestal zeer goed. Alleen het afwisselend gebruik van Latijnsche en Gothische letters was in de Nederlandsche boeken lastig. Maar men was er toen aan gewoon, hoewel op den duur de Latijnsche letter, die algemeen in zwang kwam, voor alle in het Latijn en Fransch geschreven werken uitsluitend gebruikt werd.

Misschien was wel een van de oorzaken, dat er zooveel boeken werden gelezen, gelegen in het ontbreken van een periodieke pers. Wel is waar bestond er al lang een soort van couranten, maar 't duurde toch tot het midden der eeuw, eer die door geregeld verschijnen aan de behoefte aan kennis van wat er in de wereld omging voldeden. Brieven met allerlei nieuwstijdingen voorzagen daarin. Eerst in de tweede helft der eeuw begon dat anders te worden en begonnen de geregeld verschijnende nieuwstijdingen berichten van overal te voegen bij aankondigingen van allerlei aard. Politieke beteekenis hadden de nieuwsbladen nog geen andere dan in zooverre die aan het drukken van berichten kon worden gehecht. Want wat thans de hoofdartikelen doen, was toen de taak der pamfletten, of vlugschriften of, zooals zij dikwijls genoemd werden, blauwboekjes, waarin met groote vrijmoedigheid, niet zelden met matelooze heftigheid en partijdigheid, de vraagstukken van den dag besproken werden. Zij behooren tot de belangrijkste, zij 't ook meest troebele bronnen onzer geschiedenis.

Een geliefkoosde vorm was die van het »schuitpraatje": het

punt in quaestie werd daar behandeld door eenige personen, die te zamen in een trekschuit heetten te reizen en zich door het bespreken der gebeurtenissen van den dag den tijd te korten. Ook zinne- en spotprenten verschenen in menigte bij elke gelegenheid; uit de afbeeldingen, die wij zoo nu en dan er hier van hebben vertoond, blijkt genoeg, hoe groot haar beteekenis was.

Natuurlijk werden soms de uitgevers en, waren zij bekend, ook de schrijvers vervolgd, wegens het verspreiden van »seditieuse libellen", vooral als hun verschijnen de regeering ongerust maakte. Niet zelden werd ook een courantier gestraft wegens zijn indiscretie of brutaliteit, als hij eenig bericht had durven mededeelen, wat zij niet vermeld wilde hebben. En dan hadden de regeeringen, vooral die der steden, zoo goed als onbeperkte macht, omdat er geen wetgeving, zelfs geen rechtsgewoonte omtrent die dingen bestond.

Maar al nam de periodieke pers in het einde der eeuw in omvang en gewicht toe, 't waren toch eigenlijk de boeken, waar 't op aankomt, als men van de pers dier dagen spreekt. En dan was er geen vergelijking tusschen hetgeen hier te lande en wat in het buitenland verscheen, vooral als men het kleine aantal der Nederlanders in aanmerking neemt. En dat kan niet anders dan door de ontwikkeling van ons volk worden verklaard, welke ongetwijfeld in dien tijd door die van geen enkele natie werd overtroffen, slechts van zeer enkele werd geëvenaard.

VIERDE HOOFDSTUK.

Geestelijk leven. Letterkundige toestanden.

HET kan wel niet anders of een zoo opgewekt leven, als dat van het Nederlandsche volk in zijn gouden eeuw, moest zich ook uiten in een krachtigen bloei der letteren. Die bloei heeft niet lang geduurd, eigenlijk slechts gedurende het eerste tijdvak. In het tweede was het leven te materieel geworden, te weinig bewogen door groote hartstochten, ik zou haast zeggen te deftig, om groote dichters voort te brengen. Slechts Vondel en Huygens behooren beiden tijdvakken toe.

Aan dien bloeitijd onzer letterkunde gaat een tijd vooraf, die alle kenmerken draagt van een overgangstijdperk. In de zestiende eeuw hadden de rederijkers den boventoon; slechts enkele uitgelezen geesten gingen geheel hun eigen weg. Toen de groote strijd begon, gaf het volk zijn gemoed lucht door zingen, er ontstond een poëzie, die, rechte weerspiegeling van den tijd, een half godsdienstig, half staatkundig karakter droeg. In die dagen kon kwalijk een andere poëzie weerklank vinden dan die in verband stond met de gebeurtenissen, en bij de ver-

deeldheid der natie ontstond dan ook tegenover de geuzenliederen een even felle katholieke poëzie. Ook toen de Republiek zich al een plaats begon te veroveren onder de staten van Europa, trilde die snaar nog na en menig oorlogsfeit leefde daardoor voort in den mond des volks. Zoo nu en dan waren 't in die dagen de meest begaafden onder onze dichters, welke op die wijze de vaderlandsche poëzie verrijkt hebben met verzen, die als levende getuigen zijn van den hartstochtelijken vrijheidszin onzer vaderen en den niet minder hartstochtelijken haat tegen Spanje en al wat daarmede samenhing. Maar meer nog zijn 't onbekenden geweest, die de zangen dichtten, welke 't langst weerklank vonden bij de natie. In de eerste dagen van den strijd zijn die alleen aan het woord. Doch dan begint een nieuwe richting op te komen, meer een kind van de renaissance dan van de hervorming, de letteren krijgen, dank zij het onverdeelde, bijna overdreven huldigen der oudheid, een overwegend libertijnsche kleur. Coornhert, de schrijver der Wellevenskunst, die van geen godsdienstquaestiën wil weten en daarom een eigen theologie schept en tegen iedereen verdedigt, is er de heraut van. Hij staat recht tegenover Marnix, den penvoerder van het calvinisme, maar

Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde.
Kopergravure van J. de Gheyn.

Dirck Volkertsen Coornhert.

Kopergravure van H. Goltzius?

is tevens met dezen de wegbereider van het geslacht, dat in het volgende tijdperk een ongekenden luister zal verleenen aan de Nederlandsche letteren, in 't bijzonder aan de Nederlandsche poëzie. Hun invloed is te grooter, omdat zij in dichtmaat en proza tallooze modellen hebben nagelaten van wat er met het Nederlandsch kon gedaan worden, in een tijd toen een goed deel der beschaafde klassen, inzonderheid de geleerden en geletterden, 't bijna beneden zich achtten iets anders dan Latijn te schrijven. Wel is waar bleven er altijd enkelen het Nederlandsch beoefenen, maar hun werken waren maar zelden zulke, als door dichters als modellen worden gewenscht. Nòch Spiegel, nòch Roemer Visscher zijn ooit onder de groote dichters gerekend, en hoewel de Hollandsche verzen van den grooten Latinist Daniel Heinsius gerust de vergelijking met zijn Latijnsche kunnen doorstaan, dat was niet genoeg, om hem een blijvende plaats onder de uitgelezenen van den Nederlandschen zangberg te verzekeren.

Maar dat Heinsius en later de geleerde dilettant Petrus Scriverius voor het Nederlandsch in de bres sprongen, dat humanistisch gevormde katholieken als Visscher en Spiegel het hoofd bleven van Amsterdams letterkundig (of is 't misschien voorzichtiger te zeggen letterlievend) leven en niet overliepen naar het kamp der Latijnsche poëzie, waar het verzen maken als een kunst, soms als een kunstje werd beoefend, dat was een uiterst gelukkig verschijnsel en een feit van groote gevolgen. Want in die dagen had het Latijn zóó de overhand, dat zelfs Hooft en Huygens zich soms verontschuldigden, dat zij geen Latijn schreven en er toe kwamen te beweren, dat zij haast gemakkelijker Latijn verstaan dan Hollandsch schrijven konden! Hoe ver 't gekomen was met de overdreven vereering van het Latijn blijkt uit het feit, dat Jacob Cats zelf, dat type van den plat burgerlijken Nederlander, doch die als dichter als niemand den toon der burgerlieden wist te treffen, aandrong op een zeer vroegtijdig Latijn-leeren van de kinderen; het Duitsch, zooals men toen en nog lang daarna zeide, leerden zij later wel vanzelf.

De Latijnsche poëzie bleef dan ook steeds in hooge eer. Niet alleen alle geleerden beoefenden haar, maar ook menigeen, die misschien niet den moed zou hebben gehad een Hollandsch vers te maken. Want dat werd niet op de school geleerd, waar daarentegen het maken van Latijnsche verzen toen een even groote plaats innam als thans nog in Engeland. Vandaar, dat velen het zoo veel gemakkelijker achtten, te meer omdat er bij Latijnsche verzen meer op sierlijkheid en puntigheid of op verhevenheid van uitdrukking werd gelet en op het gladde en kunstige van het vers dan op het eigenlijk dichterlijke gehalte. Die Latijnsche poëzie is dan ook een broeikasplant, kunstmatig geteeld. Zij kan den lezer onmogelijk warm maken. Hoewel er velen onzer uitstekendste mannen onder onze Latijnsche dichters zijn, behoort die poëzie niet aan de natie, maar aan de cosmopolitische geleerde wereld van die dagen. Behalve enkelen, vooral die gewaagdheid van inhoud door sierlijkheid van vorm bedekten, zijn de meesten van de Latijnsche dichters dier dagen dan ook vergeten; alleen liefhebbers van die soort poëzie (en er zijn er nog altijd) stellen er belang in.

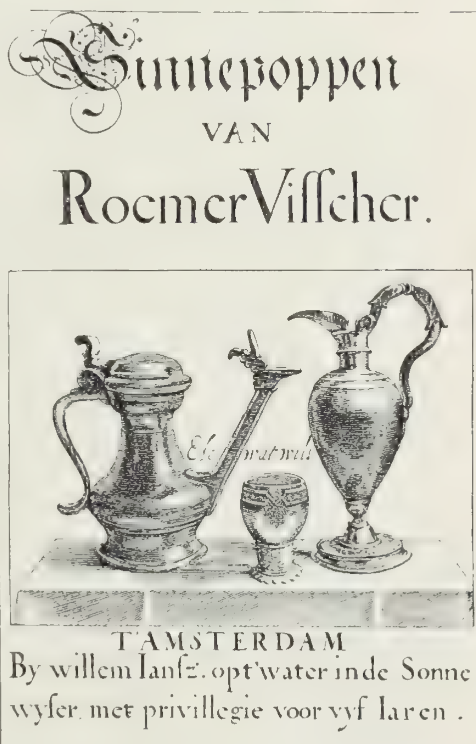

H. L. Spiegel.
Kopergravure van J. Muller.

Met het Latijnsche proza, in zoover het niet voor wetenschappelijke onderwerpen diende, was 't beter gesteld. Wie niet bepaald voor het volk schreef, maar in 't bijzonder voor de ontwikkelden, bezigde die taal als vanzelf. Zelfs de theologen vochten hun kampgevechten in het Latijn uit. Hugo de Groot dacht er niet aan niet alleen zijn voor het buitenland bestemde

volkenrechterlijke werken, maar ook zijn Jaarboeken in een andere taal te schrijven, en ook van Baerle schreef zijn bekend boek over de daden van Johan Maurits in Brazilië in het Latijn. En niet weinigen volgden hen na. Eerst tegen het einde der eeuw is de gewoonte om Latijn te schrijven, zoodra men zich vooral tot het beschaafde publiek wendde, gaan afnemen.

Gelukkig echter, dat het het Latijn en niet het Fransch was, waarbij de volkstaal werd achtergesteld. Want ware dat in die dagen, toen de beschaafde klasse nog geen Nederlandsche letterkunde bezat, welke de vergelijking met die der naburen kon doorstaan, evenzeer het eigendom van deze geworden als van de kringen van hof en diplomatie, zooals in Zuid-Nederland het geval was, dan ware het Nederlandsch allicht een volksdialect geworden, dat de beschaafde klasse alleen moest kennen, om zich aan den minderen man verstaanbaar te maken. 't Zou zeker veel moeilijker zijn geweest de heerschappij aan het Fransch te ontwringen dan aan het Latijn.

Titel van Roemer Visschers *Sinnepoppen*. Amst. 1614.

Maar terwijl vóór den opstand het Fransch de taal van hof en regeering was, welke door ieder, die daarmede in aanraking kwam, moest gesproken worden en daarom zóó algemeen werd, dat b.v. Utrechtsche kanunniken onder elkander in het Fransch correspondeerden, had de breuk tusschen Noord en Zuid, hoe

rampzalig ook anders, de taal gered. Reeds in 1579 zegeviert het Nederlandsch in het Noorden; alle officieele stukken werden daar toen in het Nederlandsch gesteld, men begon hoe langer hoe minder in het Fransch te schrijven, vele leden van regeeringscolleges konden dat niet eens. De ondergang der Zuid-Nederlandsche vrijheid bezegelde die overwinning van de landstaal; de ballingen uit het Zuiden, onverschillig of zij Walen of Vlamingen van afkomst waren schreven en spraken voortaan geen Fransch maar Nederlandsch.

Titel van Daniël Heinsius' Poemata. Leiden 1610.

Betrekkelijk weinigen waren er onder de Amsterdamsche en Leidsche geletterden, om van die in andere gewesten niet te spreken, die goed Fransch kenden, die bekend zijn met de Fransche letterkunde. Eerder nog voelde men zich in de laatste dagen der zestiende en eerste der zeventiende eeuw aangetrokken door het Italiaansch, de taal van het land, dat men als het vaderland van het classicisme en de renaissance vereerde, en die toen overal in Europa, misschien nergens meer dan in Engeland, algemeen beoefend werd, terwijl de mode meebracht, dat geen jongmensch van aanzienlijke familie zijn opvoeding voltooid achtte eer hij Italië had bezocht.

De invloed van Italië is bij geen der groote schrijvers der

gouden eeuw zoo merkbaar geweest, als bij den Amsterdamschen burgemeesterszoon, van wien al in jonge jaren werd gezegd, dat zijn naam reeds de plaats aanduidde, die hem in de letterkundige kringen van Amsterdam toekwam, Pieter Corneliszoon Hooft.

Petrus Scriverius.

Kopergravure van J. Houbraken naar C. de Visscher.

Hoewel niet de eerste onder de Nederlandsche dichters van de gouden eeuw, is er misschien niemand geweest, die zooveel beteekenis heeft voor onze letteren. Want Hooft was niet alleen een onzer uitstekendste dichters en zeker de beste prozaschrijver van zijn tijd, ik zou haast zeggen de eenige voortreffelijke, maar

hij is vele jaren lang het middelpunt geweest van een uitgelezen kring, welks samenwerken en samenleven zonder twijfel een groot aandeel heeft in dien voorbeeldeloozen bloei onzer letteren en in 't bijzonder onzer poëzie, welke het tijdperk van Frederik Hendrik

Pieter Corneliszoon Hooft.

Kopergravure van R. Perzijn naar J. Sandrart.

tot het schitterendste tijdperk onzer letterkundige geschiedenis maakt. Hij werd dat bijna dadelijk, nadat hij van zijn studiën en reizen te Amsterdam terugkeerde, en hij bleef het tot aan zijn dood, meer dan veertig jaren later. Hij werd dat en hij bleef dat, voor een deel zeker wegens zijn hooge positie in de maatschappij,

maar niet minder, zoo niet veel meer, omdat hij altijd in het een of het ander deel dier letteren boven de anderen uitmuntte en toch zijn superioriteit niemand drukte. Zijn maatschappelijke positie, zijn groot talent en zijn karakter hebben op 't gelukkigst samen-

Titel van Hoofts *Neederlandsche Histooriën.* Amst. 1642.

gewerkt. Toen naast den dichter Hooft andere dichters kwamen te staan, die hem moesten in de schaduw stellen, matte hij zich niet af in een vruchteloozen wedstrijd, maar wendde zich (ik wil niet zeggen met de bewustheid, dat hij op die wijze alleen den

voorrang kon behouden) tot het proza en bracht daarin dat in vele opzichten voortreffelijk geschiedwerk voort, dat het eenige is onder de vele voortbrengselen der Nederlandsche historiographie in de zeventiende eeuw, dat tevens een litterair kunstwerk en

Hugo de Groot.
Kopergravure van W. Delff naar M. Miereveld.

een monument van onze taal is geworden, de Nederlandsche Historiën. Ik weet wel, dat men den geschiedschrijver Hooft niet met de maat moet meten, die wij thans plegen aan te leggen, wanneer wij historieschrijvers beoordeelen. Als wij de geschiedenis

van den opstand willen bestudeeren, wenden wij ons bij voorkeur tot andere bronnen, want noch in kritiek, noch in nauwgezetheid, noch in onpartijdigheid voldoet hij aan onze eischen. Doch daarom is zijn roem niet minder verdiend. Want dien dankt hij daaraan, dat hij, in een tijd, toen de in het Latijn geschreven Jaarboeken van Hugo de Groot het eenige hier te lande geschreven geschiedwerk was, dat van den opstand iets anders gaf dan een met staatsstukken aangevuld kroniekmatig verhaal, in onze eigen taal een geschiedenis heeft geschreven, die meer is dan een bron van kennis, die een groot litterair werk is en die daarom altijd zal blijven behooren tot de voortreffelijke voortbrengselen van den grooten tijd.

Met de Statenvertaling en Marnix' Bijenkorf vertegenwoordigen de Historiën het Nederlandsche proza in den gulden tijd der Nederlandsche letteren. Want al wat er verder in dien tijd in proza geschreven is, werd uitsluitend geschreven om den inhoud, niet om den vorm. Mij dunkt, dat is de reden, waarom de letterkundige geschiedenis dier dagen geen plaats open houdt voor de groote kerkelijke schrijvers, maar daarvoor verwijst naar de geschiedenis der theologie; dat zij in 't geheel geen melding maakt van de talrijke historische werken, noch van de menigte reisverhalen en beschrijvingen van vreemde landen, noch van de populaire stichtelijke boeken, die er verschenen, en evenmin van de merkwaardige pamfletten-litteratuur. Toch is dat, zeker te bejammeren, omdat dientengevolge in de letterkundige geschiedenis geen notitie wordt genomen van de boeken, welke voor een goed deel der natie zoowat het geheele geestelijke voedsel uitmaakten. Want zeker heeft, buiten Amsterdam, maar een betrekkelijk kleine kring voortdurend belang gesteld in een poëtische letterkunde, welke voor de minder ontwikkelden niet zelden onverstaanbaar moet geweest zijn en zeker lang niet altijd strookte met den smaak der burgerij. 't Zal wel geen op zichzelf staand feit geweest zijn, dat een man als de Ruyter, die, van hoe geringe afkomst ook, door positie en huwelijk een plaats innam onder de deftige burgerklasse en die geen ruw en onbeschaafd man was gebleven, als som-

migen zijner strijdmakkers, niets anders placht te lezen dan den Bijbel en een enkel stichtelijk boek, zooals Brandt ons uitdrukkelijk vertelt. Bij den aard van ons volk moet men, dunkt mij, wel aannemen, dat onze klassieke letterkunde in die dagen alleen onder een betrekkelijk klein gedeelte verbreid is geworden. De massa der burgerij bezat te weinig beschaving, om haar te kunnen genieten.

't Pleit zeker niet alleen voor de veelzijdigheid van Hoofts talent, maar ook voor de voortreffelijkheid daarvan, dat de schrijver der Nederlandsche Historiën tevens die van den Warenar en van die vele voortreffelijke sonnetten en andere gedichten is, welke nog onder de juweeltjes van onze letterkunde behooren. Zijn overig tooneelwerk heeft zich niet zulk een roem weten te verzekeren, maar om ze billijk te beoordeelen, moet men ze niet meten met onze maat. Wie dat doet, zal aan geen enkel tooneelstuk van dien tijd, die van Shakespeare uitgezonderd, recht kunnen laten wedervaren.

Toen Hooft in het begin der zeventiende eeuw te Amsterdam terugkwam, vond hij er een sterk ontwikkeld litterair leven, dat zich concentreerde in de verschillende rederijkerskamers, die na den overgang der stad tot de Staatsche zijde tot nieuwen bloei ontwaakt waren en waarvan het eigenlijke middelpunt, waar de besten onder de vele leden dier vereenigingen samenkwamen, het huis van Roemer Visscher was. Kenschetsend zeker, dat het een katholiek, zij 't dan ook een humanistisch gevormd katholiek was, die in het protestantsche Amsterdam die plaats innam. 't Geeft de richting aan, welke in vele opzichten in dien tijd die van het letterkundig leven is gebleven.

De libertijnen hadden op dat gebied het rijk in, het classicisme beheerschte er de gemoederen, Coornhert zelf, de libertijn bij uitnemendheid, was lid geweest van de machtigste dier vereenigingen, de bekende Oude Kamer, den Eglantier. 't Waren niet meer geheel rederijkerskamers in den ouden zin, maar meer letterkundige vereenigingen, die wel de tooneelstukken harer leden opvoerden, maar die daarbij minder het vertoonen van stukken en het zeggen der verzen als hoofdzaak beschouwden dan wel

het dichten. De poëzie was er doel, of liever was een doel, want ook de poëzie werd er bovenal als middel van ontwikkeling beoefend. Leeren, stichten zooals men veelal zeide, niet uitsluitend in de godsdienstige beteekenis, was in het oog der toenmalige dichters hoofddoel. Vandaar de toejuiching, welke het leerdicht vond, de bewondering, welke Cats opwekte, die openlijk verkondigde, dat hij met zijn verzen vóór alles het nut zijner

Blazoen der Oude Amsterdamsche kamer *„In Liefde Bloeyende"*.

lezers beoogde. Trouwens dat didaktische element en dat preeken, zat in het bloed. Als Coornhert niet over de theologie schreef, dan verkondigde hij, in zijn Wellevenskunst b.v., een godsdienst boven geloofsverdeeldheid, een leekenreligie, waarin, in tegenstelling met het lutheranisme, calvinisme en andere richtingen, de moraal hoofdzaak was. En eigenlijk deden dat al de schrijvers van dien tijd, als zij althans niet met een bepaald doel, met name de

bestrijding of verdediging van het een of ander begrip, de een of andere meening schreven en als niet, waar 't het tooneel gold, het geheele stuk allegorisch moest worden opgevat.

In dien kring nam Hooft spoedig de eerste plaats in, en toen hij later baljuw van Gooiland was geworden, werd zijn dienstwoning, het Muiderslot, het vereenigingspunt van de talentvolsten en aanzienlijksten uit de letterkundige kringen, een middelpunt, waar nog jarenlang het litterair leven zich in zekeren zin bleef concentreeren.

Bredero.
Kopergravure van Hessel Gerritsz.

Nieuwe wegen werden daar al spoedig ingeslagen. Eerst kwam in navolging van den toen in Italië heerschenden smaak, het herdersspel op het tooneel, daarna die dramatische poëzie, welke wij het romantische treurspel of drama plegen te noemen, al is romantisch een woord, dat toen in die beteekenis onbekend was. Ik behoef zeker niet op te merken, dat dezelfde soort van dramatische poëzie toen in Engeland met Shakespeare den hoogsten trap bereikte, waartoe tot nog toe ooit tooneelpoëzie is opgevoerd. In handen van minder begaafden dreigden die drama's al spoedig tot spektakelstukken te worden, een naam, die aan sommige voortbrengselen der Amsterdamsche rederijkerskamers met recht gegeven kan worden. Daarnaast werd een groote plaats ingeruimd aan de klucht, een soort van tooneelpoëzie, welke in Nederland

altijd grooten opgang maakte, en waar de talentvolsten onzer dichters hun krachten aan hebben besteed. Alleen Vondel, hoeveel oog hij ook had voor het comische (dat bewijzen de Hekeldichten en de Rommelpot), heeft nooit aan het boertige tooneelspel medegedaan, zelfs geen comedie geschreven, zooals Hooft en anderen, die hun comisch talent wijdden aan stoffen,

Johan Starter.
Kopergravure uit zijn *Friesche Lust-hof*. Amst. 1621.

die hun de oudheid bood en zich aan de gemoderniseerde omwerking of navolging van antieke blijspelen zetten, wat niemand beter gelukte dan Hooft zelf in zijn Warenar, en, den geniaalste, onder allen misschien, den om zijn vroegen dood niet tot volle ontwikkeling gekomen Bredero, in zijn Moortje en zijn Spaanschen Brabander. Een ander, maar meer door eigen schuld mislukt genie was de Engelschman Starter, die wel meest in Friesland woonde, maar toch

tot den kring der Amsterdamsche kamers behoorde. In het lyrische muntte hij boven velen uit; zijn Friesche Lusthof bevat heel wat gedichten, die nog heden genoten worden door lezers, die

Titelprent van G. Brandt *Leven van de Ruiter*. Amst. 1686.

zich niet recht op hun gemak gevoelen bij Hooft of Bredero. Want de taal der meeste zeventiende-eeuwsche dichters is thans voor velen een onoverkomelijk struikelblok, vooreerst omdat die taal zooveel van de onze verschilt, maar ten tweede omdat de

dichters zich vooral plachten toe te leggen op bijzondere sierlijkheid van uitdrukking.

Gezochtheid is een gebrek, dat bijna allen meer of minder aankleeft. Hooft en Huygens zijn vooral daardoor voor hedendaagsche

Dr. Samuel Coster.

Kopergravure van R. Perzijn naar J. Sandrart.

lezers moeilijk verstaanbaar. Zelfs Hooft's Historiën worden waarschijnlijk alleen daarom zooveel minder algemeen gelezen, dan met het meesterstuk van het zeventiende-eeuwsche proza het geval behoorde te zijn. In dat opzicht staat zijn navolger

Gerard Brandt boven hem: dien kan iedereen verstaan; een jongen van twaalf jaar kan ook tegenwoordig in diens Leven van de Ruyter genot vinden. Maar er ligt meer dan een menschenleven tusschen beiden, en het Nederlandsch begon hoe langer hoe meer een moderne tint te krijgen.

In den Amsterdamschen letterkundigen kring barstte op den duur een strijd uit, die de gewichtigste gevolgen heeft gehad

Der Goden Lantspel.
Vertooning bij de viering van het eerste jaarfeest van Costers Academie te Amsterdam 1618.
Kopergravure van C. J. Visscher naar D. Vingboons.

voor den gang der letterkundige ontwikkeling van Nederland. Een aantal leden der Oude Kamer scheidden zich onder den dichter-medicus Dr. Samuel Coster af en stichtten een nieuwe vereeniging, de Academie. Blijkbaar beoogden zij daarbij minder een nieuwe rederijkerskamer te stichten, hoewel het opvoeren van tooneelstukken ook bij hen hoofdzaak bleef, dan wel een vereeniging tot algemeene ontwikkeling en beschaving. Uit hun midden waren stemmen opgegaan, die nader verband tusschen wetenschap en letterkunde begeerden. Er was zelfs aan de Leidsche hooge-

school de vraag gedaan, of de academische lessen niet in de moedertaal konden worden gegeven, opdat ook anderen, dan die een geleerde opvoeding hadden ontvangen, er nut van konden hebben, een verzoek, dat in die dagen aan de meeste geleerden de haren te berge moest doen rijzen en dat veel meer dan honderd jaar later nog als ontijdig zou zijn beschouwd. En 't schijnt

De Illustre school te Amsterdam.
Naar een oude kopergravure.

wel, dat de oprichting in 1632 van de Illustre school te Amsterdam iets dergelijks beoogde. Want deze was geen nieuwe hoogeschool, allerminst een universiteit (het toen te Amsterdam in bloei komende medisch onderwijs bleef er geheel buiten), maar moest dienen, om den Amsterdamschen jongelieden eenige wetenschap bij te brengen, zonder dat zij zich geheel aan de studie wijdden. Dat dit altijd in 't oog is gehouden, staat te betwijfelen, maar zeker is 't, dat de oprichting der school, waaraan reeds terstond kost-

bare krachten werden verbonden, Johannes Gerardus Vossius en Caspar Barlaeus (van Baerle), beiden wegens hun remonstrantsche gevoelens van de Leidsche hoogeschool verdreven, werden er hoogleeraar, er veel toe heeft bijgedragen, dat Amsterdam altijd

Barlaeus.

Kopergravure van Th. Matham naar J. Sandrart.

een zekere mate van intellectueelen invloed is blijven bezitten en niet, als andere steden, uitsluitend handelsstad werd.

Terwijl Coster en de zijnen in de Academie een meer classieke richting insloegen en vooral den Romeinschen treurspel-

dichter Seneca op hun wijze navolgden, was Costers en Bredero's tegenstander, Theodore Rodenburg, het hoofd der Oude Kamer geworden en zocht daar, door het voortdurend op het tooneel brengen van nieuwe romantische tooneelstukken, die niet zelden

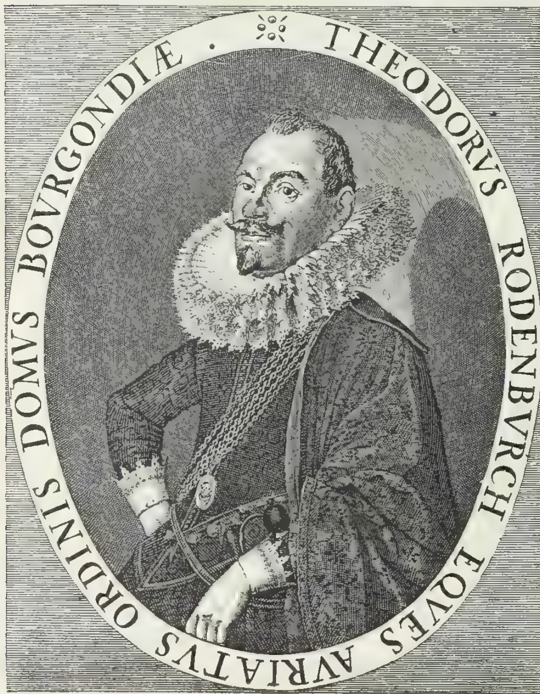

Gerardus Vossius.

Kopergravure van Th. Matham naar J. Sandrart.

echte spektakelstukken waren, zich populariteit te verwerven. Tusschen hem en de mannen der Academie was een felle strijd ontbrand, waarbij de laatsten hun tegenstander op allerlei wijze belachelijk zochten te maken. Waarschijnlijk was niemand anders

dan hij het model van Jerolimo, den Spaanschen Brabander, een in zekeren zin geheel oorspronkelijk door Bredero geschapen type. Op den duur echter, toen Coster zich aan het werken voor het tooneel had onttrokken, Bredero overleden was en de onuitputtelijke veelschrijver Rodenburg Amsterdam had verlaten, ontstond er een toenadering, die eindelijk tot een verzoening leidde. Maar toen was het uit met het rederijken. De regenten van het weeshuis bekostigden den bouw van den Amsterdamschen schouwburg, welke, op die wijze als onder het oog der regeering gesticht, in 1637 met Vondels *Gijsbrecht van Amstel* plechtig werd ingewijd.

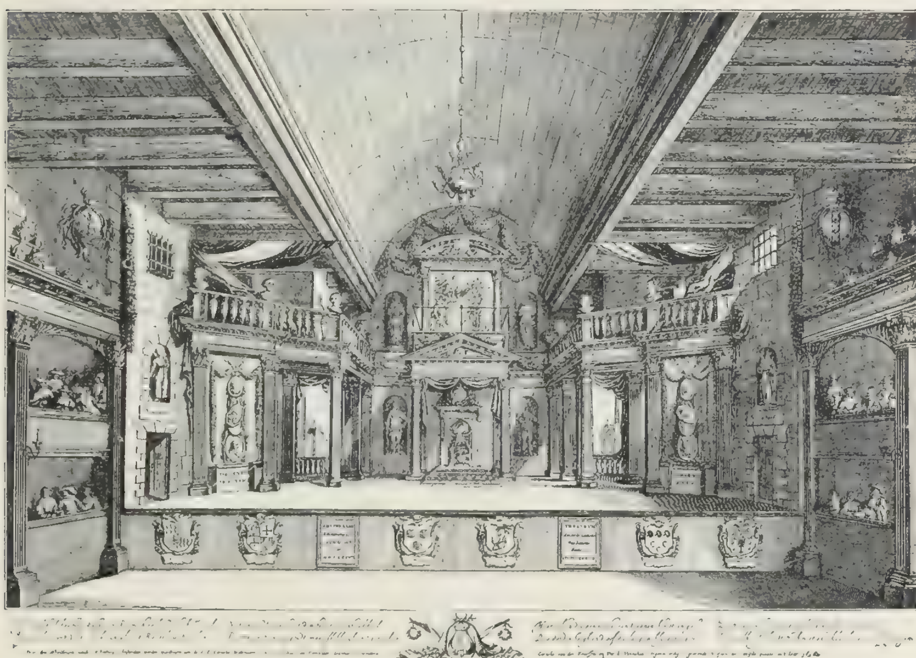

Theodore Rodenburg.
Kopergravure door L. Kilian.

Nog met een anderen vijand had de Academie het te kwaad gekregen. Amsterdam was toen een brandpunt van calvinisme: zelfs in de regeering hadden de libertijnen en remonstranten niet de overhand. Daarentegen heerschten in de kringen, waar de Academie uit voortkwam, de libertijnsche beginselen. Hooft zelf kan kwalijk een protestantsch christen heeten. Vondel, die toen nog doopsgezind was, behoorde onder de hevigste tegenstanders der calvinisten, onder de vurigste aanhangers van Oldenbarnevelt. Uit de tooneelstukken en verzen van beiden en van hun vrienden sprak een beslist anticalvinistische geest.

Geen wonder waarlijk, dat de predikanten, toen zij zich na den

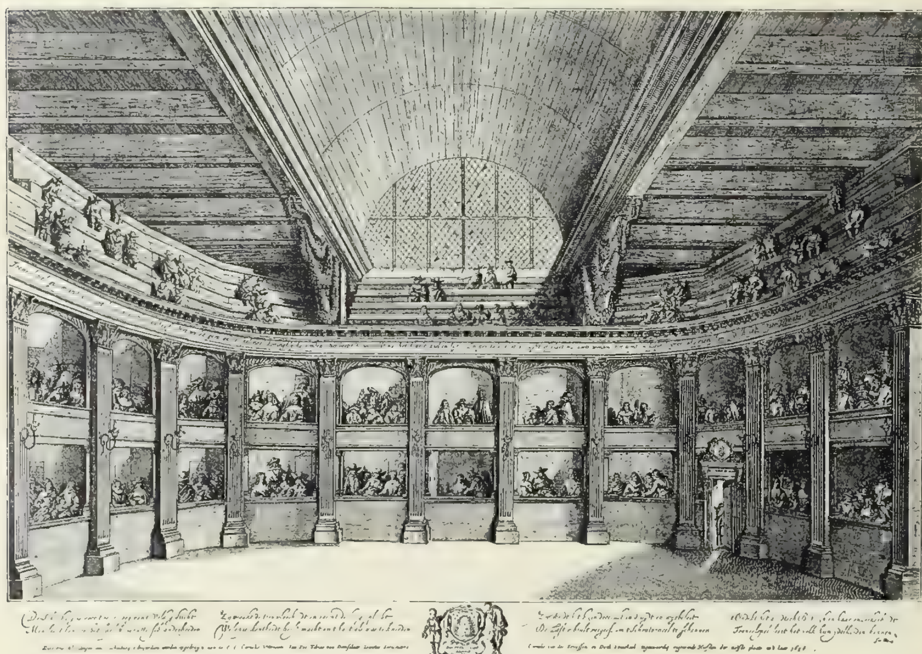
val van den Advocaat meesters van den toestand achtten, tegen hen opkwamen, geen wonder ook, dat zij de Academie gevaarlijk achtten en bij de regeering aandrongen op haar sluiting. Godsdienst- en zedenbedervend noemden zij haar, en van hun standpunt zeker niet ten onrechte. Ongelukkig voor hen gingen zij in hun felheid te ver, vooral hun hoofd, de bekende ijveraar Smout, die in hartstochtelijkheid voor geen profeet van het oude Israël

Het tooneel van den Amsterdamschen Schouwburg, in 1637 ingewijd.
Kopergravure van S. Savry (1658).

onderdeed. Tegen hun overdreven eischen moesten zich zelfs de rechtzinnige regenten verzetten, want ook die dachten er niet aan de rechten der stadsregeering prijs te geven. Waarschijnlijk heeft dat de Academie gered. Want de stadsregeering toonde zich allerminst ingenomen met de wijze, waarop Coster zijn tegenstanders in zijn quasi-classieke treurspelen te lijf ging, waarin hij de heerschen dweepzucht der geestelijkheid onder zeer doorzichtig masker aan de kaak stelde. Althans het plotseling zich terugtrekken van

den dichter-medicus, niet van de Academie alleen maar ook van allen tooneelarbeid, kan kwalijk aan iets anders dan aan een wenk der regeering worden toegeschreven, die hem noopte zich voortaan tot zijn gasthuispraktijk te bepalen. Vondel zelf moest de stoutheid van in zijn Palamedes den dood van Oldenbarnevelt voor te stellen als een gerechtelijken moord, als een waar boevenstuk, dat slechts den Spanjaards ten goede kwam, hard boeten.

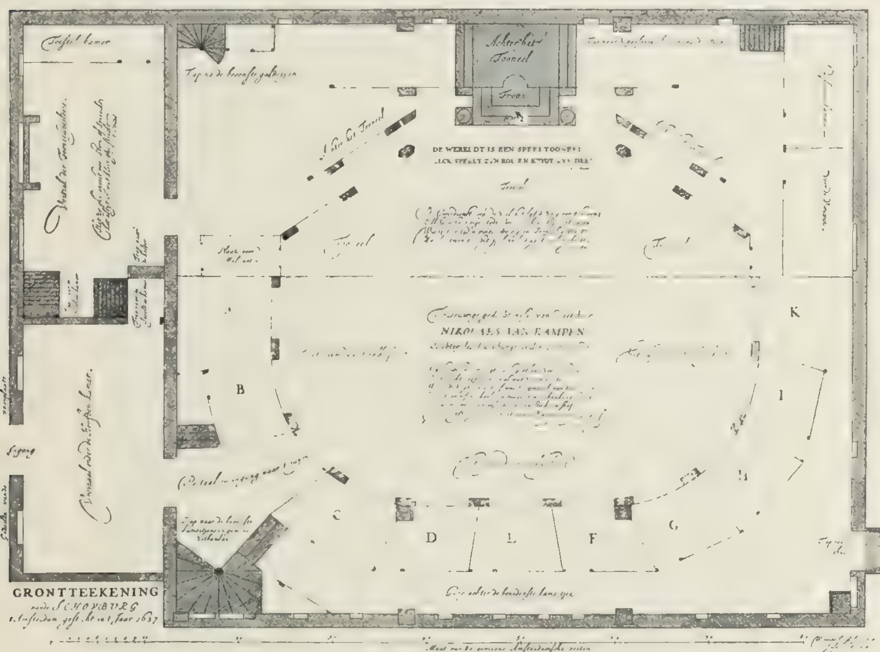

De zaal van den Amsterdamschen Schouwburg, in 1637 ingewijd.
Kopergravure van S. Savry (1658).

Ook Hooft schijnt zijn Schijnheilig niet op zijn naam te hebben durven uitgeven. Hij onttrok zich in zekere mate ook aan de Amsterdamsche letterkundige wereld en bleef alleen op het Muiderslot zijn vrienden en geestverwanten om zich heen verzamelen. Zijn pen bleef voortaan vooral aan de geschiedenis gewijd.

Maar de Muiderkring bleef van toen af het middelpunt van de Nederlandsche letteren. Gedurig kwamen te Muiden de vrienden bij elkander en genoten er de gastvrijheid van den drost. Vondel was daar langen tijd een zeer geëerde gast. Zijn naam was

toen reeds zóó groot, dat de aanzienlijke heeren en dames hem als hun gelijke erkenden, al bleef hij maatschappelijk een nederige plaats innemen. Maar, kenschetsend voor den tijd en den kring, bij die libertijnen, onder wie de beide vroom-katholieke dochters van Roemer Visscher, het begaafde zusterpaar Anna Roemers en Maria Tesselschade (ik hoef hier zeker niet meer dan haar naam te noemen?) zich te huis gevoelden, gaf het toch aanstoot, dat

Plattegrond van den Amsterdamschen Schouwburg, in 1637 ingewijd.
Kopergravure van W. van der Laegh naar P. Vingboons (1658).

Vondel voor zijn geschokt gemoed rust zocht in den, zeker lang voorbereiden, overgang tot het katholicisme. In het toenmalige Nederland was dat toen iets ongehoords, zelfs te Amsterdam, waar in die dagen, 't gebeurde in 1641, de rechtzinnige partij al geen meester meer was, waar de katholieken altijd een ruimer vrijheid hadden genoten dan elders en waar zelfs de remonstranten weldra een toevlucht vonden en niet alleen een gemeente, maar ook een seminarie voor hun aanstaande leeraars oprichtten. De verbazing en ergernis, die Vondel verwekte, hoe begrijpelijk ook,

was echter voorbarig, want Vondel is, niettegenstaande hij van nu af een zeer vroom en ijverig katholiek bleef, steeds tevens in zijn hart een evengoed Amsterdammer en zelfs een evengoed patriot gebleven als hij vroeger was. 't Is mogelijk, dat hij, als elke convertiet, aan zijn nieuw geloof een volkomen zegepraal

Titelprent uit Vondels *Palamedes*, Amst. 1625.

Kopergravure van Savery.

toewenschte en de breuk van Noord en Zuid, de scheiding in een katholiek en een protestantsch Nederland betreurde, maar na den vrede van Munster waren al de oude quaesties begraven, en het nieuwe Nederland, het land, dat door de erfgenamen van Oldenbarnevelt, door Johan de Witt en zijn vrienden, te zamen met

de Amsterdamsche burgemeesters, werd bestuurd, bleef het voorwerp van zijn warme vereering. Nog op zeer hoogen leeftijd dichtte hij vaderlandsche zangen.

Vondel vult bijna de geheele gouden eeuw: zijn eerste groot

Anna Roemers.
Naar de teekening van H. Goltzius.

dramatisch werk, het Pascha, is van 1612, zijn laatste, de Noach, van 1667; de dichter, die met alle wapenen welke hem zijn vernuft verschafte, gestreden had tegen de overwinnaars van 1618, kon nog de overwinningen bezingen, door de Ruyter op de Engelschen en Franschen behaald in den grooten Europeeschen

kampstrijd onder leiding van Willem III. En al dien tijd heeft hij gearbeid. Een verbazend getal treurspelen is van hem afkomstig, treurspelen van allerlei aard, bijbelsche en historische zoowel als mythologische, alle min of meer naar het classieke model. De koren gaven hem steeds gelegenheid om zijn lyrisch talent te laten

Maria Tesselschade.

Naar de teekening van H. Goltzius.

schitteren. Nog op rijpen leeftijd maakte hij kennis met het Grieksche drama, welks voortreffelijkheid boven de Latijnsche navolgingen, die hem tot nog toe als modellen hadden gediend, aan den dichter niet kon ontsnappen. Zoo is 't geen wonder, dat in zijn talent als dramatisch dichter geen verzwakking is waar te

nemen, dat juist onder die treurspelen, welke hij op rijpen leeftijd dichtte, vele zijn, die boven zijn vroegere voortbrengselen uitmunten. Het verhevenste zeker, wat hij gedicht heeft, is zijn Lucifer, dien hij op meer dan zestigjarigen leeftijd schreef, slechts een

IOOST VANDE VONDEL.

I. Sandrart Delineavit

Sandrart heeft VONDEL dus naer 't aenzicht uitgedruckt
Niet zyn gedachten; want die waren wech-geruckt.
Verslingert op d'aeloude en bloende treurtooneelen.
Om ernstigh af te zien, wat zol d'uitheemschen spelen
Dat niemants brein in bloet noch gal noch tranen smaeckt
Hy leeft in treurdicht. ay, vergun hem dat vermaeck.

Theod Matham Sculp

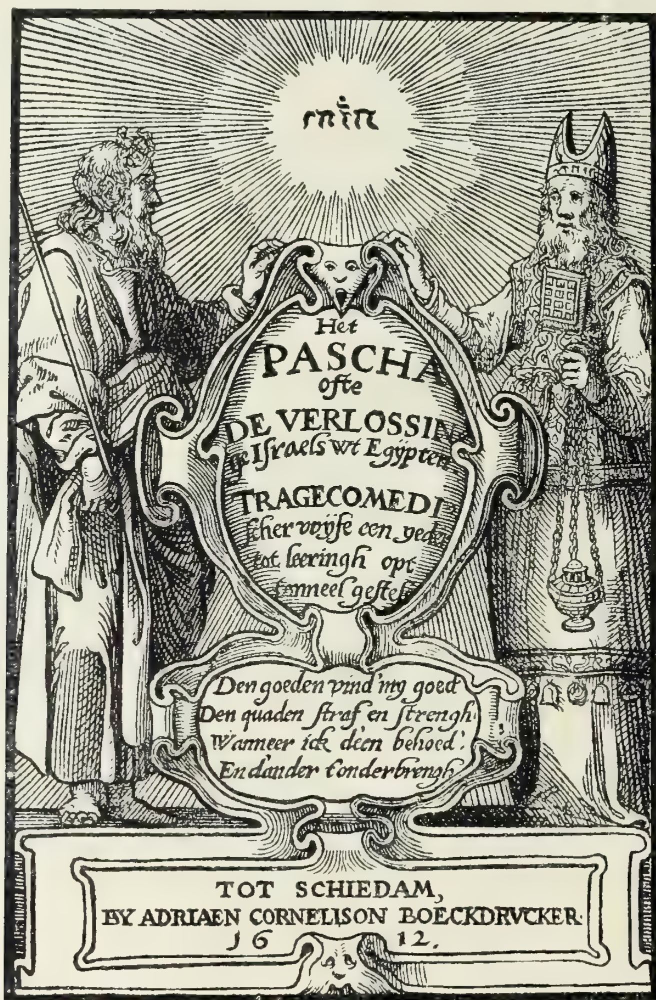
C Dankerts exc.

Joost van den Vondel omstreeks 1640.

Kopergravure van Theod. Matham naar J. Sandrart.

paar jaren nadat hij in zijn Leeuwendalers een merkwaardig bewijs had geleverd, dat hij ook in de pastorale poëzie op zijn wijze meester wist te wezen en even gelukkig Italiaansche als Fransche en Latijnsche modellen op origineele wijze wist na te volgen.

Want ook dat stempelt hem als een werkelijken dichter, dat hij, al mochten de meeste zijner treurspelen niet geheel oorspronkelijk zijn, toch aan alle zijn individualiteit wist te verleenen. En bijna alle staan hooger dan het beste wat zijn tijdgenooten in hetzelfde

Het
PASCHA
ofte
DE VERLOSSIN
Israels wt Egypten
TRAGECOMEDI
scher wijse een yed
tot leeringh opt
tonneel gestel

Den goeden vind my goed
Den quaden straf en strengh
Wanneer ick deen behoed
En d'ander tonderbrengh

TOT SCHIEDAM,
BY ADRIAEN CORNELISON BOECKDRVCKER.
16 12.

Titel van Vondels *Pascha*, Schiedam 1612.

genre voortbrachten. Vooral als men hem met deze vergelijkt, komt men eerst tot besef, wat hij voor onze poëzie geweest is.

En dat was nog maar een deel van wat hij voor de Nederlandsche letteren heeft gedaan. Want behalve zijn tallooze lyrische

gedichten en gelegenheidszangen, heeft hij daarenboven nog de geheele Aeneis en de Methamorphosen vertaald en een leerdicht als de Altaergeheimenissen geschreven, werken, die hem alleen reeds een plaats onder onze dichters zouden hebben

Kopergravure uit Vondels *Lucifer* (1654).

verzekerd. En dat onder de zwaarste beproevingen van het lot, onder de moeilijkste omstandigheden, de drukkendste zorgen! Waarlijk, het opschrift, dat zijn beeld te Amsterdam siert, spreekt waarheid. Door karakter en genie, zoowel als door de hoogte, waarop hij de Nederlandsche taal heeft gebracht, staat hij ver

boven alle andere Nederlandsche dichters, en niet alleen door zijn lang en ongemeen vruchtbaar werken.

Want dat was allen eigen, hoewel er maar weinigen onder hen zijn, die, als Hooft, zich geheel aan de poëzie en de studie

Titelprent uit Vondels vertaling van Virgilius' *Wercken* (1646).
Kopergravure van Th. Matham.

konden wijden. 't Is verbazend, wat mannen, zoo rusteloos bezig als Cats en Huygens, hebben gedicht. En de anderen volgden hen na. »Geen dag zonder vers" schijnt wel het motto geweest te zijn. En al waren er velen, die, om zoo te zeggen de verzen uit hun mouw schudden, er waren er ook, die er niet minder

zorg aan besteedden dan Hooft zelf en die, evenals deze, wat zij voortbrachten aan hun vrienden voorlegden. Dat was 't misschien wat Hoofts kring, den Muiderkring, om dien naam te blijven houden, zooveel belang bijzette. Er was steeds wrijving van gedachten, alle werk werd besproken en beoordeeld, zelfs aan

Titelprent van Vondels *Altaergeheimenissen*, 1645.
Kopergravure van Th. Matham.

ver verwijderden, als de Groot, of door hun afzijn maar zelden persoonlijk in den kring verkeerenden, als Huygens, werd mededeeling gedaan van wat er omging. En 't waren niet alleen dichters, die daar gedurig met elkander in aanraking kwamen, maar ook vrienden van de letteren, als de secretaris van Amsterdam, Mostart, geleerden, die als zij verzen dichtten, dat in 't Latijn deden,

als Barlaeus en Vossius, die beiden, meer dan de meesten hunner ambtgenooten, algemeene ontwikkeling aan klassieke vorming paarden. 't Waren de beschaafdste en letterkundig best ontwikkelde geesten, welke in dien tijd in Nederland te vinden waren,

Joost van den Vondel (1657).
Kopergravure van C. de Visscher.

een litteraire salon, zooals ons land er nimmer een gekend heeft. Alleen Cats stond er geheel buiten, Huygens daarentegen was er in voortdurend verkeer mede. Trouwens, de eerste vertegenwoordigde een geheel andere richting, hij was uit een geheel anderen kring voortgekomen, dan die, welke zich te Amsterdam had gevormd, den Zeeuwschen kring, waarvan de beste vruchten bewaard zijn

in de Zeeusche Nachtegaal, een bundel, die een geheel anderen geest ademt dan de werken der Amsterdamsche dichters. Nog meer was dat het geval met den verzen van den om zijn remonstrantsche gevoelens van zijn ambt ontzetten predikant Dirk Rafaelsz. Camphuysen, wiens godsdienstige poëzie misschien wel het beste mag heeten wat het protestantsche Nederland in

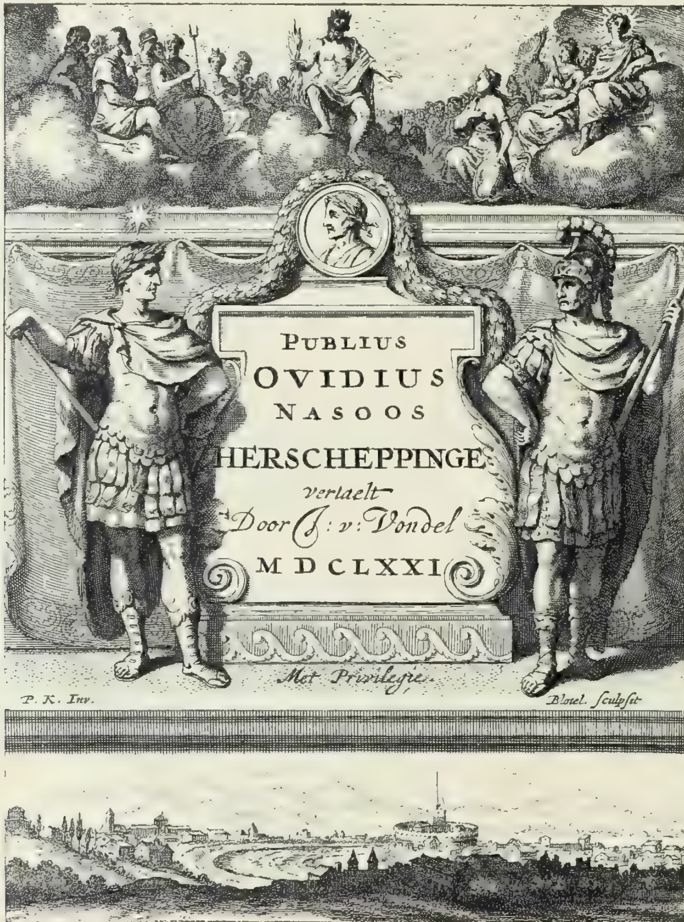

Joost van den Vondel.
Kopergravure van H. Bary.

dien tijd en dat genre heeft voortgebracht. Want van Cats en zijn navolgers kan kwalijk gezegd worden dat zij tot de religieuse dichters behooren, althans niet in den zin, dien wij aan dat woord hechten.

Geheel en al een man van de practijk, een rechtsgeleerde van grooten naam, vooral als advocaat, en op grond daarvan als pensionaris, eerst van Middelburg, later van Dordrecht, in de

regeering gekomen, welke hij later als raadpensionaris van Holland moest leiden, hoe weinig hij ook de man daartoe was, bleef Cats ook als dichter steeds in de werkelijkheid en beoogde hij wel met zijn verzen zijn lezers bovenal te stichten en te leeren, maar

Titel van Ovidius Herscheppinge. Amst. 1671.
Kopergravure van A. Bloteling.

altijd op een wijze, die hen tevens aangenaam bezighield. Dat is hem, men zou haast zeggen boven verwachting, gelukt, want geen dichter is in Nederland meer dan een eeuw lang zoo populair geweest als hij. En dat niet alleen bij den burgerstand, maar ook bij de beschaafde klasse, zelfs bij de geletterden. Hij heeft blijk-

baar den rechten toon getroffen, welke bij de Nederlanders van dien tijd aansloeg.

Ons kan zijn succes kwalijk begrijpelijk schijnen, want uit die eindelooze dikke bundels van steeds practische wenken bevattende rijmen grijnst ons op den duur de ergste verveling aan. Maar het zeventiende-eeuwsche geslacht had geheel andere denkbeelden. Dat bewijzen wel de vele navolgers, die Cats reeds bij zijn leven vond.

Haast vreemd mag het schijnen, dat in hetzelfde Nederland Cats populair was en tevens Hooft en Vondel en Huygens bewonderd werden, maar toch begrijpt men dat, als men bedenkt, dat zij allen verschillende deelen van de toenmalige maatschappij vertegenwoordigen en dat althans de twee laatsten, zij 't ook niet in geheel denzelfden zin, vroom zijn, wat zeker van Hooft niet kan gezegd worden. Bij Vondel droeg die vroomheid een katholieke kleur, welke zeker dikwijls ergernis gaf, maar in zijn bijbelsche tragediën en ook in de meeste andere het kerkelijk-godsdienstig Nederlandsch publiek van zijn tijd zeker zeer gesticht heeft, wanneer het er niet om dacht, dat de dichter katholiek was.

Joost van den Vondel op hoogen leeftijd.
Teekening van Ph. de Koninck.

Cats was zeer rechtzinnig, maar tevens zeer ernstig vroom. 't Was echter een vroomheid, die zich naar de wereld wist te schikken en het genot, om in min of meer bedekte termen iets aanstootelijks te zeggen en te hooren, den dichter en den lezer niet te onthouden placht. Cats was dikwijls plat, maar van platheid waren de Nederlanders, laat ik liever zeggen de menschen van dien tijd, niet afkeerig, evenmin als van het laag-zinnelijke. Dat spreekt evengoed uit de kunst als uit de letterkunde en uit het geheele leven. Zelfs aan de hoven, die ons als modellen van deftigheid en elegantie worden

beschreven, heerschten daaromtrent geheel andere begrippen dan thans. Die vermenging van kerkelijke vroomheid en grappenmakerij,

Dirk Rafaelsz. Camphuysen.

Kopergravure van S. Savry naar G. Casteleyn.

van didaktische en erotische poëzie, welke uit de werken van zoovele dichters en verzenmakers van dien tijd spreekt en ons nu

hindert en wansmakelijk voorkomt, werd toen eerder een zoo al niet voortreffelijke, dan toch aangename eigenschap gerekend. En misschien was 't voor Vondels populariteit geen voordeel, dat hij daar zoo vrij van was. Zelfs als hij spotte, heeft deze zich van die openlijke en bedekte grofheden en vuilheden onthouden; hij schepte er kenlijk geen genoegen in, terwijl men bij de meesten zijner tijdgenooten het genot proeven kan, dat zij smaken bij grove scherts en gewaagde voorstellingen, of bij in kwalijk bedekte termen gekleede onwelvoeglijke denkbeelden van eroti-

Titelprent eener uitgaaf van de *Zeeusche Nachtegael.*

sche, soms zelfs van plat obscoene soort. Ook onze Latijnsche dichters vermeidden zich gaarne in dat genre, maar in het Latijn kon men die dingen beter zeggen, evenals nu nog in het Fransch.

Maar zoo ergens, dan geldt hier de noodzakelijkheid, om uitsluitend te rade te gaan met den smaak van den tijd zelf. Want de zeer beschaafde dames uit Hoofts omgeving zagen de grove onwelvoeglijkheden der kluchten met het grootste genoegen aan en schaamden zich niet, als zij snakerijen lazen, die thans haast mannen te kras zijn. Trouwens, zooals ik zeide, 't was overal zoo in de toenmalige wereld: slechts in het puriteinsche Engeland van Cromwell werd alles wat oneerbaar was geweerd, maar ook alleen

om later in overmaat terug te keeren, zoodra het juk van den godsdienstigen vorm verbroken was.

Intusschen, bij den eenigen Nederlandschen dichter, die tevens een hoveling was en zeker eerder dan Cats een staatsman ver-

Constantijn Huygens.

Kopergravure van L. Vorsterman naar J. Lievens.

diende te heeten, bij Constantijn Huygens, kwam die liefhebberij haast alleen uit, wanneer hij niet voor het publiek schreef, zooals in zijn eenig, maar in zijn soort zeker alleraardigst, tooneelstukje, de klucht van Trijntje Cornelis. Anders was 't hoogstens zeer bedekt, dat hij toespelingen maakte. En toch komt hij in

vruchtbaarheid Vondel en Cats nabij. Hij werd nog ouder dan de laatste en evenals Vondel meer dan negentig jaren. Een buitengewoon man, een dichter van den eersten rang, die echter te gezocht schreef, om voor een ander dan een uitverkoren publiek goed verstaanbaar te zijn. Meer dan de meeste dichters van zijn tijd was hij een universeel man, die in alle wetenschappen belang stelde en vele met succes beoefende, die, onder alle beslommeringen van zijn met arbeid overladen ambt, dat hem wel grooten invloed en veel eer, maar ook veel moeite opleverde, vooral in de dagen van de twisten over de voogdij van den jongen Willem III, toch tijd wist over te houden voor poëzie, letteren en kunst. Zijn groote gedichten zijn misschien voor ons merkwaardiger dan zijn kleine, omdat zij ons zooveel gelegenheid geven, om kennis te maken met het leven en de toestanden van den tijd, evenveel minstens als de leerdichten van Cats, maar als poëzie behooren zijn onder den titel Korenbloemen verzamelde gedichten zeker onder het beste, wat Nederland in de gouden eeuw heeft opgeleverd, terwijl zijn sneldichten getuigenis afleggen van een vaardigheid in het gebruik der taal, welke men kwalijk zou verwachten van iemand, die zoo gewoon was Fransch te spreken en Latijn te schrijven, als hij (ik heb 't beide al vroeger gezegd) van der jeugd af geweest is.

Doch men zal mij wel toestaan, dat ik in mijn schets niet langer bij de coryphaeën onzer letterkunde stilsta. Niet aan mij is 't om te beproeven van deze iets te zeggen, wat niet reeds veel beter door anderen gezegd is. Maar in een schets van onze gouden eeuw mocht ik er niet van zwijgen. Ik mag zelfs niet nalaten met een enkel woord gewag te maken van het droevige verval, dat al zoo spoedig plaats greep.

Met den dood van Hooft eindigt het gulden tijdperk onzer letteren. Vondel, Huygens en Cats leefden nog en hielden niet op met werken. Maar er was geen middelpunt meer. Aan het Amsterdamsche tooneel heerschte de dichterlijke glazenmaker Jan Vos, wiens Aran en Titus, omdat, zooals van Baerle zeide,

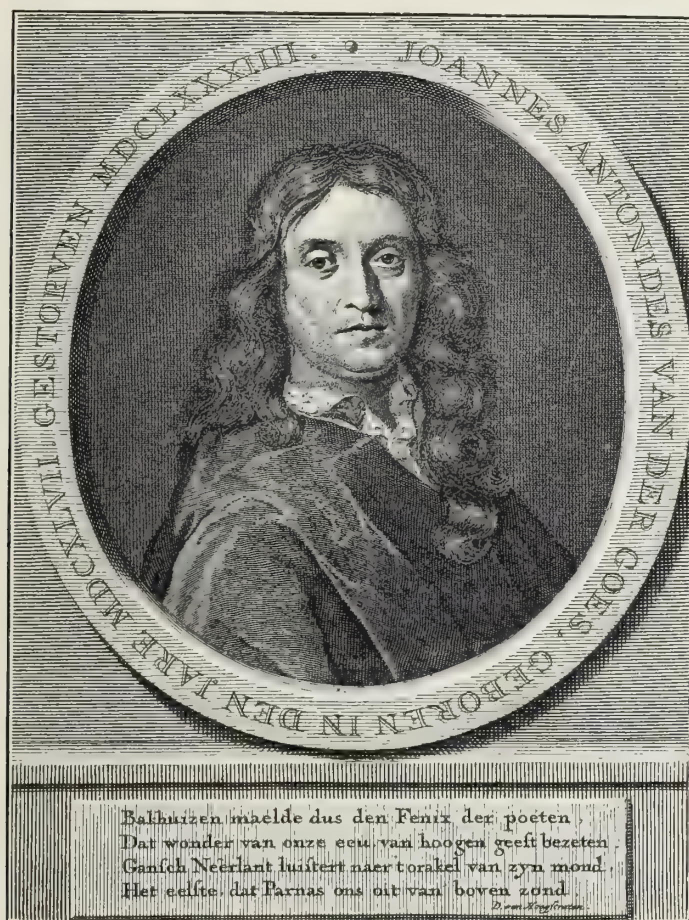
er geen treuriger treurspel ooit was geweest, boven alles gesteld werd, wat Vondel ooit had voortgebracht. En hij bracht het spektakelstuk weder in eere, met allerlei machinerieën, die het publiek wel veel lieten zien, maar niet veel beters dan vertooningen waren, waar geen dichterlijke taal, geen verheven denkbeelden iets deden, om de onwaarheid van de toestanden goed te maken. Enkelen onder de jongeren, die zich als leerlingen van Vondel voordeden, zooals Antonides van der Goes, die niet veel ouder werd dan

Jan Vos.
Ets van K. Dujardin.

vroeger Bredero, mochten wat meer beloven, de meesten zijn terecht volkomen vergeten, zoodat wij niet eens hun naam meer behoeven te noemen. En weldra wierpen zich zoogenaamde dichtlievende gezelschappen op als kunstrechtbanken, die, daar zij alleen uit de meest middelmatige talenten bestonden, op den heerschenden smaak een nog veel verderfelijker invloed uitoefenden, dan de gebreken, die zij wilden kastijden. Nog veel meer dan vroeger in de rederijkerskamers, werd toen in Nil

volentibus arduum en dergelijke genootschappen het verzenmaken een arbeid. Slechts enkelen, als de dweepend vrome Jan Luiken, de groote etskunstenaar, herinnerden soms aan den grooten tijd. Want ook dat wonderlijke gewrocht van valsch vernuft,

Antonides van der Goes.

Kopergravure van P. van Gunst naar L. Bakhuizen.

dat beschrijvende en didaktische poëzie met den pastoralen roman zocht te vereenigen, de Arcadia, dat, sedert de deftige raadsheer Heemskerk met zijn Bataviasche Arcadia grooten naam gemaakt had, overal voor den dag kwam en zóó geliefd bleef bij het publiek, dat er nog in de negentiende eeuw navolgingen

van werden vervaardigd (want van dichten kan men hier moeilijk spreken), zelfs dat nieuwe genre heeft na Heemskerk niets voort-

Jan Luiken.

Kopergravure van P. Sluiter.

gebracht, wat de moeite waard is om hier te herdenken. Voor onze letterkunde was de epigonentijd al heel vroeg aangebroken. En die epigonentijd had haast al de gebreken, maar geen van de

deugden van het vorige geslacht. 't Was alsof alle litteraire kracht in eens was verbruikt. Maar met dat al, de bloei, hoe kort ook, was waarlijk verwonderlijk. Wanneer men bedenkt, dat Hooft, Huygens en Vondel tegelijkertijd leefden met Bredero en Starter en zoovele anderen uit den Amsterdamschen kring en dat nevens Cats en Camphuysen; als men nagaat, hoeveel en in hoe verschillend genre de meesten hunner gedicht hebben, dan krijgt men grooten eerbied voor een geslacht, dat zoo rijk was in litteraire krachten, dan komt men tot de slotsom, dat er haast geen gebied van den menschelijken geest is, waarin een geslacht niet uitmuntte, dat tevens zooveel verrichtte op stoffelijk gebied. En nog hebben wij een veld niet betreden, waarop het Nederland van de zeventiende eeuw zijn hoogsten roem heeft behaald, een roem, die altijd zal schitteren, zoolang er in de wereld gevoel voor schoonheid zal bestaan, die aan dat Nederland een naam verzekert naast Athene en Florence. Maar aan de Kunst zij ons volgend, ons laatste hoofdstuk gewijd.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Geestelijk leven. De Kunst.

De Nederlandsche kunst der zeventiende eeuw is de schilderkunst. Elke andere, 'tzij zij vertegenwoordigd wordt door enkele groote namen of niet, treedt, bij deze vergeleken, op den achtergrond. In geen enkel opzicht is ook voor den vreemdeling de zeventiende eeuw van Nederland de gouden eeuw behalve ten opzichte van de schilderkunst. Wie aan die eeuw denkt, denkt altijd aan Rembrandt; ons Nederlanders mogen dadelijk ook andere namen voor den geest staan, voor de overige wereld zeggen die niet veel. Oldenbarnevelt en Johan de Witt, Tromp en de Ruyter zijn wel niet geheel onbekend, maar hoe weinigen weten wat die namen ons gelden; Spinoza, Christiaan Huygens en Willem III zijn zeker bekend, maar niet omdat zij Nederlanders waren; hun roem is een Europeesche, geen Nederlandsche. Onze letterkunde is buiten ons land en enkele kringen in België onbekend gebleven; hoogstens enkele Duitschers weten van Vondel, en dan nog vooral, dat de grootste Nederlandsche dichter een geboren Duitscher was. Maar Rembrandt kent niet alleen iedereen, maar iedereen kent hem als den ver-

tegenwoordiger van een eigen Nederlandsche schilderschool. Hij is de vertegenwoordiger van het zeventiende-eeuwsche Nederland, zooals Rubens en van Dijk van het zeventiende-eeuwsche België, als Rafael en Michael Angelo van het Italië der renaissance.

Oostzijde der Oranjezaal in 't huis in 't Bosch.

Gravure van F. Molenaar naar T. C. Bruinings.

In zoover kan ik vrede hebben met de ons Nederlanders anders wel wat wonderlijk in de ooren klinkende uitspraak van Busken Huet, dat de Staalmeesters en Java onze beste aanstellingsbrieven zijn. De geestige schrijver, die ons land het land

van Rembrandt heeft gedoopt, bedoelt daar blijkbaar niets anders mede, dan dat de roem onzer schilders en ons koloniaal bezit de eenige erfstukken zijn van de zeventiende eeuw, die voor het nageslacht blijvende waarde hebben behouden, bezittingen, waarom het buitenland, dat ons anders zoo dikwijls negeert, ons bewondert, of althans benijdt.

Over de meer of min betrekkelijke waarheid dezer uitspraak

Rembrandt.
Naar de schilderij van hemzelf. (1632).

wil ik hier niet twisten; zeker is het echter, dat de zeventiende-eeuwsche Nederlanders haar niet zouden hebben toegestemd. Die dachten over de betrekkelijke voortreffelijkheid van wat hun tijd in hun land had voortgebracht heel anders dan wij, zij verstonden onze dichters beter dan onze schilders, hun imponeerde het Amsterdamsche stadhuis meer dan de Nachtwacht, zij stelden

de groote visscherij en de vrachtvaart hooger dan het koloniaal bezit. Het schoonste, wat zij, in de beste jaren van Frederik Hendrik, aan Maria de Medici te Amsterdam meenden te kunnen aanbieden, was een orgelconcert van Sweelinck; haar schilderijen te laten zien, anders dan bij wijze van ornamentatie, kwam niet bij hen op. Ik geloof haast, dat zij bij het stadhuis van Amsterdam het beeldhouwwerk van Quellinus meer bewonderden dan iets anders. Ja, 't is bekend, dat de waarschijnlijk meest ontwikkelde Nederlander van dien tijd, dat Constantijn Huygens, goed patriot en protestant als hij was, de kunst onzer zuidelijke naburen veel hooger stelde dan die van het eigen volk, dat het zijn werk was, dat vooral Honthorst en Jordaens Frederik Hendriks hofschilders waren en dat de laatste in de Oranjezaal de eereplaats verkreeg, met den *Triomf van Frederik Hendrik*; en evenzeer, dat hij van Dijk ver boven Rembrandt stelde en 't belachelijk vond, dat rijke menschen niet veel liever door eerstgenoemden dan door Nederlandsche meesters hun portret lieten maken.

Saskia van Uylenburg.
Naar de ets van Rembrandt.

Ons komen die begrippen zóó onbegrijpelijk voor, dat wij geneigd zijn, de oorzaken vooral daarin te zoeken, dat onze schilders zelf persoonlijk niet hoog genoeg op de maatschappelijke ladder stonden, zoodat zoowel groote heeren als burgerlieden hen meer beschouwden als leveranciers van wandversieringen dan als kunstenaars. Zeer zeker is daar een zekere mate van waarheid in. Want 't valt niet te ontkennen, al laten wij al de verhalen van Houbraken en Campo Weyerman voor wat zij zijn, dat het leven

onzer meestal uit de kleine burgerij afkomstige schilders niet van dien aard was, dat zij in de uitwendig eerbare, burgerlijk-aristocratische maatschappij van het toenmalige Nederland een hooge plaats konden verwerven. De schilderswereld van dien tijd droeg ontegenzeglijk eenigszins het karakter van een bohême, terwijl onze dichters meest allen deftige burgers, soms zelfs aristocraten

Hendrickje Jaghers.
Naar de schilderij van Rembrandt.

waren; al was hun taal soms ruw en weinig eerbaar, hun leven was het wel. Zelfs Bredero werd spoedig een homme rangé, Starter is een der weinigen, die ten onder ging. Daarentegen gelukte 't maar aan weinigen onzer schilders zich een positie in de maatschappij te verwerven. Ook Rembrandt, hoewel hij een huwelijk ver boven zijn stand met de dochter van den Leeuwarder burgemeester van Uylenburg, had gedaan en een fortuin besteedde

aan het verzamelen van schilderijen en antiquiteiten, gelukte 't niet na den dood zijner Saskia zich op de verworven plaats te handhaven. Hem overkwam hetzelfde als Vondel, maar terwijl de dichter, ook toen hij als klerk aan de Bank van Leening werkzaam was, de algemeene achting bleef genieten en er niets op hem te zeggen viel, was er voor Rembrandts huishouden met Hendrikje

Rembrandt in zijn atelier.
Naar een teekening van hemzelf.

Jaghers geen plaats in de toenmalige Amsterdamsche wereld. Want al werd daar misschien niet zelden ergerlijker gezondigd, zoo openlijk kon dat niet ongestraft blijven; verbanning uit de fatsoenlijke kringen was er het natuurlijk gevolg van.

Maar al heeft die maatschappelijke geringschatting der schilders in 't algemeen er toe bijgedragen, om hen niet zoo hoog te doen schatten als zij verdienden, dat kan niet de eenige reden zijn geweest der geringe waardeering, welke hun werk ondervond.

En evenmin deze, dat het groote aantal schilders de concurrentie zóó sterk maakte, dat de prijzen er door gedrukt werden en dus in een land, waar de prijs allicht als de eenige maatstaf gold, de waarde van zoo goedkoop te verkrijgen dingen gering werd gesteld. Mij dunkt, de eigenlijke oorzaak kan geen andere zijn geweest, dan dat onze schilders niet door hun tijdgenooten verstaan werden. Men vond wel mooi wat zij voortbrachten, maar zonder recht te begrijpen waarom, men werd er niet zoo door geïmponeerd als door de kunst der buitenlanders. Men moet wel bedenken, wie de maecenaten waren, van wie de kunst in ons land moest leven.

Jacob van Campen.
Naar een oude kopergravure.

Hoe betrekkelijk gering was het gevoel voor natuurschoon bij onze voorvaderen ontwikkeld! Ik haal al weder Constantijn Huygens aan. Hoe zelden merkt men in het bekend journaal zijner reis naar Venetië, dat hij de natuurtooneelen bewondert, die hij aanschouwt. Een of ander kunstwerk, een gebouw, een tuin, een waterwerk ontlokt hem veel eerder een betuiging van bewondering. Als hij voor 't eerst de sneeuwtoppen zich in de verte ziet verheffen achter het Züricher meer, als hij op de Wallensee langs de loodrechte rotsen vaart, als hij den Splügen overtrekt, is hij kenlijk sterk onder den indruk, maar ik zou niet durven verzekeren, dat het alleen bewondering is, welke in dien indruk den boventoon heeft. Ik geloof haast, dat hij geen maatstaf had voor 'tgeen hij zag, dat het ongewone hem belette te genieten. De bergen maakten hem bang, zij waren hem te grootsch.

Hij had nog niet geleerd een andere natuur dan die van zijn vaderland te zien, en hij had nog minder geleerd de natuur om haar zelfswil te bewonderen. 't Ging hem en zijn tijdgenooten evenzoo met de kunst, ja met de letteren. Wat met de natuur overeenkwam, bewonderde men niet. De zeventiende-eeuwer had Virgilius ontegenzeglijk liever dan Homerus, niet alleen omdat hij beter Latijn dan Grieksch verstond, maar ook omdat op hem de eenvoud van Homerus niet zulk een indruk maakte als de kunst van Virgilius. Zonder twijfel waren er toen velen, die aan de drukke figuren van Berhini, den toongevenden beeldhouwer van dien tijd, de voorkeur gaven boven welk beeld ook van de oudheid.

Zoo had men ook meer oog voor de sterk sprekende tafereelen, de allegoriën vooral, in dien tijd zoo bijzonder geliefd, waar Rubens door beroemd was geworden, dan voor de eenvoudige voorstellingen van de meesten onzer schilders.

Want dat de tijdgenooten wel vatbaar waren voor kunstindrukken, dat bewijst de waardeering, welke niet alleen onze dichters, maar ook onze andere kunstenaars ondervonden; bouwkunstenaren als van Campen, beeldhouwers als Quellinus, toonkunstenaars als Sweelinck stelde men hoog. Maar die vormden zich zeker grootendeels naar buitenlandsche modellen, hun werk was meestal in overeenstemming met den heerschenden smaak, die door hen geleidelijk vervormd werd. Dat was niet het geval met onze schilders, wier kunst iets geheel eigenaardigs, in vele opzichten zelfs iets geheel nieuws was, niet alleen nieuw ten opzichte van den tijd, maar ook van het land. In tegenstelling met hun overige landgenooten gingen onze schilders bovenal school bij de natuur; wat zij van het buitenland of van het voorgeslacht overnamen, werd bij hen iets geheel eigenaardigs, iets bijzonders.

Men weet, dat Rembrandt eenige zijner lichteffecten leerde van Lastman, die ze weder ontleend had aan Elzheimer, maar hoe heel anders zijn zij bij Rembrandt dan bij zijn leermeester, en hoe oneindig ver staan zij niet boven die van diens Duitsch

model. 't Was iets geheel eigenaardigs geworden. En niet alleen bij Rembrandt gaat het zoo, evenzoo is het met de andere schilders. Als bewijs beroep ik mij slechts op de portretgroepen, op de schutters- en regentenstukken. Hoeveel verschillen die niet van die van het vroeger geslacht! Alleen origineele naturen leeren op zulk een wijs. En onze schilders zijn in hooge mate origineel. Hun was 't volkomen onverschillig, hoe de heerschende mode was, wat de menschen gaarne zagen. Mij dunkt, dat is juist hun voortreffelijkheid. Maar dat verklaart tevens, waarom zij door hun tijdgenooten niet zoo gewaardeerd werden als zij verdienden, waarom men ze niet verstond. En hun maatschappelijke positie was niet een zoodanige, dat zij het publiek konden dwingen.

Maar hoewel zij zeer zeker niet die waardeering ondervonden, welke Rubens en van Dijk b.v. tot de evenknieën maakte van den hoogen adel, moet men daarom niet gelooven, dat zij niet een zekere populariteit genoten. Als 't met veel schilders slecht afliep, moet men daaruit niet het besluit trekken, dat zij als paria's door de maatschappij werden behandeld.

Maar die maatschappij was reeds alleen door haar samenstelling weinig geschikt, om aan de kunst en de kunstenaars die plaats te verzekeren, waarop zij, naar onze schatting, aanspraak hadden. Er was wel is waar een hof, maar geen onzer stadhouders, Frederik Hendrik uitgezonderd, heeft zich met de kunst bezig gehouden, en daarenboven waren zij allen meestal een groot gedeelte van het jaar te veld en konden niet, als b.v. vele Italiaansche vorsten van het renaissance-tijdperk, een groot gedeelte van hun tijd en van hun vermogen aan de kunst besteden. Daarenboven, de geheele omgeving, waarin zij verkeerden, maakte de Oranje's en Nassau's tot geheel andere menschen dan de Medici. Zoover wij kunnen nagaan, heeft Frederik Hendrik zich aan de kunst minder gelegen laten liggen, omdat hij bijzonder veel van de kunst hield, dan wel omdat hij om verschillende redenen de kunst noodig had. En dan liet hij zich leiden door de mode en den heerschenden smaak en door diegenen in zijn omgeving,

die zich met kunst bezighielden. Daar zich in dien kring geen enkel warm bewonderaar der vaderlandsche kunst bevond, is 't geen wonder, dat hij niet als beschermer van deze optrad en dat de Nederlandsche schilders niet bijzonder veel werk voor het hof kregen. En als wij de persoonlijkheid van de meesten onzer

Binnenhuis.
Naar de schilderij van Jan Steen.

schilders in 't oog houden, dan kunnen wij ons kwalijk voorstellen, dat zij aan het hof een goed figuur zouden hebben gemaakt.

De groote werkgeefster der schilders in de Middeleeuwen, de Kerk, gaf aan onze kunstenaars niets te doen. Van de particulieren waren natuurlijk alleen de rijke in staat schilderijen te koopen. En onze rijken konden maar zelden ware liefhebbers der kunst zijn. Kooplieden met drukke zaken of met bezigheden over-

laden regenten en enkele edelen, die in beschaving niet veel hooger stonden, omdat zij meestal landedellieden waren, konden weinig tijd vinden, om zich met kunst bezig te houden, en weinig gelegenheid, om de kunst te leeren kennen. Zij stelden in deze slechts in zoover belang, als zij haar noodig hadden, ter versiering hunner huizen en der openbare gebouwen en, voor een niet gering deel, ter voldoening hunner ijdelheid. Want ontelbaar waren de portretten,

Zeestrijd.
Lithographie van B. Th. Voorn Boers naar W. van de Velde.

in groepen of afzonderlijk, welke in dien tijd zijn vervaardigd, en vooral van personen, waarvan anders niets tot ons zou zijn gekomen. Het portret neemt dan ook een groote plaats in in onze schilderkunst, eenigszins die, welke anders aan de historische kunst toekomt.

Dat laatste genre daarentegen is maar zeer schaars vertegenwoordigd. Bijzonder weinig gebeurtenissen uit onze geschiedenis zijn op het doek vereeuwigd geworden en vooral zeer weinig door schilders van naam. De bijbelsche geschiedenis alleen

leverde een aantal onderwerpen; vooral Rembrandt voelde er zich door aangetrokken. In het midden der eeuw was het de zee-oorlog, die enkelen onzer schilders, de van de Veldes vooral, uitlokte tot het in de wereld brengen van een twijfelachtig genre, half zeestuk, half historiestuk. De allegorie moest in een tijd,

Binnenhuis.
Naar de schilderij van P. de Hooch.

waarin men zooveel hield van emblematische versieringen, wel beoefend worden, evenals het mythologische tafereel, dat tevens gelegenheid gaf tot werken naar het naakt. Maar 't is toch niet daarmede, dat onze schilders hun roem hebben behaald. Rembrandt, veelzijdig in de kunst als weinigen en haast een even geniaal

arbeider met de etsnaald als met het penseel, bepaalde zich nimmer tot een enkel genre, evenmin als Jan Steen, hoewel de laatste uitsluitend door één soort van voorstellingen, koddige tafereelen uit het burgerlijk leven, heeft naam gemaakt. Daarentegen beperkten

Het bezoek.
Naar de schilderij van G. Terburch.

zich velen vooral tot het portret of tot de groep van portretten, ik noem slechts Frans Hals en Govert Flinck en van der Helst, om van Ferdinand Bol en Nicolaes Maes en van Mierevelt en zooveel anderen niet te spreken. Dat was ten minste een kunst,

waarvan men leven kon, omdat het werk aftrek vond. Doch de landschappen van allerlei soort, de binnenhuisjes en stadsgezichten, de voorstellingen uit het dagelijksch leven, de bloemstukken en stillevens konden alleen zulke koopers vinden, die prijs op het schilderen zelf stelden, zij 't dan in die dagen misschien ook vooral met een decoratief doel. Want vooral de landschappen en stadsgezichten, (en hoe heerlijke zijn er toen niet geschilderd, ik denk

De Alchimist.
Naar de schilderij van Teniers

maar aan enkelen, aan Aert van der Neer, aan Aelbert Cuyp, aan den Delftschen van der Meer, aan Jacob Ruysdael, aan Hobbema!) konden kwalijk om het onderwerp op hoogen prijs worden gesteld, bij een volk, dat zoo betrekkelijk weinig om natuurschoon gaf.

En zeer zeker werkten onze kunstenaars in dien tijd nog niet voor het buitenland.

Onwillekeurig vraagt men zich dan ook af; voor wie hebben onze schilders gewerkt, aan wie hebben zij die ontelbare menigte schilderijen verkocht? En als wij die vraag opperen, dan be-

grijpen wij tegelijkertijd, dat het voor vele schilders ontzaglijk moeilijk moet geweest zijn, om hun brood te verdienen; wij begrijpen dat vooral van de landschapsschilders, die dan ook meestal

De kwakzalver.
Naar de schilderij van G. Dou.

zóó arm waren, dat zelfs een Ruysdael in behoeftige omstandigheden stierf en Hobbema van de armen moest worden begraven.

Wanneer een schilder niet nog op een andere wijs dan door zijn penseel aan den kost kon komen, was hij wel gedwongen

zijn stukken voor belachelijke prijzen af te staan aan menschen, die er in het geheel geen oog voor hadden. Van daar zonder twijfel, dat zoovele voortreffelijke schilderijen als 't ware voor ieders oog verborgen konden blijven, in de huizen van kleine burgerlieden, die ze heel graag voor iets wat hun mooier scheen,

Boerenherberg.
Naar de schilderij van Ostade

voor een meubel of een kleurige symbolische voorstelling, hoogstens goed voor een uithangbord, inruilden of ze voor zeer geringe sommen van de hand deden; vandaar, dat uitdragers zoo dikwijls bezitters zijn geworden van schilderijen, wier waarde zij zelfs niet in de verte konden beseffen. Wat gaf een rijk geworden burgerman,

wiens ideaal een acht- of zeshoekige koepel aan een vaart was, waar veel trekschuiten voorbijkwamen, en die daar de muren gaarne bekleed zag met een behangsel, dat in de hardste kleuren

Rookende boeren.
Naar de schilderij van A. Brouwer

een mythologische of klassieke geschiedenis of wonderlijk gestoffeerde Italiaansche landschappen met ruïnes en op- en ondergaande zonnen te zien gaf, wat gaf die om een klein doekje in een onaanzienlijke houten lijst, waarop slechts een paar boomen met een molen, of

Simeon in den tempel.

Naar de schilderij van Rembrandt.

een paar figuren in een nevel, of een slordig binnenhuis met een paar dronken boeren te zien waren, of waarop het portret stond van een volstrekt onbekend persoon. Van daar de belachelijke prijzen, dikwijls hoogstens een paar gulden, die soms voor de fraaiste stukken werden betaald.

Maar de schilders, die van dat geld leven moesten, waren al blijde als zij hun waar van de hand konden zetten. 't Ligt voor de hand, dat bij menschen als onze patriciërs en rijke kooplieden, die niet anders dan als betoon van rijkdom, uit weelde, een kabinet schilderijen aanlegden en in 't geheel geen verstand van de kunst bezaten, menschen als onze schilders, die zulk een weinig winstgevend beroep dreven, niet bijzonder in tel konden zijn. Zeer zeker hebben dan ook kunstenaars, als klasse in de maatschappij, zelden met zooveel moeilijkheden te kampen gehad, als onze schilders. Slechts zeer voorwaardelijk vonden zij waardeering, slechts onder zekere omstandigheden, als zij zich schikten naar de wenschen van het publiek, konden zij van de kunst leven. Maar toch bleven zij haar trouw. Slechts weinige schikten zich om der wille van het geldelijk voordeel naar den smaak der toenmalige voorname wereld, die zich vermeidde in de voortbrengselen der Italiaansche kunst in haar nadagen, en volgden in onderwerp, opvatting en uitvoering deze na; de meeste bleven hun individualiteit en bovenal hun Nederlandsche eigenaardigheden hoog houden.

Tusschen onze letterkunde en onze schilderkunst van de zeventiende eeuw is betrekkelijk weinig overeenkomst. Maar zeer enkelen onzer dichters zijn zoo origineel als de meesten onzer schilders, geen hunner streeft eenigszins naar die volkomen vrijheid van conventie, welke onzen schilders eigen is. Alleen één ding hebben zij gemeen, de zin voor het komische, de neiging om het grof zinnelijke op vroolijke wijs af te beelden, om soms op grove wijze aardig te zijn. Jan Steen en Ostade, om anderen, Molenaar b. v. en, bovenal natuurlijk, Adriaan Brouwer niet te vergeten, doen niet zelden denken aan Bredero en Starter; die leelijke, als schavuiten uitziende kerels en die gemeene vrouws-

personen, met verloopen dronkemanstronies kunnen uitnemend op hun plaats zijn geweest in de kluchten, welke in dien tijd een der aantreklijkheden van het tooneel waren. Ook in beeld zag men niet tegen iets onkiesch op en was een zekere platheid niet vreemd. Niet altijd heel aesthetisch zijn de toestanden, welke onze kunstenaars ons te zien geven; men ziet op de schilderijen de menschen schudden van het lachen, zij laten

Boerenbinnenhuis.
Gravure van J. de Visscher naar Ostade.

zich heel gaarne afbeelden met den beker in de hand, of aan tafel. Boerenkermissen, dronkemanstooneelen, boeren in de kroeg, worden met voorliefde voorgesteld; er zijn er, die niets anders schijnen te hebben kunnen schilderen. Zelfs genieën als Jan Steen houden van een breeden, luiden lach; ik wil geen oogenblik ontkennen, dat zijn schilderijen buitengemeen geestig zijn, maar die geestigheid is altijd een beetje grof. Trouwens, het menschenras dat zij schilderden was grof. Niet alleen het volk, de werklieden en boeren, en de kleine burgers, die Jan Steen en Ostade

schilderen, maar ook de deftige burgers en schutters, en de regenten. Niet altijd zijn de vrouwen zoo vleezig als de vrouwen-

Het korporaalschap van kapitein Frans Banning Cocq.
Naar de schilderij van Rembrandt.

figuren van Rubens, maar schoon zijn zij maar zelden en meestal vrij grof en bovenal burgerlijk. Wat bij die menschen het meest in

het oog valt is forschheid en levenskracht, niet zelden ook levenslust. Maar wat ons bovenal treft, is hun waarheid; men voelt het, zij hebben er werkelijk zoo uitgezien. Zeker droegen de burgers niet altijd in hun gewoon leven die rijke, schilderachtige kostumes, welke zij op de schuttersstukken aanhebben; 't was hun feestkleedij, waarin zij zich lieten uitschilderen; trouwens, zij lieten zich dat gewoonlijk doen bij een feestelijke gelegenheid, bij een gedenkdag, een prijsschieten, een inwijding. Maar de koppen en de figuren zijn, zooals zij werkelijk waren, kloek en forsch, zooals wij de menschen kennen in hun daden. Zij behooren aan een geslacht, dat wat durft ondernemen. Ook de meer stemmige figuren in de regentenstukken dragen den stempel van een geslacht, dat veel deed. Vandaar, dat die stukken, al stellen zij veelal mannen en vrouwen voor, van wie wij niets weten, voor ons zooveel waarde hebben; zij laten ons een geslacht zien, waarvan wij begrijpen kunnen, dat het Nederland groot maakte.

Één ding is bij de zeventiende-eeuwsche schilderkunst geheel anders dan bij de letterkunde, en dat is het verleden: beide zijn nieuw, maar alleen aan de laatste gaat juist een zeer zwakke periode vooraf. Want de letterkunde der zestiende eeuw, enkele groote talenten uitgezonderd, stond niet hoog; met den opstand begon een geheel andere richting dan tot nu toe geheerscht had. Maar de Nederlandsche schilderkunst van de zestiende eeuw, hoewel in het laatst soms al te veel onder den invloed der Italianen, neemt geen geringe plaats in in het artistieke leven van den tijd. Haar voorgangers hadden talent genoeg om op te treden als de leermeesters van een volgend geslacht. Dat laatste had niet noodig in de leer te gaan bij het buitenland of bij de oudheid. Ja, van deze stond het eerder verder af dan de ouderen. Onze grootste schilders hebben haar weinig of niet gekend. Zij hebben zich uitsluitend gevormd naar landgenooten. Maar zooals ik al zeide, hun eigenlijke leermeesteres was de natuur. Dat is in het bijzonder het geval geweest met de Noord-Nederlanders. Eerst bij deze heeft zich het landschap als een geheel zelfstandig genre

ontwikkeld. Bij de zuidelijke kunstbroeders diende dat vooral tot achtergrond; 't was bijwerk, waarin 't niet zooveel op aankwam de natuur juist weder te geven; de figuren waren hoofdzaak. Bij de Noord-Nederlanders was dat anders; zij gaven de natuur weder, zooals zij haar zagen, zij hadden niet noodig het landschap te stoffeeren met allerlei levende wezens, want bij hen was de kleur en de kleurenharmonie hoofdzaak, meer dan de teekening,

De Staalmeesters.
Naar de schilderij van Rembrandt.

en die vonden zij evengoed in het landschap zelf als in de stoffage. Dat komt ook in hun portretten, niet het minst in hun portretgroepen aan den dag. Daar is de kleur alles, de achtergrond dient alleen om de figuren te doen uitkomen en niet om die in een zekere omgeving te plaatsen. Want dat hebben deze niet noodig: hun eigen kleur alleen is voldoende, om het effect te weeg te brengen. Dat geeft aan vele onzer schilderijen dikwijls

iets zeer eigenaardigs, vooral aan de schutter- en regentenstukken; er is bij deze geen behoefte aan handeling, de personen zijn op de meest eenvoudige wijze gegroepeerd en doen zoo goed als niets, en toch maken zij een zeer bepaalden indruk en niet dien van eenvoudig weg portretten te zijn. Bij de Staalmeesters b. v. zitten eenige personen om een tafel, met het gezicht naar de toeschouwers, ongeveer als op een photographie; toch zal niemand een indruk krijgen, alsof hij een photographische groep voor zich heeft; ook de minst ontwikkelde gevoelt, dat hij een buitengewoon kunstwerk ziet en niet een groep portretten. Evenzoo maakt de onbeteekenende of niet zeer aantrekkelijke handeling, of b. v. de verregaande leelijkheid der meeste personen op de schilderijen van Ostade, volstrekt geen onaangenamen indruk en hindert het niet in 't minst, dat de oude dames, die Frans Hals als regentessen afbeeldt, zulke dood gewone, leelijke, simpel gekleede oude vrouwen zijn, die op zich zelf niets schilderachtigs hebben.

Er is in onze zeventiende-eeuwsche schilderkunst iets wat haar thans nog aan iedereen verstaanbaar maakt, hoewel het evenveel moeite kost haar scheppingen goed te leeren verstaan, als die onzer letterkunde. Iedereen, zelfs de meest onontwikkelde, begrijpt, dat, wat men bij haar ziet, de werkelijkheid is, dat die mannen en vrouwen er juist zoo hebben uitgezien, dat de werkelijkheid, die wij voor ons zien, niet is geïdealiseerd door pogingen om de figuren mooier te maken, maar alleen door de hooge kunst, waarmede die zijn afgebeeld, dat het buitengewone daar vooral in ligt, dat de meest dagelijksche dingen onder de handen onzer schilders iets geheel bijzonders krijgen.

Dat buitengewone wordt bij ieder kunstenaar op zijn eigen wijze voortgebracht, maar 't is bij allen in meerder of mindere mate het geval, 't meest zeker bij Rembrandt. Allen hebben zij een sterke individualiteit, niemand meer dan hij, die zooveel heeft gedaan, waar niemand anders toe in staat was. Hij is dan ook geheel eenig, het grootste gedeelte zijner werken draagt een geheel

eigenaardigen stempel, die niemand anders eigen is, die ze terstond duidelijk doet herkennen. Blijkbaar heeft dat zelfs zijn tijdgenooten getroffen; zijn naam was al gevierd voor dat men hem eigenlijk had leeren begrijpen. Hij is wel evenals zoovelen zijner kunstbroeders uit de mode gegaan, in de achttiende eeuw kon 't kwalijk anders, maar slechts voor korten tijd. En men kende ook toen nog zijn naam als dien van iemand, dien een vroegere

Regentessen van het Oudenmannenhuis te Haarlem.
Naar de schilderij van F. Hals.

tijd had vereerd. Wat hem vooral onderscheidt is dat ietwat fantastieke, dat toch nergens onnatuurlijk wordt, licht-effecten, die men zelden waarneemt en nog minder dikwijls weet weer te geven, een onuitputtelijke variëteit van voorstelling van gelijksoortige onderwerpen. Al de tallooze portretten van Saskia of van hem zelf hebben ieder een geheel eigen karakter; hij beproefde blijkbaar gedurig hetzelfde onderwerp op andere wijze voor te stellen, om op die wijze telkens een geheel anderen indruk te verkrijgen. Hij geeft wel telkens weder wat hij waarnam, maar

wat hij waarnam was op die wijze telkens iets anders geworden. Zijn fantaisie is even onuitputtelijk geweest als zijn meesterschap over het penseel onverzwakt is gebleven. Want dat is niet het minst buitengewone bij dit eenig genie, dat hij zulk een verbazende werkkracht heeft bezeten, en niet minder, dat zijn stukken uit zijn eersten tijd ons evenzeer aangrijpen als die uit zijn laatsten. Of men zijn Simeon in den Tempel, die uit zijn eerste periode dagteekent, ziet, of zijn Nachtwacht, of zijn Staalmeesters, die tot zijn laatste werken behoort, (ik noem maar heel enkele zijner meest bekende, hier te lande aanwezige meesterstukken), hun indruk is even overweldigend, al gelijken zij hoegenaamd niets op elkander. Rembrandt is als 't ware niet een enkel schilder, maar vele te gelijk, en toch steeds dezelfde.

Vergis ik mij niet, dan is Rembrandt daarom ook de eenige onder de Noord-Nederlandsche schilders, die in staat was, om groote historiestukken te schilderen, vooral bijbelsche historiestukken. Hij staat ook in dat opzicht dichter bij de groote meesters der vroegere periode, welke eenigszins onder religieuzen invloed stonden, bij de groote Italianen en bij Albrecht Dürer, dan onze meeste schilders, dat hij terugkeerde tot die onderwerpen, welke eeuwen lang als 't ware de eenige waren geweest, waar de kunst zich mede bezig hield. Dat heeft hij zoo geheel op zijn eigen wijze gedaan, dat die schilderijen als 't ware een geheel afzonderlijke klasse bij hem uitmaken.

Mij dunkt men kan zich kwalijk voorstellen, dat Frans Hals of Jan Steen, en nog minder dat een onzer groote landschap-, portret- of genre-schilders b. v. Ruysdael, of Potter, of van der Helst, of Gerard Dou, of Terburch, of Teniers of wie ook dat zouden hebben kunnen doen. Ook zij hebben allen buitengewone talenten; sommigen zijn zelfs, ik behoef maar de beide eersten te noemen, geniale mannen geweest, maar daarom nog niet de gelijken van Rembrandt. Deze staat op zichzelf, hij is zeer zeker een Nederlander, een Hollander, maar een Hollander zooals Shakespeare een Engelschman is geweest, een genie, dat aan de

Plafond in de Trevèszaal te 's-Gravenhage.

Naar een lithografie van S. Lankhout.

wereld evenzeer als aan zijn vaderland toebehoort. Onze andere schilders daarentegen dragen zonder uitzondering een uitsluitend Hollandsch karakter. De menschen, die zij afbeelden, zijn Hollandsche zeventiende-eeuwsche menschen, de toestanden, die zij weergeven, zijn Hollandsche toestanden, de landschappen, die zij schilderen, zijn Hollandsche landschappen, bovenal de stadsgezichten en de binnenhuisjes zijn geheel en al uitsluitend Hollandsch, althans Nederlandsch. Wie onder de Nederlandsche schilders zich naar het buitenland begaf, zich daar zijn inspiraties zocht, en op den duur zijn er vrij velen geweest, die dat gedaan hebben, miste dat geheel eigenaardige, dat onzen grooten meesters eigen was; zij kregen al spoedig iets conventioneels.

Wat ook zeer eigenaardig is bij onze schilderkunst, is dat haar eigenlijke groote tijd zoo kort duurt, niet veel langer dan die van onze letteren. Ook in dit opzicht is het tijdvak van Frederik Hendrik, de kleine dertig jaren tusschen het einde van het Bestand en den Munsterschen vrede, het eigenlijke midden van de gouden eeuw. Dan is het geslacht van Rembrandt in zijn ontluikende kracht, dat wat daaraan vooraf is gegaan in zijn vollen bloei, dat wat volgt in zijn allereerste opkomst. Maar dat laatste geslacht is de laatste generatie. Er wordt voortreffelijk geschilderd, maar wie zal bij een schilder van de laatste periode, een Metsu b. v., zoo getroffen staan, als bij een der meesters uit den vroegeren tijd? Vooral de schutters- en regentenstukken van den lateren tijd laten een sterken achteruitgang waarnemen. Even ver als de toch zoo eenvoudige groepen van Frans Hals of Govert Flinck zich boven de in rijen naast en half achter, half boven elkander gerangschikte schutters van de zestiende eeuw verheffen, even ver staan de schijnbaar op dezelfde wijs gegroepeerde heeren en dames der laatste helft der eeuw onder hen. Die zitten of staan daar, om zich te laten uitschilderen. En evenzoo is 't bij het portret en bovenal bij het figuren-schilderen; 't schijnt wel, dat het te doen is om de kleeding en het bijwerk, de persoon wordt bijzaak. Zeer zeker is het bekende portret van Willem III

door Schalken in zijn soort uitnemend, maar er is iets uitermate gedwongens en gewilds in, dat het een portret bij kaarslicht is. Men kan zich niet voorstellen, dat dertig jaren vroeger een onzer schilders zoo zeer verslaafd zou zijn geweest aan de gewoonte, om alleen kaarslichteffecten te schilderen. Een Willem III bij kaarslicht is niet een Willem III, zooals men zich voorstelt, hij

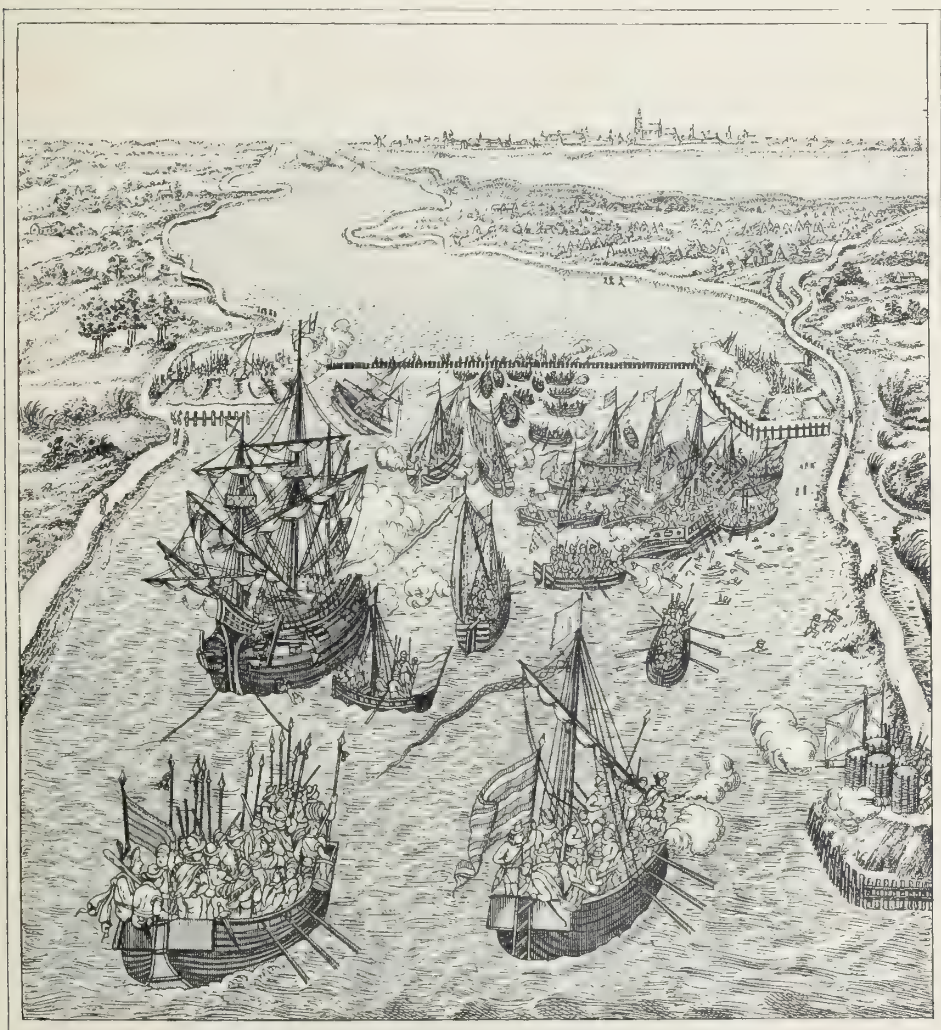

De speler bij kaarslicht.
Naar de schilderij van G. Schalken.

leeft niet voor ons, zooals zoovele andere, zelfs vrij wat minder, zelfs geheel onbekende Nederlanders uit een vroegere periode, alleen door het penseel onzer schilders, voor ons leven.

Maar dat zijn leekengedachten, die onwillekeurig uit de pen vloeien, als men over onze Nederlandsche schilderkunst moet spreken, maar die misschien beter waren binnen gehouden, omdat zij zonder genoegzame kennis zijn uitgesproken.

Ook uit een ander oogpunt is voor degenen, die het Nederland der zeventiende eeuw willen leeren kennen, de Nederlandsche schilderkunst een onwaardeerbare hulp. Niet alleen dat zij ons het

Tapijtwerk der 16de eeuw, voorstellende: „de afbreuk door de Zeeuwen aan de verdedigingswerken der Spanjaarden gedaan tijdens deze Zierikzee belegerd hielden, anno 1576". In het stadhuis te Middelburg.

voorkomen onzer Nederlandsche steden en onzer woonhuizen en herbergen, het leven van onze burger- en lagere klassen laat zien, zooals die waren, maar zij geeft door haar eindelooze reeksen

van portretten ons gelegenheid, om ons de eigenaardigheden van het voorgeslacht volkomen goed voor te stellen. Niet alleen van de enkele personen, maar van het geheele geslacht. Wij hebben

Gebeeldhouwde gevel van een huis op den Brink te Deventer.

een aantal portretten van de voornaamste personen van elk volk uit de zeventiende eeuw, maar van geen enkel volk kunnen wij ons zoo goed het algemeen type voorstellen als van het Neder-

landsche van dien tijd. En dit type komt zóó volkomen overeen met wat wij er verder van weten, dat wij ook daarom gevoelen, dat het juist is. En dat is oneindig veel waard. Eerst als wij een geslacht zoo kennen, kunnen wij het recht waardeeren.

Bij een volk, dat er zoo uitzag, kon kwalijk de wijsbegeerte grooten opgang maken; het moest behoefte hebben aan een

Nymphen aan de beek.
Niet uitgevoerde groep voor waterwerken op het Loo.
Naar een teekening in rood krijt van Romein de Hooghe.

positieven godsdienst, maar aan een godsdienst zonder dweperij. Dat volk was daartoe te vroolijk, te opgewekt, te werkzaam. 't Was wel ernstig, wij behoeven maar naar de portretten te zien, om dat te vernemen, maar niet somber. Verhevenheid spreekt er niet uit hun trekken, een dichterlijk geslacht was 't al evenmin als een fijn beschaafd. En later zien wij het veranderen: de menschen worden wel minder grof, maar ook minder los, zij

worden gemaniëreerd evenals de kunst en als de letterkunde.

In dien lateren tijd kwam een wonderlijk genre op, dat zeker bovenal met de mode rekening hield. De rijke Nederlanders hielden er evenzeer van als hun buren, om hun huizen te versieren met geschilderde plafonds en met tapijten, die als 't ware

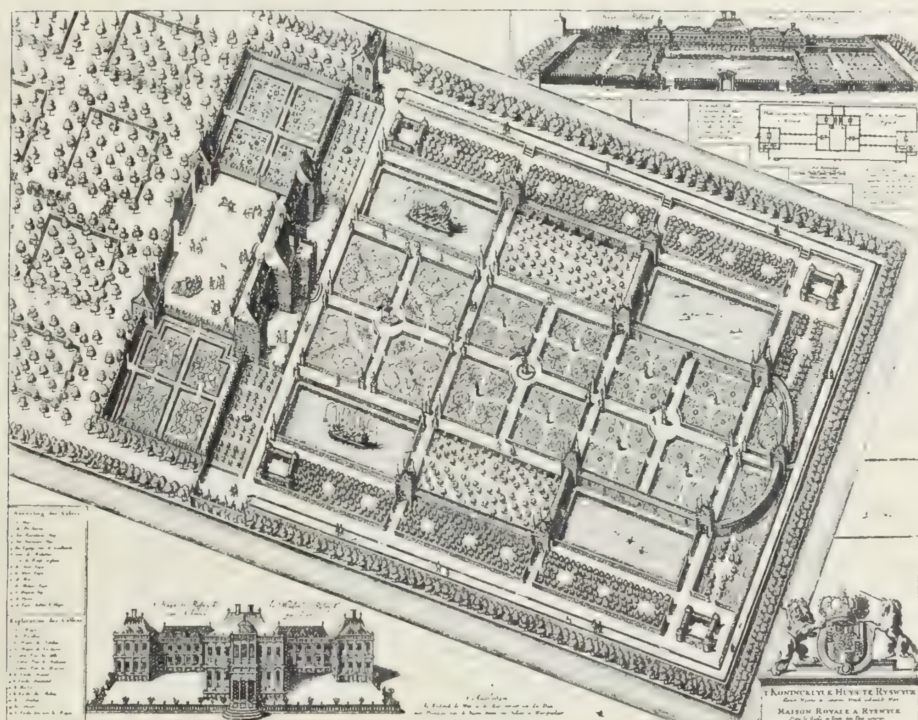
Hercules en Achileüs.

Niet uitgevoerde groep voor waterwerken op het Loo.

Naar een teekening in rood krijt van Romein de Hooghe.

te gelijk schilderijen waren. Mythologische voorstellingen leverden daarvoor vooral de stof. Op eigenaardige wijs volgde de eeuw van Lodewijk XIV het antieke na. Beelden kwamen overal in de tuinen, maar in de huizen vergenoegde men zich met nabootsingen van reliefs. Op paneelen, liefst boven de deuren en aan de

schoorsteenen, soms zelfs in de plafonds, werden zoogenoemde „grauwtjes” geschilderd, altijd haast naakte of althans in antiek gewaad gestoken figuren van mythologische of zinnebeeldige beteekenis. Een wonderlijk bastaard-genre, waarbij de schilderkunst het effect teweeg moest brengen, dat aan de beeldhouwkunst toekwam. Of ’t kwam, omdat de beeldhouwkunst te kort

’t Konincklyk Huys te Ryswyck.

Naar een oude kopergravure.

schoot? Zij was bij ons haast niet ontwikkeld. Hoogstens aan gevels van openbare gebouwen werden gebeeldhouwde figuren aangebracht, maar uitsluitend als ornament, als een hulpmiddel voor architectuur. En dan haast altijd conventioneel en nimmer origineel. Juist als de bouwkunst begint achteruit te gaan, als die eigenaardige zeventiende-eeuwsche bouwtrant, die wel is waar geen fraaie kerken voort kon brengen, maar wel groote wereldlijke

gebouwen van een zeer eigenaardig type kon scheppen, begint plaats te maken voor de navolgingen der scheppingen van Lodewijk XIV, begint men ook, ook al in navolging daarvan, beelden aan te brengen. Vooral als tuinversiering, om de rechte paden langs de geschoren heggen op te luisteren, om relief te

De Vermaarde Schoenmaaker.
Ets van C. Dusart.

geven aan de waterbassins in het midden. In een land als het onze, bij een rijken burgerstand zonder veel kunstsmaak, moest de eigenaardige Fransche tuinbouwstijl, de stijl van Le Nôtre wel aanslaan. Maar in het klein maakt hij niet den indruk, welken deze in de groote parken van Versailles te weeg brengt. Maar in een

tijd, toen men veel buitenverblijven bouwde en veel parken en tuinen aanlegde, is 't geen wonder, dat die smaak algemeen werd, dat de rijke burgerman, die wilde meedoen, dezen volgde. Maar er was niets origineels in dien smaak, zooals trouwens in die nadagen der gouden eeuw ons volk over 't geheel zijn originaliteit begon te verliezen. In den tijd, toen de natie tijd begon te vinden

Vrouwelijke bezigheden (n^0. 1).
Uit een serie kopergravures naar en door Geertruyt Roghman.

om aan kunst te doen, verdween het gevoel voor de origineele Nederlandsche kunst, verloor men de gave, om de groote werken van het voorgeslacht te bewonderen, zoo geheel, dat de den rococostijl huldigende achttiende eeuw ze bijna leelijk vond. Niemand zag er toen iets kwaad in, als men zich van Nederlandsche kunstwerken ontdeed. Men liet ze door het buitenland opkoopen.

Niet alleen zijn er op die wijze een groot aantal schilderijen uit ons vaderland gehaald, zoodat in het buitenland misschien meer zeventiende-eeuwsche Nederlandsche schilderkunst te vinden is dan in Nederland zelf, maar ook een menigte etsen en andere teekeningen. Want ook als teekenaars, vooral met de etsnaald hebben onze schilders uitgemunt; ik wijs maar alleen op wat

Vrouwelijke bezigheden (n°. 3).

Uit een serie kopergravures naar en door Geertruyt Roghman.

Rembrandt in dit opzicht heeft gedaan. Ook als teekenaars voor de reproductie door de graveerstift stonden onze kunstenaars hoog. Niet alleen om schilderijen weer te geven, maar ook en wel niet het minst, om zelfstandige composities te leveren, ter illustratie vooral. In plaats van de houtsneden, die de zestiende-eeuwsche drukken versieren, kwamen gravures, vooral in koper. Haast

geen reis- of land-beschrijving, geen uitgave van een eenigszins populair geschiedwerk, of zij werd geïllustreerd. De dichters niet het minst, ik herinner maar aan Vondels Warande der Dieren, aan de platen bij de Hekeldichten, bij de Palamedes; zelfs de klassieke auteurs verschenen niet zelden met platen. Onze kunstenaars waren veel te veel geneigd, om het dagelijksch leven op humoristische wijs af te beelden, om geen behagen te scheppen

Stel potten van Delftsch aardewerk.

in de werken van Cats, en niemand minder dan de bekende schilder Van der Venne heeft dan ook voor dezen de prenten geleverd. Romein de Hooghe's voortbrengselen, vooral zijn geschiedkundige prenten, waren beroemd, niet minder dan later die van Houbraken. Hier kan ik niet de velen noemen, die in dien tijd in ons land bekend zijn geworden door hun vaardigheid met de graveerstift. Zelfs vrouwen zijn daar onder geweest en hebben schoone werken nagelaten. Maar haast niemand heeft zoo voortreffelijk met

de graveerstift gewerkt als Jan Luyken, wiens dichterlijke natuur, ook toen hij opging in mystiek, zich in zijn godsdienstige prenten uitte.

Gepolychromeerde en vergulde vaas, van Delftsch aardewerk, met medaillon in blauw.

Doch bij anderen werd het plaatsnijden een handwerk, de kunst naderde bij hen de kunstnijverheid, een nabuurschap, waarvoor zij zich trouwens niet erg behoefde te schamen, want ook die had geen geringe vlucht genomen. Vooral de plateelbakkerskunst, die te Delft haar zetel had. Onze vaderen, voor wie de tafelvreugd, zooals wij weten, van oudsher groote aantrekkelijkheid had, moesten geneigd zijn hun tafels en „dressoren" met fraai aarde- en glaswerk te bezetten.

De Oost-Indische Compagnie voerde elk jaar een aantal geheele tafelserviezen uit China en Japan aan, die aldaar op bestelling werden vervaardigd en steeds gretiger aftrek vonden, maar bij lange na niet voldoende waren voor de steeds toenemende

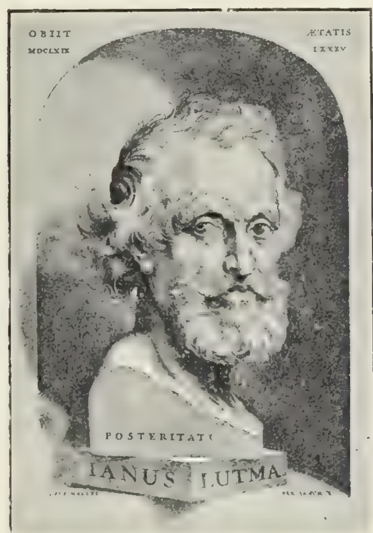

GOUDEN KOP

door de Staten van Holland en Westfriesland aan de Ruyter vereerd, na den tocht van Chatham, 2 Juli 1667

Rijksmuseum Amsterdam

vraag. Wat het Delftsche aardewerk onderscheidde was niet zoozeer de vorm als de beschildering; de kleur zoowel als de teekening is in haar soort onovertroffen. Van dien tijd af is porselein en aardewerk ook een voorwerp van weelde in de huishouding geworden, dat niet minder tot sieraad diende dan tot gebruik. Trouwens, de versiering van het huis werd meer en meer een hoofdzaak, de meubelen werden hoe langer hoe sierlijker, alleen het glaswerk was in vroeger tijd eleganter van vorm. Ook onder het werk van onze goud- en zilversmeden worden prachtige stukken gevonden. In die dagen, toen ridderorden nog maar in enkele landen bestonden, werden bijzondere diensten, en ook bijzondere verdiensten, veelal van regeeringswege beloond met kostbare geschenken. Hier te lande was de gewone vorm, dat als vereering een gouden ketting werd gegeven van meer of minder zwaarte en lengte, naar mate van den te beloonen dienst, dikwijls met een er aan hangenden gouden eerepenning, soms van aanzienlijke waarde. Nog hooger echter stonden het gouden bekken en de gouden kop of gouden beker, welke alleen voor zeer buitengewone diensten, of als eerbewijs van internationale hoffelijkheid, aan gezanten of staatslieden werden geschonken. Soms waren dat stukken van groote waarde, alleen reeds door het edel metaal, veelal ook waren 't ware pronkstukken van drijf- en ciseleer- en emailleerwerk. Ongelukkig is dat laatste niet voldoende geweest om later, bij verarming der familie der daarmede vereerden, die eeregeschenken, waar toen alleen om de kostbaarheid prijs op werd gesteld, te behoeden voor de smeltkroes. Andere zijn voor hooge prijzen in het buitenland verkocht, slechts betrekkelijk weinige zijn hier te lande

Johannes Lutma.
Gehamerd werk van zijn zoon.

gebleven en leggen nog voor ons getuigenis af van den kunstsmaak onzer vaderen. Geen haast is bekender dan de beker, aan de Ruyter ter herinnering aan den tocht naar Chatham gegeven, een stuk, waarvan de kostbaarheid de kunstwaarde op zijde streeft. En evengoed als dergelijke kunstwerken verdienen de namen van Paulus van Vianen en Johannes Lutma, om maar heel enkelen onzer „drijvers" te noemen, aan de vergetelheid ontrukt te worden.

Jan Pietersz. Sweelinck.
Kopergravure van J. Muller.

Ook de versieringen aan de huizen, het stukadoors- en beeldhouwwerk, het dikwijls prachtige smeedwerk, het laatste 't allermeest voor de groote ijzeren hekken der buitenplaatsen, kunnen evenzeer getuigen van den hoogen trap, dien onze kunstnijverheid bereikt had, als de meubelen dat doen, die, al komen zij ons niet altijd gemakkelijk in 't gebruik voor, toch in sierlijkheid en rijkdom van vormen en versiering werkelijk huns gelijken zoeken. Zoo was 't in alles; de rijkdom nam toe en daarmede de behoefte aan een kostbaar leven. En niets is er wat de kunstnijverheid zoozeer doet bloeien.

Maar 't was lang niet uitsluitend de inlandsche nijverheid alleen, aan wie de toenemende weelde ten goede kwam. Dat bewijst vooral de invoer van luxe-waren uit Frankrijk, die een voornaam middel van bestaan voor de Fransche nijverheid was. De Hugenoten mochten enkele takken daarvan hierheen verplaatsen, de weelderige rijken hadden te veel behoefte aan het Fransche c a c h e t, dan dat zij lang genoegen konden nemen met inlandsch fabrikaat, al

was 't ook van Fransche arbeiders afkomstig. Alleen het Delftsche blauwe aardewerk hield steeds elke concurrentie uit; eerst toen de eigenaardige smaak der achttiende eeuw andere vormen en kleuren eischte, gaf het den strijd op.

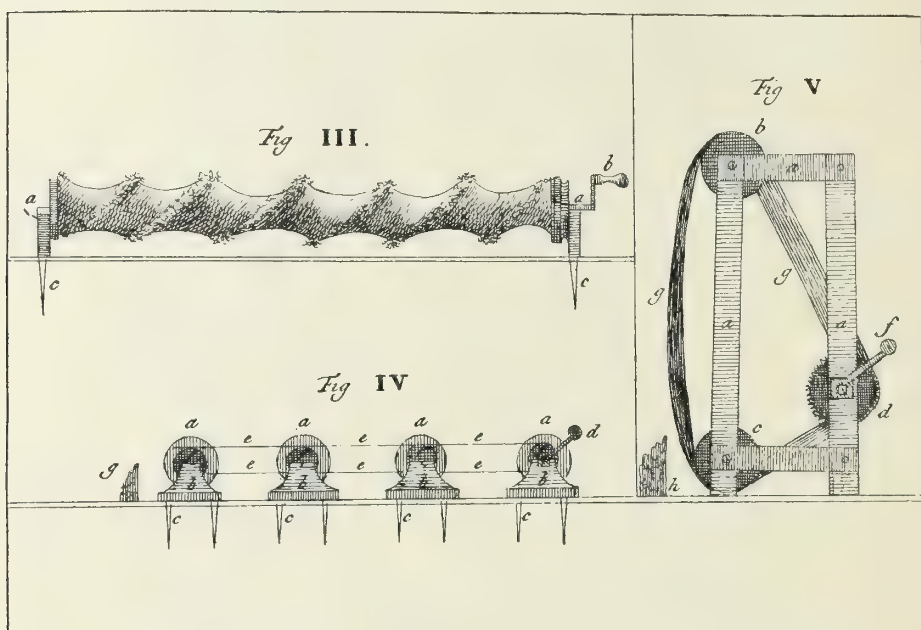
Niet alle kunst is beeldende kunst. Toch zal haast niemand bij de Nederlandsche kunst der zeventiende eeuw aan een andere

Anna Maria Schuurman.
Kopergravure van J. Suyderhoeff.

denken. De Nederlandsche toonkunst had reeds lang haar beste dagen achter den rug, alleen Sweelinck handhaafde in die dagen nog haar ouden roem. Wel werd de muziek veel beoefend: in den Muiderkring b. v. vond zij waardige vertolksters in Tesselschade en naast haar in de zangeres Francisca Duarte; ook onze schilders leveren bewijzen genoeg, hoe de luit een gaarne gehoord speeltuig was, want haast op alle schilderijen van binnenhuisjes, waar dames op voorkomen, speelt een van deze op de luit.

Onwillekeurig begint men te denken, dat deze kunst toen evenzeer tot de noodzakelijke begaafdheden eener jonge dame behoorde als thans het pianospel, evenals het kunstig werk met de naald, waarom Tesselschade niet minder beroemd is, al was haar naam in dat opzicht in die dagen misschien niet zoo algemeen bekend als die van Anna Maria Schuurman. De laatste was overigens toen ter tijd niet zoozeer om haar kunstvaardigheid als

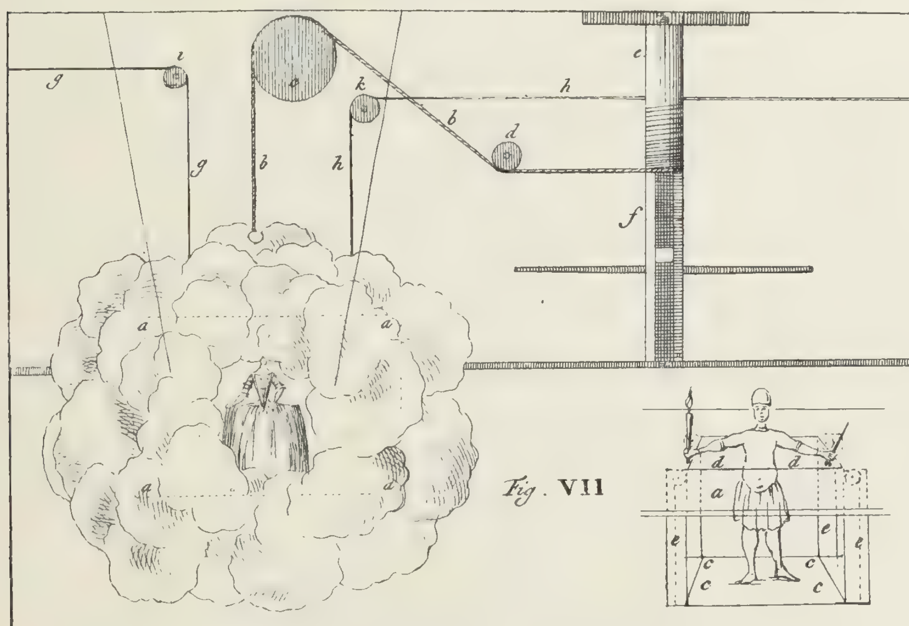

Toestellen voor „konst en vliegwerken" in den Amsterdamschen Schouwburg.
De in fig. III afgebeelde spil diende om golven voor te stellen; in fig. IV zijn vier dergelijke werktuigen naast elkander geplaatst met een klein voorscherm (*g*). Met behulp van den in fig. V afgebeelden toestel werd een waterval weergegeven.

wel om haar geleerdheid wijd en zijd bekend, en zij werd minder om haar vaardigheid met naald en penseel dan om haar taalkennis bewonderd en, kenschetsend voor den geest der eeuw, bovenal om haar vaardigheid in het disputeeren en haar kennis van godgeleerdheid en wijsbegeerte, een richting, die haar ten slotte tot het mysticisme voerde. Zij was een der wonderen der eeuw; geleerden reisden naar Nederland om haar te leeren kennen. Maar voor ons is de herinnering der beroemde savante lang niet zoo liefelijk en zoo

eigenaardig als die der schoone dichteres, die door de meest begaafde mannen van Nederland vergeefs begeerd werd en zich toch niet ongelukkig voelde met haar dood gewonen echtgenoot in het stille Alkmaar.

Muzikaal als de toenmalige Nederlanders misschien ook waren, de muziek aan het tooneel te verbinden, in den zin van de in Italië geboren opera, kwam niet bij hen op. Het tooneel was dan

Toestellen voor „konst en vliegwerken" in den Amsterdamschen Schouwburg.
Fig. VII stelt voor een toestel om een persoon op wolken neer te doen dalen of op te doen stijgen.
In den hoek rechts is het valluik afgebeeld.

ook langen tijd primitief. Eerst de oprichting van den Amsterdamschen schouwburg heeft Nederland een tooneel gegeven, dat beantwoordde aan de eischen, die men vooral in Zuid-Europa daaraan begon te stellen.

Anders, de tooneelspeelkunst, in den tijd der Rederijkers wel veel beoefend, maar steeds alleen bij wijze van amusement, niet als een vak, is hier voor 't eerst als kunst inheemsch geworden, toen Engelsche tooneelgezelschappen hier de stukken

van de nieuwe Engelsche richting, van Shakespeare, Marlowe, Johnson hadden opgevoerd. En met hoe gebrekkige hulpmiddelen dat geschiedde, behoef ik zeker niet te zeggen.

Het spel en de inhoud der stukken moet wel zeer geboeid hebben, om het publiek met zulke opvoeringen tevreden te stellen. En dat valt te meer in het oog, als men bedenkt, hoe betrekkelijk gering het getal der toehoorders moet geweest zijn, die Engelsch genoeg verstonden, om alles te kunnen verstaan. En toch wekte 't hen tot navolging op, en werd het tooneel een roeping voor enkelen. Zoo hooge vlucht als in de volgende eeuw nam de tooneelspeelkunst echter nog niet. Wel was een groote stap gedaan, sedert de vrouwenrollen werkelijk door vrouwen vervuld werden. Maar het Amsterdamsche tooneel deed te veel voor het uitwendige, voor den toestel, die noodzakelijk was bij het opvoeren van al de stukken met kunst- en vliegwerk, daar onze tooneelschrijvers zoo trotsch op waren. Toch kwam ook het goed zeggen der verzen in eere, het declameeren, dat buiten het tooneel haast nergens beoefend werd. Want van de welsprekendheid dier dagen kan men moeilijk hooge gedachten krijgen, als men bedenkt, dat, behalve het tooneel, eigenlijk alleen de kansel gelegenheid verschafte, om haar te beoefenen. Te minder, omdat de kanselwelsprekendheid dier dagen ons zoo weinig aantrekt, althans in zooverre wij in staat zijn dit te beoordeelen, naar het geschreven woord. Dat een leerrede van Bossuet of Massillon schoon moet zijn geweest, om aan te hooren, kunnen wij ons gemakkelijk begrijpen, als wij haar lezen. Maar dat geldt, dunkt mij, niet van de preeken onzer geleerde en rechtzinnige theologen. Deze mogen de gemeente gesticht hebben, aesthetisch ontwikkeld hebben zij hun hoorders zeker niet. Trouwens, zij hebben dat zeker ook nimmer beoogd.

Maar wie zal van een enkel menschengeslacht eischen, dat het in alle kunsten uitmunt, in alle het tot zulk een hoogte brengt, dat het tot model kan strekken aan het nageslacht. Laten wij er mede tevreden zijn, dat het zeventiende-eeuwsche Nederland

één kunst had, waarin het zoo hoog stond als ooit eenig land voor en na, dat onze schilderkunst den roem van het zeventiende-eeuwsche Nederlandsche volk voor alle eeuwen heeft gevestigd.

Want is het niet genoeg, dat ons volk in een enkele eeuw zulk een hoogte bereikte, dat het, klein als het was, vooraan stond onder alle volken, in de staatkunde en in den krijg, in den handel en in de nijverheid, dat het in de wetenschap en in de letteren door geen tijdgenoot werd overschaduwd en in de kunst een geheel afzonderlijke plaats verwierf, een plaats, gelijk aan het Italië der renaissance, aan het Griekenland van Perikles?

Dat het Nederlandsche volk in de zeventiende eeuw dat heeft vermocht, dat geeft ons het volle recht, om die zeventiende eeuw den naam te geven van

ONZE GOUDEN EEUW.

INHOUD.

VIERDE BOEK.

De Nederlandsche maatschappij in de Gouden Eeuw.

LIJST DER PLATEN.

Bladz.

slangenstaart in plaats van beenen. Beiden dalen neder op den tuin, waarin de Hollandsche Maagd zit met saamgevouwen handen, terwijl voor de twee woedende leeuwen bij haar alle vreemd gedierte uit den tuin vlucht. Links achter den tuin Willem III, wien door eenige personen de wapens der heroverde steden gebracht worden. Rechts van den tuin Arminianen, Sophisten enz. Geheel rechts een toren met het fransche wapen en een zon (le roi soleil) tegen den torenmuur; de paus, een kardinaal, een bisschop enz. er boven op. In een gebouw bij den toren, ziet men de Hel, waarin duivels het onthoofde lijk van Oldenbarnevelt vasthouden, dat zij weder levend willen maken, daarnaast Lodewijk XIV ten troon zittend. Dit gedeelte doelt op de veronderstelde verstandhouding tusschen Rome, Frankrijk en de de Witten. In 't midden der plaat op den voorgrond, vrouwen hunne kleinoodiën tot welzijn van 't land ten offer brengende. Links daarnaast een soort graf, aan de voorzijde open, waarin een geraamte ('t Eeuwig edict), eerst voor goed overleden bij de erfelijk-verklaring van 't stadhouderschap. Op dit grafgesteente een kaart, volgens de uitlegging een plan van fortificatie van Amsterdam. Rechts op den voorgrond een vijftal complotteerende franschgezinde heeren aan een feestdisch, enz.

Hollands Hollende Koe 1690. Spotprent op de macht van Willem Bentinck, graaf van Portland, in het vergeven der ambten. Kopergravure van G. Bouttats (Atlas van Stolk te Rotterdam) 22

Willem Bentinck, graaf van Portland, die in het verklarende vers in drie kolommen, in boekdruk, onder de plaat voorkomende „Vice-Stadhouder" wordt genoemd, komt op een dier, dat half koe, en half ezel is, onder een poort uitrijden, waarboven de Haagsche ooievaar slapende en het opschrift: „'t slaapt hier al". De graaf heeft een vaandel in de hand waarop: „Wy syn graaf en souverei(n) van den lande"; voor zich heeft hij een juk (voor de vijanden) en een mand waarop men leest: „Pour les amis", waarin „Commissie(n)", „Beneficie", „Charges", „Officie". Met ruime hand werpt hij baljuwschappen, heemraadsposten, geld, enz. toe, aan begeerig de handen uitstekende sollicitanten. Op den muur achter hem zijn eenige voorname lieden afgebeeld als g.tlikkers, waarboven: „Niet te haastig elk sijn beurt". De koe-ezel is geblinddoekt en wordt onder 't hollen door Duitschers en Engelschen gemolken. Verschillende personen, met jukken op den hals of Midasooren aan het hoofd, liggen ter aarde of worden op den grond geworpen door de koe-ezel; de wapens van Rotterdam, Haarlem enz. liggen voor hen, terwijl dat van Leiden op den rug van den vallende is afgebeeld. „Dol Os" (Dolos), een persoon, die voor den graaf uitloopt, heeft op zijn kleederen: „Oproer twist vals uitstroie Souvereini(teit) „Pasquil Sluwe"; hij is geblinddoekt en met horens gekroond; uit zijn mond komt een vuurspuwende adder, waarbij staat: „Religie"; in de linkerhand heeft hij een knuppel. Vrede, Welvaart en Koophandel vluchten door een poort, links op den achtergrond. Op den muur boven Dolos het Trojaansche paard. Rechts op den voorgrond knipt een Engelschman de nagels van den Hollandschen leeuw, die geketend ligt aan een voetstuk, waarop de Engelsche eenhoorn opzit voor een man met Midasooren, met het bijschrift: „Sit op voor de (Prins) dan krijg je wat Al om de Sobere kost". In het midden op den voorgrond de Hollandsche maagd met gebroken speer en de Amsterdamsche stedemaagd (?), beide treurende gezeten op een steen, waarop „Hic jacet (E)dictum perpetuu(m) MDCLXXII vi & et fraude ne(c)at(um) resurgat cum pace". Links een viertal mannen (zeer zwart geteekend) met boeken: „Privilegien", „Godsdienst", met pijlbundel enz.

Bladz.

Naast het „Vaderlant" rechts de „Voorsichticheyt (qui) careat successibus", het „Geluck" afwijzende, waarbij „Sapientibus hostib(us)" staat. Op den achtergrond rechts de „Vreede tempel", waarbij een zevental vrouwen (de zeven provinciën); onder den tempel wordt het krijgstuig tot landbouwwerktuigen versmeed; iets naar voren „de Tyt". Links staat „Kloekmoedicheyt" naast „Schranderheid" en verrijst een piramidale zuil met afbeeldingen der vestingen „Fort Deline", „Bouchain", „Conde", „Aire" en „La Scaletta"; voor de zuil zinnebeeldige figuren, „Scheuring", „Nyt" en „Vyant" voorstellende. Ter zijde en achter de ledige ruimte, voor den almanak bestemd, vijf met speren gewapende en gehelmde vrouwen, die de portretten vasthouden van den keizer van Duitschland, den koning van Spanje, den keurvorst van Brandenburg en den hertog van Lunenburg en den koning van Denemarken.

Onder de ledige ruimte, in vijf medaillons, de plattegronden der vestingen „Carelstad" — „Staden en de Swingerschans" — „Philipsburch" — „Christiannstadt" — „Lans kroon". In de treden der trap zijn verschillende voorvallen uit de nederlandsche geschiedenis afgebeeld, zoo b. v. in de bovenste trede de kerktwisten te Middelburg, in de derde van boven af links „Belegering van Maestricht", in de tweede van onder af: „Eerste (en „tweede") Victorie ter zee by Sicilien."

Le banquet de la Paix. Zinneprent op den vrede te Nijmegen (Atlas van Stolk te Rotterdam) 36

In een kamer zitten links een Franschman en een Duitscher, rechts een Hollander en een Spanjaard achter en naast een tafel, waarop schalen en borden. De Hollander en de Franschman laten hun glazen vullen.

Les effets du Soleil. Zinneprent op den vrede te Nijmegen (Atlas van Stolk te Rotterdam) 37

Lodewijk XIV (le roi Soleil) als zonnegod, in een wagen met vier paarden bespannen, op de wolken. Achter den wagen een gedeelte van den dierenriem en het volgend, tamelijk brallend, versje er onder, dat „Les nations" in den mond wordt gelegd:

„Le soleil des François luy seul fait nos beaux jours,
Son pouvoir est incomparable
Tant qu'il nous sera favorable
Nous nous divertirons tousiours".

Daaronder staan die „Nations": „la Hollande, la France, l'Espagne, la Danemarck" en „l'Allemagne", afgebeeld als vijf personen, die allen den gevulden beker omhoog heffen. Links op den voorgrond een man, bij een tafeltje, goud wegende; boven hem: „La Monoie. Le Soleil affine l'or Et veut qu'on le pese encore". Rechts op den achtergrond een tempel, waartegen een medaillon met Januskop; daaronder: „Le soleil a fait la Paix, Le Temple de Janus Est fermé pour jamais". Daarvóór ligt de Vrede op een wolk, met palmtak in de hand, en staan een engeltje en twee zinnebeeldige vrouwen met tamboerijn en hoorn des overvloeds.

Afbeeldinge van het Houwelyk van den Prince van Orange met Princes Maria, voltrocken op Withal den 14 *November* 1677. Naar een oude kopergravure (Atlas van Stolk te Rotterdam) 38

In het midden op den voorgrond staan de prins en de prinses, wier handen door den „Bisschop van London" ineen worden gelegd. Rechts zitten de hertog en de hertogin van York, en staan de twee zusters der bruid, terwijl

Bladz.

Chevaux Asnes et Mulets, et l'on prend pensionaires, etc.", terwijl op het rechtsche staat: „A louer pour Toussain(ts)", zit links op den voorgrond pater Peters met de „Eerste Moeder" (de molenaarsvrouw) bij den jongen prins, die in de wieg ligt. Volgens de verklaring der cijfers 1—19 in het vers, in drie kolommen, in boekdruk onder de plaat, loopt hun gesprek over de noodzakelijkheid van 's prinsen dood, indien de twijfel over zijn geboorte aanhoudt. Een tweede vrouw zit op een stoel bij de wieg. Rechts van haar de koning in kardinaalskleeding. Achter hem Lodewijk XIV met geldzak in de eene en een papier in de andere hand, waarop „8 Armees, 50 Marescau 100 Lt. Gener. 300 Brigadie(rs); Colonels, Capitain(s) etc." In het vers heet het: „Voila ma bourse, qu on marchande Met dat Canailje aan den Rhijn". Rechts van Jacobus, de dauphin, met de hand aan den degen. Ook hier, even als op enkele andere platen uit dezen tijd, wordt een loopje met dien prins genomen. Hij biedt aan „met de goude degen Die (hij) à la foir de St. Germain" van zijn vader gekregen had „Den Duits" te doen sidderen, zooals Lodewijk het de Algerijnen gedaan had. Maar de paus, die naast hem staat, zegt kalmeerend: „Bezeer u niet mijn Kind, dat Lemmer Past u zo weinig als Papa; Die is de groote Volken Temmer In Schildery en Opera." Achter den dauphin, een weinig rechts, staan de duitsche keizer en? Boven hun hoofden een vaandel waarop: „In utrumque Turcam." Achter de vrouw op den stoel zittende: „'t Jodinnetje van Lissebon" (de Koningin, die, volgens het vers, er de voorkeur aan zoude hebben gegeven, indien zijzelf door een ander bezwangerd ware), en „De Verloore Student van de Societeyt", Jacobus II, die in de eene hand een zak houdt, waarop staat: „Parlementen, Corporatiën, etc." en in de andere hand een papier waarop: „Charters". Links op den achtergrond Ieren, Kwakers, die naar Pennsylvanie gaan (volgens 't vers), enz. Boven de middelste twee bogen „Het word hier nacht".

Rechts onder een troonhemel beider portret, kniestuk naar links ziende, met koninklijke kroon en scepter; Willem III houdt de linkerhand op een wereldbol, waarop „Liberanda libera". Vóór hen een viertal personen uit de verschillende standen der maatschappij. Links op den achtergrond een Koninklijk paleis, waarboven: „Sis bonus ô felixque tuis". Onderaan de plaat een soort van lambrizeering, waarin zes medaillons met de geheel of gedeeltelijk zichtbare borstbeelden van Hendrik den Rijke, graaf van Nassau; keizer Adolf van Nassau; Jacobus VI, koning van Schotland en Engeland; Willem den Veroveraar; René van Chalons en Karel II, koning van Engeland. De beide laatste zijn weinig zichtbaar omdat daarover gedeeltelijk heenkomen de leeuw en de eenhoorn, tenanten van het Engelsche wapen, dat in het midden staat.

[1]) Deze en de volgende afbeeldingen van munten zijn genomen naar exemplaren uit de verzameling van den heer Joh. W. Stephanik, te Amsterdam.

Bovendien zijn ontleend aan Thibault, *Académie de l'Espée,* Leiden, 1628: de kopstukken op bl. 1, 70, 149, 203, 273, 313, 365, 412, 461 en 467, de initialen op bl. 1, 70, 204 en 412, en de sluitstukken op bl. 148, 272, 312, 364, 465 en 490.

Aan Pontanus, *Rerum et urbis Amst. historia,* Amst. 1611: de initialen op bl. 149, 313 en 365.

Aan J. J. von Walhausen, *L'art militaire pour l'infanterie,* Leeuw. 1630: de sluitstukken op bl. 200 en 411.

